

**AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN GENEL
GÖRÜNÜMÜ VE AFGANİSTAN-TÜRKİYE
EKONOMİK İLİŞKİLERİ**

Ezatullah MAJEEDI

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Abdullah KESKİN

Temmuz, 2021

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ VE
AFGANİSTAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Hazırlayan
Ezatullah MAJEEDI

Danışman
Prof. Dr. Abdullah KESKİN

AFYONKARAHİSAR 2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Afganistan Ekonomisinin Genel Görünümü ve Afganistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça 'da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

01/07/2021

İmza

Ezatullah MAJEEDI

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Ezatullah MAJİDİ
	Numarası	180655111
	Anabilim Dalı	İktisat
	Programı	İktisat
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı	Afganistan Ekonomisinin Genel Görünümü ve Afganistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri	
Tez Savunma Sınav Tarihi	01.07.2021	
Tez Savunma Sınav Saati	10.00	

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek oy birliği – oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ VE AFGANİSTAN- TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Ezatullah MAJEEDI

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Temmuz, 2021

Danışman: Prof. Dr. Abdullah KESKİN

Afganistan açısından 21. yüzyıl, ülkede çatışmaların bittiği, barış ve istikrarın yeniden tesis edilmeye çalışıldığı bir dönemi teşkil etmektedir. Son 20 yılda Afganistan kapsamlı bir kalkınmaya girmiş, bu amaçla siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal bir yapılanma sürecine dahil olmuştur. Özellikle ekonomik kalkınma çalışmaları yürüten Afganistan, özellikle son dönemde ekonomik kalkınmaya yönelik önemli adımlar atmaktadır. Ancak Afgan ekonomisi halen dış yardımlara bağımlı bir ekonomidir. Bu amaçla Afganistan, ulusal kalkınma gerçekleşene dek dış yardım ve yabancı yatırım odaklı bir politika yürütmektedir. Kuşkusuz Afganistan'a yardım ve yatırımda bulunan ülkelerden biri de Türkiye'dir. Afganistan-Türkiye ilişkileri köklü bir geçmişe sahip olup, söz konusu ilişkilerin tarihi 18. yüzyıla dek uzanmaktadır. Cumhuriyet döneminde de Türkiye, Afganistan ile olan ilişkilerini canlı tutmaya özen göstermiş, olanakları dahilinde siyasi, askeri, eğitim, sağlık ve ekonomi alanlarında desteğini sunmuştur. Afganistan'ın ulusal birlik ve bütünlüğü ile bağımsızlığı Türkiye tarafından her daim desteklenmiştir. Bu amaçla Türkiye Afgan halkının refah, barış ve istikrar içinde yaşaması ve Afganistan'ın gelişimi için birçok alanda desteğini esirgememiştir. Bu destek 21. yüzyılda Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde artarak devam etmiştir. Bu araştırmanın amacı Afganistan ekonomisinin genel görünümünün ortaya konulması, Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerinin gelişiminin incelenmesi ve Türkiye ile Afganistan ekonomik ilişkilerinin hangi alanlarda nasıl geliştirilebileceği sorularına yanıt bulmaya çalışılması ve bu ilişkinin geliştirilmesine katkı sunulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Afganistan, Ekonomi, Ekonomik İlişkiler, Dış Ticaret

ABSTRACT

OVERVIEW OF AFGHANISTAN ECONOMY AND ECONOMIC RELATIONS OF AFGHANISTAN-TURKEY

Ezatullah MAJEEDI

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ECONOMICS**

July, 2021

Advisor: Prof. Dr. Abdullah KESKİN

For Afghanistan, the 21st century is a period in which conflicts are over and peace and stability are tried to be restored. In the last 20 years, Afghanistan has entered into a detailed development and has been involved in a political, military, economic and social structuring process for this purpose. Afghanistan, which carries out development practices especially in the field of economy, has recently taken steps to create a detailed economic development. However, the Afghan economy is still dependent on foreign aid. For this purpose, Afghanistan implements a policy focused on foreign aid and foreign investment until national development takes place. Undoubtedly, one of the countries in financial aid and investment to Afghanistan is Turkey. Afghanistan-Turkey relations have a long tradition and history of these relationships dates back to the 18th century. Turkey has also endeavoured to keep alive its relations with Afghanistan in Republican era and offered its' support within the possibilities in the fields of politics, military, education, health and the economy. To this end, Turkey did not spare its' support in many areas for the prosperity, peace and stability of the Afghan people and the development of Afghanistan. This support has continued to increase in the restructuring process of Afghanistan in the 21st century. The purpose of this research is to reveal the overall appearance of the Afghan economy, examining the development of economic relations with Turkey, and to find answers to the questions of how and in which areas Afghanistan can develop economic relations with Turkey and to present contribution to the development of this relationship.,

Keywords: Turkey, Afghanistan, Economy, Economic relations. Foreign trade

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
YEMİN METNİ.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİ

1. AFGANİSTAN İSLAM CUMHURİYETİNE YÖNELİK GENEL BİLGİLER. 4	
1.1. AFGANİSTAN'IN COĞRAFİ KONUMU	5
1.2. AFGANİSTAN'IN JEOSTRATEJİK ÖNEMİ	7
2. AFGANİSTAN'IN SOSYAL-KÜLTÜREL YAPISI..... 12	
2.1. PEŞTUNLAR	15
2.2. TACİKLER.....	16
2.3. TÜRKLER	17
2.4. HAZARALAR.....	20
2.5. BELUCİLER	20
2.6. NURİSTANILAR.....	21
2.7. HİNDULAR	21
2.8. ARAPLAR.....	21
3. AFGANİSTAN'IN DEMOGRAFİK YAPISI	22
4. AFGANİSTAN'IN SİYASİ YAPISI	26
4.1. SAVAŞ	26
4.2. SİYASİ İSTİKRARIN OLMAYIŞI	30
4.3. GÜVENSİZLİK.....	31
4.4. YOLSUZLUK VE RÜŞVET	32
5. AFGANİSTAN'IN EKONOMİK YAPISI	33
6. TARİHİ İPEK YOLU VE AFGANİSTAN TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE İPEK YOLU VE AFGANİSTAN-TÜRKİYE TİCARETİ İÇİN ÖNEMİ	36

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

1. AFGANİSTAN'DA ÜRETİM	42
1.1. ÜRETİME İLİŞKİN MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER.....	46
1.1.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH).....	47
1.1.2. Reel GSYH'nın Büyüme Oranları.....	48
1.1.3. Kişi Başına Düşen Milli Gelir.....	49
1.2. ÜRETİMİN SEKTÖREL DAĞILIMI.....	49
1.2.1. Tarım Sektörü	49
1.2.2. Sanayi Sektörü.....	56
1.2.3. Hizmet Sektörü.....	59
1.3. AFGANİSTAN'IN DIŞ TİCARETİ.....	62

1.3.1. Afganistan'ın İhracatı.....	64
1.3.2. Afganistan'ın İthalatı.....	68
1.3.3. Afganistan'ın Dış Ticaret Dengesi	71
1.4. AFGANİSTAN'DA BÜTÇE AÇIĞI	74
1.5. AFGANİSTAN'IN BORÇLARI ve DIŞ YARDIMLAR	77
1.6. AFGANİSTAN'DA İŞSİZLİK	79
1.7. AFGANİSTAN'DA FAİZ	80
1.8. AFGANİSTAN'DA ENFLASYON.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN TÜRKİYE İLE OLAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

1. TÜRKİYE AFGANİSTAN EKONOMİK İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	83
1.1. AFGANİSTAN VE TÜRKİYE ARASINDAKİ İKİLİ ANTLAŞMALAR	83
1.2. AFGANİSTAN VE TÜRKİYE YATIRIM İLİŞKİLERİ	84
1.3. TÜRKİYE VE AFGANİSTAN ARASINDAKİ DIŞ TİCARET	86
2. TÜRKİYE'DE EĞİTİM GÖREN AFGAN UYRUKLU ÖĞRENCİLER.....	91
3. TÜRKİYE'YE GELEN AFGAN UYRUKLU TURİSTLER.....	92
4. AFGANİSTAN'DAKİ TÜRK KURUM VE KURULUŞLARI.....	93
4.1. TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON AJANSI (TİKA).....	94
4.2. BÖLGESEL İMAR EKİPLERİ.....	98
4.3. DİĞER DEVLET KURUMLARININ ROLÜ	100
4.4. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ ROLLERİ	101
5. TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİNİN AFGANİSTAN EKONOMİSİNE KATKILARI.....	103
5.1. TÜRK-AFGAN İLİŞKİLERİNDE TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİ.....	103
5.2. TSK'NİN EĞİTİM ALANINDA KATKILARI	104
5.3. TSK'NİN DİĞER ALANLARDAKİ KATKILARI	105
5.4. TSK'NİN KABİL HAVALİMANININ GÜVENLİĞİ VE YENİDEN İŞLETİLMESİNDEKİ ROLÜ	106
6. AFGANİSTAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ	107
6.1. YATIRIMLARIN GELECEĞİ	107
6.2. DIŞ TİCARETİN GELECEĞİ	108
SONUÇ	111
KAYNAKÇA.....	116

TABLolar LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Afganistan Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (2019)	23
Tablo 2. Afganistan'ın En Fazla İhraç Ettiği 15 Ürün Grubu (2019).....	65
Tablo 3. Afganistan'ın En Fazla İhracatta Bulunduğu İlk 10 Ülke (2019)	66
Tablo 4. Afganistan'ın En Fazla İthal Ettiği 15 Ürün Grubu (2019).....	69
Tablo 5. Afganistan'ın En Fazla İthalatta Bulunduğu ilk 10 Ülke (2019)	70
Tablo 6. Afganistan'ın Dış Ticaret Dengesi, Dış Açıklık Oranı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (2010-2019) (Bin Dolar, %).....	71
Tablo 7. Afganistan'ın Bütçe Açığı, Bütçe Gelir-Giderleri ve Bütçe Açığının GSYH'ya Oranı (2010-2019) (Bin Dolar, %)	75
Tablo 8. Afganistan'ın Türkiye'ye İhracatının Yıllara Göre Değişimi (2011-2020)	87
Tablo 9. Afganistan'ın Türkiye'ye En Fazla İhraç Ettiği 10 Ürün (2016-2020).....	88
Tablo 10. Afganistan'ın Türkiye'den İthalatının Yıllara Göre Değişimi (2011-2020).....	89
Tablo 11. Afganistan'ın Türkiye'den En Fazla İthal Ettiği 10 Ürün (2016-2020).....	90
Tablo 12. Türkiye'de Eğitim Gören Afgan Uruklu Öğrencilerin Yıllara Göre Dağılımı (2013-2020).....	91
Tablo 13. Türkiye'ye Giriş Yapan Afgan Vatandaşlarının Yıllara Göre Dağılımı (2011-2020).....	92

ŞEKİLLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1. Afganistan'ın Coğrafi Konumu	6
Şekil 2. Afganistan'ın Fiziki Coğrafyası	7
Şekil 3. Afganistan'ın Etnik Dağılımı	15
Şekil 4. Afganistan'ın Yıllara Göre Nüfus Sayıları	22
Şekil 5. Afganistan Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı (2019)	23
Şekil 6. Afganistan'da Örgün Eğitime Katılım Oranı	25
Şekil 7. Lapis-Lazuli Transit Rotası.....	39
Şekil 8. Afganistan'da GSYH'nın Yıllara Göre Dağılımı (Milyar Dolar).....	47
Şekil 9. Afganistan'da Reel GSYH'nın Büyüme Oranları (2010-2019).....	48
Şekil 10. Afganistan'da Kişi Başına Düşen GSYH'nın Yıllara Göre Dağılımı.....	49
Şekil 11. Afganistan'da En Çok İhracatta Bulunduğu İlk 10 Ülke (2019)	67
Şekil 12. Afganistan'ın En Fazla İthalatta Bulunduğu İlk 10 Ülke (2019).....	71
Şekil 13. Afganistan'ın Yıllara Göre Dışa Açıklık Oranı (%)	73
Şekil 14. Afganistan'da Yıllara Göre İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%).....	73
Şekil 15. Afganistan'da Yıllara Göre Dış Ticaret Dengesi (ABD Doları).....	74
Şekil 16. Afganistan'da Yıllara Göre Bütçe Gelir ve Giderleri ile Bütçe Açığı (Bin ABD Doları)	76
Şekil 17. Afganistan'da Yıllara Göre Bütçe Açığının GSYH'ye Oranı (%).....	77
Şekil 18. Afganistan'da Dış Borçların Yıllara Göre Dağılımı (Milyar Dolar)	78
Şekil 19. Afganistan'da Dış Yardımların Yıllara Göre Dağılımı (Milyar Dolar).....	78
Şekil 20. Afganistan'da İşsizlik Oranlarının Yıllara Göre Dağılımı.....	80
Şekil 21. Afganistan'da Faiz Oranının Yıllara Göre Seyri	80
Şekil 22. Afganistan'da Yıllara Göre Enflasyon Oranı (2010-2019).....	82

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

%	: Yüzde
AA	: Anadolu Ajansı
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
CIA	: Central Intelligent Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
EGM	: Emniyet Genel Müdürlüğü
ISAF	: International Security Assistance Force (Uluslararası Güvenlik Destek Gücü)
İGE	: İnsani Gelişmişlik Endeksi
İHH	: İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı
km	: Kilometre
m	: Metre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Afganistan ekonomisinin geçmişi değerlendirildiğinde, Sovyet işgali, 1992 yılında gerçekleşen mücahit grupların üstünlük girişimi ve Taliban etkisiyle beraber ulusal taşımacılık ve iletişim altyapısı, sanayi ve tarım sektörü gibi ekonomiyi oluşturan çeşitli alanlarda ağır yıkımların gerçekleştiği görülmektedir. Ülkede yaşanan savaş ve iç çatışmalar, iktisadi anlamda gerilemenin, yoksulluk ve ekonomik açıdan sıkıntıların ülke çapında artışı ile sonuçlanırken; coğrafi sebepler bakımından ise vilayetler arası ekonomik eşitsizliklerin daha da artmasına yol açmıştır. Nitekim Herat, Celalabad, Kandahar gibi vilayetler sınır ötesi ticaret imkânına sahip iken; Bamyan ve Badahşah gibi vilayetler gibi Afganistan'ın izole olan kuzey bölgelerinde ise uzun zamandır ülkenin diğer kentleriyle ulaşım imkânlarının neredeyse hiç olmaması sebebiyle kronik nitelikte gıda sıkıntısı gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında çeşitli sıkıntıların varlığı dikkati çekmektedir. Parwan ve Kapisa ablukaları ile bazı illerde yaşanan ağır çatışmalar, bu bölgelerde temel gereksinimlerin fiyatlarında oldukça yüksek artışların yaşanmasına neden olmaktadır.

Günümüzde ise Afganistan, büyük ölçekli yatırımlar ile istikrara gereksinim duyan bir ülke niteliğinde olup; ülkenin yeniden inşa edilme sürecini karşılamaya dair ayırabileceği herhangi bir fonun bulunmamasından kaynaklanan dışa bağımlı bir ekonomiye sahiptir. Afgan hükümetinin temel iktisadi politikası, dış yatırım ve uluslararası mali yardımların koordinasyonu temeli üzerinde şekillenmiştir. Bu yatırım ve yardımların ülke çapında etkin bir biçimde kullanılarak özel sektörün gelişiminin sağlanması amacıyla yönelik bir sistem oluşturulmuştur.

Afganistan'ın yeniden yapılandırılma sürecine katkıda bulunmak üzere uluslararası toplum tarafından 2003-2012 döneminde 14 uluslararası konferans düzenlenmiş; bu konferansa katılan donör/bağışçı devletler, Afganistan devletinin kalkınmasına dair çeşitli yardımlarda bulunmaya yönelik taahhütlerde bulunmuştur. Bu açıdan Türkiye'de Afganistan'a ciddi yardımlarda bulunmuş olup, bu yardımlar halen devam etmektedir.

Afganistan'ın başlıca ticaret ortakları İran, Pakistan, Hindistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Rusya, Çin, Türkmenistan ve Kazakistan'dır. Başlıca ihracat kalemleri kabuklu ve kabuksuz meyveler (yüzde 38), halılar (yüzde 15), sakız, reçine ve diğer bitkisel özler (yüzde 14,3), yağlı tohum ve meyveler (yüzde 9,8), kahve, çay,

baharat (yüzde 7,3)'tır. Başlıca ithalat kalemleri kişisel eşyalar, deniz ve hava taşıtlarına verilen kumanya ve malzemeler (yakıt hariç) (yüzde 26); mineral yakıtlar ve mineral yağlar (yüzde 21); değirmencilik ürünleri; malt; nişasta, inülin ve buğday gluteni (yüzde 6); hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar (yüzde 4,5); demir ve çelik (yüzde 4,5)'dir.

Türk Afgan İlişkilerinin geçmişi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Afgan Devleti'nin ilk kez kurulduğu 1747 yılından 1979 yılındaki Sovyet işgaline dek geçen süreç dâhilinde Türk-Afgan ilişkileri, aradaki coğrafi açıdan uzaklığa rağmen en zorlu dönemlerde dahi iyi bir şekilde ilerlemiştir. İki ülke arası ilişkiler kimi zaman durma noktasına gelse de, bilhassa Cumhuriyet döneminde Türkiye ile Afganistan arasındaki ikili ilişkiler canlı tutulmaya çalışılmış ve Türkiye, olanakları ölçüsünde siyasi açıdan desteğin yanında, askeri, eğitim, sağlık ve iktisadi alanlarda da yardımını devam ettirmiştir.

Türkiye'nin Afganistan'a yönelik yapmış olduğu sosyo-ekonomik yardımlar, Osmanlı Devleti'nden bu yana devamlılık arz etmektedir. Afganistan'da uzun yıllardır iç savaş ve istikrarsız devlet yapısı, coğrafi konumunun sebep olduğu dezavantaj ve Afganistan'ın günümüzde uluslararası aktörlerin bir rekabet alanına dönüşmüş olması, ülkenin ekonomik ve sosyal yapısını olumsuz yönde etkilemiştir. Bugün, yeniden yapılanma sürecindeki Afganistan'a yapılan yardımların toplanıp dağıtılması hususunda Birleşmiş Milletler (BM) ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) bünyesi dâhilinde görevli birçok ülke faaliyette bulunmaktadır. Bu ülkelerden en önemlisi, şüphesiz Türkiye'dir. Türkiye, Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde güvenlik ve kalkınma temelli etkin bir faaliyette bulunmuştur. Özellikle PRT'leri ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) üzerinden faaliyetlerini devam ettiren Türkiye, Afganistan'a yönelik faaliyetlerini devlet yardımları, askeri yardımlar ve özel sektör faaliyetleri olmak üzere üç kol üzerinden gerçekleştirmektedir.

Afganistan ile Türkiye'nin ekonomik alandaki ilişkileri birçok boyutta devam etmektedir. Afganistan'da faaliyette bulunan 127 Türk firmasının yaklaşık yüzde 95'i inşaat ve müteahhitlik sektörlerinde faaliyette bulunmakta olup; söz konusu firmalar 2003-2016 döneminde yaklaşık 6 milyar dolarlık bütçeye sahip 627 proje gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda Türk müteahhitlik firmaları, inşaat alanındaki yabancı yatırımcılar arasında ilk sırada yer almaktadır. Yine Türkiye menşeli firmalar, hizmet, enerji ve madencilik sektörlerinde de faaliyette bulunmaktadır.

Afganistan ekonomisinin genel görünümünü ortaya koymayı ve Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerin gelişiminin incelenmesini konu edinen tezin amacı bu ilişkilerin hangi alanlarda nasıl geliştirilebileceği sorularına yanıt bulmaya çalışmak ve bu ilişkinin geliştirilmesine katkı sunmaktır. Öz olarak ifade etmek gerekirse; acaba, Afganistan'ın Türkiye ile olan ekonomik ilişkileri gelişmekte midir? Yine, acaba, Afganistan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler nasıl geliştirilebilir? Bu tez çalışmasının önemi, konu ile ilgili daha önce yeterince çalışma yapılmamış olması dolayısıyla bu çalışmanın bu alanda ciddi bir boşluğu dolduracağı beklentisi şeklinde ifade edilebilir. Ayrıca, işadamlarına yatırım yapılabilecek alanların belirlenmesinde ışık tutan yol gösterici bir çalışma olması beklenmektedir. Böylece Afganistan ile Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde hızlı gelişmenin mümkün olacağı beklenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİ

1. AFGANİSTAN İSLAM CUMHURİYETİNE YÖNELİK GENEL BİLGİLER

Afganistan İslam Cumhuriyeti (Afganistan) konum olarak Orta Asya, Hindistan ve Ortadoğu'nun kesişim noktasında stratejik bir bölgede yer almaktadır. Söz konusu bölge eskiçağda "Aryana", Ortaçağ'da ise "Horasan" olarak adlandırılırken, 1747 yılı itibariyle anlam olarak "Afganlıların Vatanı" tabirini ifade eden Afganistan ismiyle anılmaktadır. Tarihi M.Ö. 500'lü yıllara kadar dayanan Afganistan, Persler, Makedonya Kralı Büyük İskender, Sakalar, Ak-Hunlar, Araplar, Gazneliler, Harzemşahlar, Moğollar, Babürler gibi birçok devletin işgallerine maruz kalmıştır. Afganistan üzerindeki egemenlik mücadelesi 19. yy.'da da devam etmiş, bu dönemde İngiltere ve Rusya'nın güç mücadelesi sahası olmuştur (Bostanoğlu, 1999: 59; Şimşir, 2002: 5; Afghan-Web, 2011).

1919 yılında bağımsızlığını elde eden Afganistan, 1979 yılında Afganistan'ın Marksist hükümetinin isteği doğrultusunda Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş, ülkede Sovyetler Birliği denetiminde sosyalist bir Afgan yönetimi kurulmuştur. Bu durum karşısında tepki gösteren bölgesel güçler, Batı ülkelerinin de desteği ile Sovyetler Birliğine yönelik silahlı bir mücadele başlatmış ve birçok bölgeyi kontrolleri altına almayı başarmışlardır. Söz konusu durum Sovyetler Birliğinin içinde bulunduğu ekonomik durumu daha da kötüleştirilmiş ve Birliğin dağılmasına giden süreçte önemli bir rol oynamıştır (Yahya, 2017: 7).

Uzun yıllar boyunca sahip olduğu jeopolitik konumu sayesinde ekonomik açıdan gelişmiş bir ülke olan Afganistan ortalama 30 yıl devam eden iç savaş sonrası insani, fiziksel ve kurumsal olarak yok edilmiş veya ciddi hasar görmüş bir ülke halini almıştır. 2001 yılına kadar bir dönem Taliban örgütü tarafından yönetilen Afganistan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve NATO müdahalesi sonrası imzalanan Bonn Anlaşması ile meşru ve demokratik bir yönetime giden ilk adımın atılmasını sağlamıştır. Demokratikleşme sürecinin yönetimi için yetkisini Afgan ulusal meclisinden alan geçici bir yönetim oluşturulmuş, 2004 yılında ise uzun dönem sonrasında ülkenin siyasi ve kalkınmaya yönelik temellerinin atıldığı ilk anayasa kabul edilerek Afganistan'ın "bağımsız, üniter ve bölünmez bir İslam Cumhuriyeti" olduğu ifade edilmiştir (Duman, 2013: 1). Temel itibariyle hem coğrafi, hem tarihi, hem kültürel, hem de stratejik açıdan

Orta Asya'nın bir parçası durumunda olsa da, hem siyasi hem de dini olarak Güney Asya ve Ortadoğu ile yakın konumdadır (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi [ATASE], 2001: 1).

1980-2012 döneminde İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) her yıl yüzde 1,6 artış gösteren Afganistan'da, 1980 yılında 0,209 olan İGE 2012 yılında 0,374 olmuştur. Bu artış Afganistan'ı 187 ülke arasından 175. sıraya taşımıştır. Bulunduğu bölge olan Güney Asya ile mukayese edildiğinde, günümüzde Güney Asya bölgesinin İGE değeri ortalama 0,558 olup, 0,374 İGE değeriyle Afganistan, bölge ortalamasının altındadır (Central Intelligent Agency [CIA], 2020a).

Afganistan hakkında genel bir bilginin verileceği bu bölümde Afganistan'ın coğrafi konumu ve jeostratejik önemi analiz edilecek, sosyal ve demografik yapısı incelenecek, ekonomik yapısı değerlendirilecektir.

1.1. AFGANİSTAN'IN COĞRAFİ KONUMU

Güney Asya'da bulunan ve denize sınırı olmayan bir ülke olan Afganistan, Doğu ve Güneyinde Pakistan, yine Doğusunda Çin, Batısında İran, Kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan ile çevrilidir (Güleçen, 2008). 652.230 km² yüzölçümüne sahip (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu [DEİK], 2012: 1) Afganistan'ın en büyük şehirleri, başta başkent Kabil olmak üzere, Kandahar, Kunduz, Herat, Celalabat ve Mezar-ı Şerif olarak sıralanabilir (Şekil 1).

Şekil 1. Afganistan'ın Coğrafi Konumu

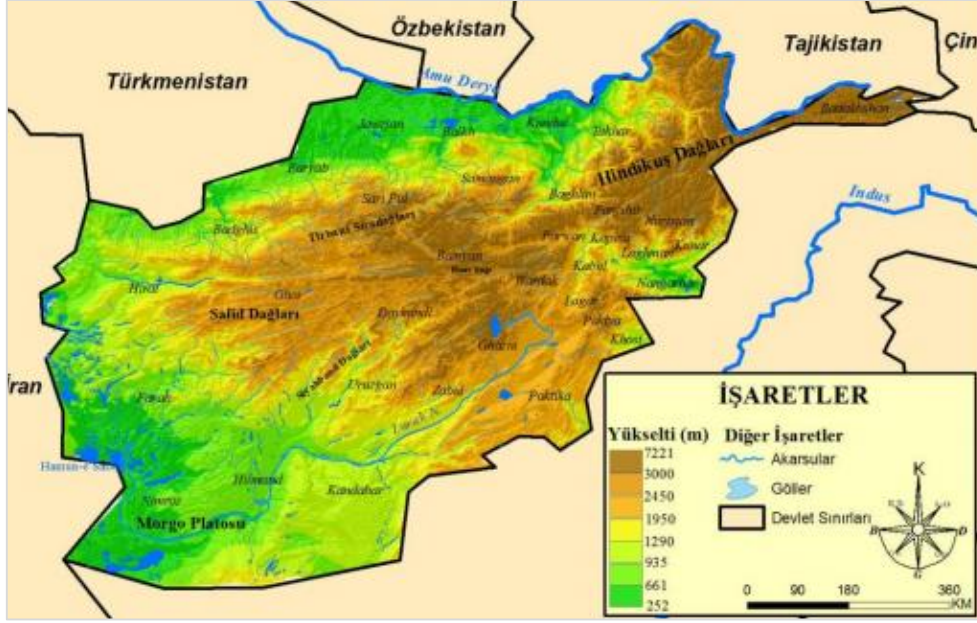

Kaynak: DEİK (2012). <https://www.deik.org.tr/uploads/afganistan-ulke-bulteni.pdf>.

29-38 kuzey paralelleri ve 60-74 doğu meridyenleri arasında yer alan Afganistan, denizden ortalama 450 km. uzaklıktadır. Önceden denize kıyısı olan bir ülke iken, 1893 yılında Britanya ile yapmış oldukları Durand Sınır Antlaşması sebebiyle deniz kıyısından çekilmek durumunda kalmışlardır (Kiren, 2012: 5). Ortalama 2.000 metre rakıma sahiptir. Bununla birlikte rakımın 2.000 metrenin üzerine çıktığı görülmektedir (Manzar, 1983'ten akt. Kiren, 2012: 5).

Topografik açıdan incelendiğinde ülke topraklarının yüzde 75'inin dağlık olduğu görülmektedir. Ülkenin orta kısmı yüksek ve dağlık iken, kuzey kısmı ovalık, güneybatı kısmı ise plato görünümündedir. Orta kısımdaki dağlar Himalaya Dağlarına dek uzanır durumdadır (Muhtat, 2011: 4-5). Afganistan'ın orta kısımdaki dağlar güneybatı yönünde İran'a doğru alçalırken, kuzeydoğu yönünde ise Pamir Platosu ve Çin'e doğru yükselerek uzanır. Hindikuş Dağları olarak adlandırılan bu dağlar, Afganistan'ı batı-kuzeydoğu yönlü olarak ikiye ayırır. Başkent Kabil'in kuzeyinden başlayan Hindikuş Dağları, batıya doğru bir yelpaze görünümü sergileyerek yayılır. Çeşitli dağlardan oluşan Hindikuş Dağlarının en önemlileri, orta kısımda yer alan Baba Dağı, batı kısımda yer alan Türkistan Dağı, güney kısmında yer alan Sefid ve Siyah Dağlarıdır (Behroz, 2020: 17). (Şekil 2).

Şekil 2. Afganistan'ın Fiziki Coğrafyası

Kaynak: Behroz, (2020: 91).

Batı ve Güney bölgeleri İran Platosunun doğu ucunu meydana getirmekte olup, bu bölgelerde toprak oldukça kuraktır. Buna bağlı olarak da yerleşim oldukça seyrek ve nüfus da oldukça azdır. Afganistan'ın Batı ve Güney bölgelerinin aksine, Kuzey bölgesi ise nispeten tarıma daha elverişlidir. “Bu durum aynı zamanda Afganistan tarihi boyunca bölgesel ve etnik kökenli çatışmalara da ortam hazırlamıştır. Afganistan'ın sahip olduğu bu sert coğrafya, hem bölgenin tarihine, hem siyasetine, hem de sosyal yapısına yansımıştır (Rashid, 2001: 11).”

1.2. AFGANİSTAN'IN JEOSTRATEJİK ÖNEMİ

Sahip olduğu coğrafi konum sebebiyle Afganistan, tarihsel süreç içinde Orta Doğu, Orta Asya ve Hint yarımadası arasında bir geçiş güzergahı olmasından dolayı çok sayıda etnik grup ve kültüre ev sahipliği yapmış, göç almış ve işgale uğramıştır. Coğrafi konumu nedeniyle Büyük İskender'den Cengiz Han'a, Zahiraddin Babür Şah'tan Nadir Şah'a kadar birçok hükümdar, Hindistan seferlerinde Afganistan'ı bir geçiş güzergahı olarak kullanmıştır (Behroz, 2020: 16).

Yakın tarihte ise 19. yy.'da Rusya'nın sıcak denizlere inme politikaları ve İngiltere'nin en önemli sömürgesi durumundaki Hindistan'ı koruma çabası, 20. yy.'da da Doğu ve Batı blokları arasında bir tampon bölge görevi görmesi Afganistan'ı jeostratejik açıdan önemli kılmıştır. 21. yy.'da ise Orta Asya enerjisinin dünya piyasalarına taşınması açısından bir geçiş güzergahı olması ve ABD açısından birer tehdit durumundaki İran,

Çin ve Rusya arasında bir üs görevi görmesi, Afganistan'ın jeostratejik önemini daha da artırmıştır (Şeyhanlıoğlu, 2008: 61).

Güney ve Orta Asya, Uzak Doğu ve Orta Doğu'nun dört farklı kültürü arasında yer alan Afganistan'ın buluşma noktası niteliğindeki bu konumu, onu bölge ve dünyanın önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir. “Ünlü şair Lahori'nin ‘Asya'nın Kalbi’ olarak belirttiği gibi Afganistan, küresel ve bölgesel güç mücadelesinde, Kuzey Asya'dan Güney Asya'ya, Orta Asya'dan Orta Doğu'ya uzanan ve bunları birbirine bağlayan kara köprüsü olarak önemli bir jeopolitik güç ve aynı zamanda önemli bir jeopolitik güzergâh olarak görülmektedir (Özel, 2019: 135).”

Jeostratejik konumu sayesinde Afganistan, 20. yy.'ın başında Ratzel ve Kjellen gibi siyasi coğrafyacılar tarafından öne sürülmüş teorilerde jeostratejik açıdan bir önemli bir oyuncu olarak ifade edilmiştir (CSHRN, 2004; Hajiyarali, 2011'den akt. Behroz, 2020: 29). Zira hem Kipling tarafından “Büyük Oyun” olarak adlandırılan 19. yy. sonu ve 20. yy. başı arasını kapsayan dönemde Rusya ve İngiltere arasında yaşanan güç mücadelesi, hem de Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında ABD ve Sovyet Rusya arasında gerçekleşen güç mücadelesinde Afganistan olumsuz olarak etkilenmiştir. Benzer olarak Mackinder'in “Kara Hakimiyeti Teorisi” kapsamında tanımlamış olduğu “Kalpgâh” kısmında yer alan Afganistan, aynı zamanda Spykman'in “Kenar Kuşak Teorisi” ne göre Kalpgâh'ı çevreleyen devletler arasında bulunmaktadır (Özel, 2019: 135).

İngilizler tarafından “Asya'nın Gözetleme Kulesi” olarak anılan Afganistan, aynı zamanda Güney Asya ile Orta Asya arasındaki iletişimi sağlayan tek noktadır (Ülger, 1998: 96; Çeçen, 1998: 111). Orta Asya, Hindistan ve Çin arasında en stratejik koridor olan Wahan Koridoruna ev sahipliği yapan Afganistan, iki kutuplu dünyada güçlü ülkelerin karşılıklı etki alanlarının temas ve geçiş bölgelerini de barındırmıştır. Süper güç rekabetinin neticesini belirleyen söz konusu mücadelenin de, Sovyet işgali sonrasında Afganistan'da olması, Afganistan'ın jeostratejik konumuyla ilgilidir (Davutoğlu, 2010: 113).

Afganistan'ın kıtalar ve bölgeler arasında stratejik bir coğrafyada konumlanmış olması nedeniyle dünya siyasi tarihi açısından da önemli bir konuma sahip olmuştur. Kuzey-Güney yönlü olarak Amu Derya Nehri ve Türkistan stepleri ile Beluçistan bölgesi, Batı-Doğu yönlü olarak İran Horasanı ile İndus vadisi arasında yayılmış olan Afganistan

(Rodenbough, 2005: 7). sahip olduğu bu kritik konumu sebebiyle tarihte aynı zamanda “Dünyanın Kavşak Noktası” olarak adlandırılmıştır. İslam, Çin ve Hint kültürlerinin tam ortasında yer alan Afganistan, Orta Asya ve Orta Doğu, Hint Alt Kıtası ve sıcak sulara olan güzergah bakımından en uygun nokta konumundadır. Nitekim Asya’nın Doğu-Batı ve Kuzey-Güney geçişlerinin merkezinde konumlanan ülkenin, fiziki açıdan “Asya kıtasının anahtarı ve kalbi” olarak bahsetmek yanlış olmayacaktır (Kiren, 2012: 7).

Afganistan’ın sahip olduğu bu jeostratejik özelliklerinden dolayı tarih boyunca Perslerden Yunanlılara, Hunlardan Araplara, Türklerden İngilizlere, Ruslardan Amerika Birleşik Devletleri’ne kadar birçok toplum ve devlet tarafından egemenlik altına alınmıştır. Afganistan bu kapsamda değerlendirildiğinde, Afganistan’ın sınır ve çevre ülkelerinin tamamının nükleer enerji üreten ülkeler olması ve yine aynı ülkelerin dünya siyasetinde siyasi ve ekonomik açıdan önemli role sahibi ülkeler olması bakımından önemlidir.

Nükleer güç sahibi Rusya, Hindistan ve Pakistan’a oldukça yakın bir konumda olan Afganistan, sahip olduğu jeopolitik konum sayesinde Rusya’nın güneye inmesinin önünde bir engel teşkil etmekle beraber, aynı zamanda Hazar Havzası’nın barındırdığı petrol ve doğalgazın da Hint Okyanusu’na aktarılması açısından bir geçiş güzergahı durumundadır. Planan petrol ve doğalgaz aktarım hatları dolayısıyla Afganistan, günümüzde kimi devletlerin kendi çıkarları açısından siyasi oyunlar düzenledikleri bir ülke konumuna gelmiştir. Söz konusu siyasi oyunlar kapsamında kimi zamanlar Taliban dahi desteklenmiştir (Atay, 1998: 23). “Orta Asya’nın petrol ve doğalgazının paylaşılmasının yanında, çıkan enerjinin dünya pazarlarına aktarımı için gerekli boru hatlarının yapım mücadelesi, bu coğrafyada ‘Yeni Büyük Oyun’ u ortaya çıkarmıştır (Rashid, 2001: 9-11).”

Afganistan’ın dağlık bir ülke olması, Afganistan’ı stratejik olarak ayrı bir konuma getirmiştir. Ülkenin sahip olduğu bu özellik, aynı zamanda Afganistan’ın coğrafi biçimini belirlemekte ve iklimi üzerinde de önemli oranda etkili olmaktadır. Zira ülkenin sahip olduğu yükseklik ve sıra dağlar, ülkenin bölgeler arasında iklimsel değişiklik göstermesine sebep olmaktadır. Bununla birlikte, doğu batı yönlü uzanan sıra dağlar, aynı zamanda ülkenin tatlı su kaynaklarını da oluşturması bakımından önemlidir. Ülkede dört mevsimin yaşanması, tarımsal verimliliğinde artmasına neden olmuştur. Bu durum ise Afganistan’ın bölgesindeki ekonomik öneminin artmasına sebep olmuştur (Salihy, 2019: 20).

Ülke kuzeyden hidrokarbon enerji kaynakları bakımından zengin Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan ile çevrili iken, güneydoğusunda ise enerji hammaddesine gereksinim duyan Pakistan ve Hindistan tarafından çevrilidir. Söz konusu durum, ülke açısından jeopolitik olduğu kadar, jeoekonomik ve jeostratejik önem arz etmektedir (Zemin, 1396'dan akt. Behroz, 2020: 16). Afganistan'ın da yer aldığı ve alternatif enerji taşıma güzergahlarından biri olan Hazar Havzasının hidrokarbon potansiyeli, 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması sonrasında gündeme gelmiştir. Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol ve Türkmenistan'ın sahip olduğu doğalgaz başta olmak üzere Orta Asya'nın hidrokarbon enerji rezervleri, her ne kadar Sovyetler Birliği döneminde de bilinsede, Sovyetler bu kaynakları genellikle Doğu Bloku içinde kullanmış ve dünyanın diğer bölgeleri tarafından kullanımı söz konusu olmamıştır (Kiren, 2012: 11). Hidrokarbon enerji kaynaklarının Batı'ya taşınmasına ek olarak, Doğu ülkelerinin de bu enerji kaynaklarına yönelik talepleri bakımından gelişen birer pazar durumuna gelmeleri, Afganistan'ın önemini daha da artırmaktadır (Davutoğlu, 2010: 182).

Sahip olduğu jeostratejik konumuna ek olarak Afganistan, kendisinin sahip olduğu doğal kaynaklar bakımından da kimi zaman güçlü ülkeler için kaynak bir ülke durumuna gelmiştir. Afganistan'ın sahip olduğu doğal zenginlikler, henüz tam kapasite işletilemese de altın, kömür, petrol, doğalgaz, krom, çinko, demir, tuz, kükürt, berilyum, yakut ve kıymetli taşlar olarak sıralanabilir (Kiren, 2012: 12). Afganistan'ın en önemli doğal kaynaklarından birisi altın madenidir. Ülkenin altın madenlerinin yer aldığı badahşan, Kandahar ve Zabuk kentleri arasında en önemli altın madeni badahşan ilinin kuzeydoğusunda bulunan Eftel bölgesindedir (Azimi, 2011: 86).

Altın madenlerine ek olarak Afganistan'ın birçok bölgesinde gümüş madenleri de yer bulunmaktadır. Ülkenin en önemli gümüş madenleri, Badahşan, Pencşiir, Pervan, Kandahar, Herat, Cüzcan ve Hazaracat bölgesinin bazı bölümlerinde konumlanmıştır (Azimi, 2011: 87). Ülkenin en önemli doğal kaynaklarından bir diğeri de demir olup, dünya genelinde en büyük ve kaliteli demir madenlerinden birine sahiptir (Ahmedi, 2016: 104-105). Söz konusu madenler, ülkenin çeşitli bölgelerinde yer almakta olup, başlıcaları Kandahar, Faryab, Parvan, Herat, Badahşan, Uruzgan ve Bamyān kentlerinde yer almaktadır. Ülkenin en önemli demir madeni olan Hacigak Madeni, aynı zamanda Orta Asya'nın en büyük ve önemli demir madeni niteliğindedir (Salihy, 2019: 22). Söz konusu madeni özel kılan unsur, demir parçalarının yüzeyde yer alması sebebiyle

ayrıştırılmasının daha kolay olmasıdır. Bu kapsamda demir daha düşük bir maliyetle elde edilmektedir. Hacıgök madeninden elde edilen demir, dünya genelindeki madenler arasında en büyük orana sahiptir ve avarı yüzde 63'tür. Bu maden yabancı uzmanların da dikkatini çekmiş, Avrupalı ve Rus araştırmacılar bu maden bölgesinde çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Bu araştırmalardan en önemlisi Rus araştırmacılar tarafından 1960-1980 döneminde yapılmış olup, 1970-1980 döneminde demir çıkarmaya başlamışlardır (Azimi, 2011: 87-88).

Afganistan için bir diğerk önemli kaynak ise bakırdır. Afganistan genelinde ortalama 12 bakır madeni bulunmakta olup, bu madenler zengin bakır kaynaklarını bulundurmaktadır. Ülkedeki bakır madenlerinin en önemlileri Zabul, Kandahar, Bağlan, Gazne, Pervan ve Pencşir şehirlerinde bulunmaktadır (Azimi, 2011: 90-91).

Afganistan'da yer alan önemli hidrokarbon enerji kaynaklarından biri doğalgazdır. Ülkede ilk doğalgaza yönelik araştırma 1882-1888 yılları arasında Bakh tarafından yapılmış ve ilerleyen yıllarda farklı bölgelerde de yabancılar tarafından araştırmalar devam etmiştir. 1939 yılında ülkenin kuzeyinde zengin doğalgaz yatakları keşfedilmiş, 1957 yılında ise Sovyetler Birliği tarafından daha geniş kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda Kuzey Afganistan'ın dünya üzerindeki sayılı zengin doğalgaz kaynaklarından birine sahip olduğu belirlenmiştir (Azimi, 2011: 109). Kuzey Afganistan'da ortalama 500 noktada doğalgaz ve petrol rezervleri keşfedilmiş ve bu noktalarda 67 kuyu kazılmıştır. Kuzey Afganistan'da bulunan sadece sekiz doğal gaz rezervinin ortalama 120 milyar metreküp doğalgaz rezervine sahip olduğu tahmin edilmektedir. ABD tarafından yapılan bir araştırmada ise Kuzey Afganistan'da ortama 444 milyar metreküp doğalgaz ile 219 milyon ton petrol rezervinin olduğu ifade edilmiştir (Azimi, 2011: 110-111).

Afganistan'da yer alan bir diğerk hidrokarbon enerji kaynağı ise taş kömürüdür. Yüzlerce ton kömür rezervi bulunan ülkedeki taş kömür yatakları, Kuzey ve Batı Afganistan'da bulunmaktadır. Afganistan kömür rezervi konusunda zengin bir ülke olmakla birlikte, kömür çıkartılma işlemi amatör bir şekilde yapılmaktadır (Azimi, 2011: 103).

Afganistan, mineral ve değerli taşlar açısından da zengin bir konumdadır; mineral ve değerli taşları dünyaca ünlüdür. Afganistan'da yer alan çeşitli mineral ve değerli taşlardan başta gelenleri lacivert taşı, yakut, zümrüt, brill, turmalin, kunzit olup, ülke

genelinde başka değerli taşlar da bulunmaktadır. Nitekim bu taşlar, ülke ihracatının önemli bir kısmını oluşturur (Azimi, 2011: 96).

Ülkede çıkartılan lacivert taşı, Afganistan için en önemli değerli taşlardan biri olup, Hindikuş Dağlarından çıkartılmaktadır. Dünyanın en büyük lacivert taşı madenine sahip olan Afganistan, dünyanın en iyi ve meşhur lacivert taşı kaynağına sahiptir. Afganistan'da lacivert taşından sonra çıkartılan bir diğer değerli taş ise zümrüt olup, ülkedeki zümrüt madenleri Pencşir Nehrinin güneyinde ve Hindikuş dağlarının güney eteklerinde bulunmaktadır. Pencşir'de yer alan Mikini ve Hinch madenleri, en güzel renk ve en yüksek kaliteye sahip zümrüt taşlarını barındırmaktadır. Bununla birlikte Nangahar şehrinde de yeni bir zümrüt madeni tespit edilmiştir. Afganistan'da çıkartılan bir diğer değerli taş olan yakut taşıdır. Ülke genelinde en başta gelen yakut madenleri Gazne şehrindeki Makar madeni, Nuristan ve Lagman şehirlerinde bulunan madenlerdir. Ülkede çıkartılan bir başka taş ise granat olup, söz konusu taş ülkenin birçok bölgesinden çıkartılabilmektedir. Badahşan, Pencşir, Lagman, Nangahar, Kunar ve Hazaracat bölgeleri ülkenin sahip olduğu en değerli taş madenlerindedir (Azimi, 2011: 96-98; Salihi, 2019: 24).

Afganistan değerli taşlar bakımından oldukça önemli taş madenlerine sahip olmakla birlikte, henüz dünya pazarında bir yer edinememiştir. Günümüzde Afganistan'da çıkartılan değerli taşlar genellikle yasa dışı yollarla satılmakta olup, yıllık 400 milyon dolarlık değerli taş satışı gerçekleşmektedir. Nitekim Afganistan'da yaşanan iç savaşlar, yöneticilerin bu konuya kayıtsız kalmaları, madenlerin amatör bir şekilde bölge halkı tarafından çıkartılması sebebiyle verimlilik azalmakta ve değerli taş ihracatının çok düşük olmasına neden olmaktadır (Azimi, 2011: 98-99).

2. AFGANİSTAN'IN SOSYAL-KÜLTÜREL YAPISI

Konum itibariyle Afganistan, tarih boyunca devamlı olarak büyük güçlerin işgaline uğramış bir coğrafyadır. Bölgenin devamlı olarak farklı güçler tarafından işgale uğraması, aynı zamanda bölgede yaşayan grupların da birçok medeniyetin kültürel kimliklerini benimsemelerine neden olmuştur. Bu nedenle günümüzde Afganistan, birçok etnik kültürün etkisinde kalmış bir yapı sergilemektedir.

Afganistan'ın sosyo-kültürel yapısı incelendiğinde, sosyal yapısının tabanını geniş bir halk yığınının oluşturduğu görülürken, ortasını küçük bir orta sınıfın, en üstünü ise sınırlı bir seçkinler sınıfının oluşturduğu görülmektedir. Nüfusun yaklaşık yüzde

95'ini oluşturan halk kitlesi genellikle küçük ölçekli tarımsal faaliyetlerde bulunan çiftçiler, esnaf ve memurlardan meydana gelmektedir. Orta tabakayı, daha varlıklı çiftçi kesimi, orta seviyedeki memurlar ve askerler meydana getirmektedir. 80'lerde yavaş bir şekilde gelişim gösteren eğitim ve uzmanlaşma, orta sınıfın oluşumuna olumlu bir katkı sağlamıştır. Sosyal yapının seçkinler sınıfını ise boy beyleri, büyük toprak sahipleri ve üst düzey askeri yetkililer ile din adamları meydana getirmektedir (Akkurt, 2005: 29).

Afganistan'da toplumun gelir dağılımını düşük, orta ve yüksek gelirli olarak ayırmak mümkündür. Ülkedeki üst sınıf, sahip olduğu birçok banka ve özel şirketler ile iç ve dış ticarete, ekonomide, siyasi alanda ve bazen de sanayi alanlarında önemli ölçüde etkiye sahiptir. Aynı zamanda toplumu aydın ve işçi kesim olmak üzere iki sınıfa da ayırmak mümkündür. Fakat ülkede iç savaşın başlamasından sonra aydın ve zengin kesim yaşamlarını başka ülkelerde sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Şehirlerde yaşayan nüfusu öğretmenler, öğrenciler, aydınlar, memurlar ve ticaretle uğraşanlar oluşturmaktadır. Aslında hala nüfusun büyük bir kısmı kırsal kesimde yaşamaktadır. Bunun sebebi ise Afganistan'daki terör saldırıları, dış müdahaleler, iç savaşın yarattığı yıkım, devletin yeterince iş imkânı yaratmaması, sanayi sektörünün yeterince gelişmemesi ve fabrikaların yok denecek kadar az olmasıdır. Halkın yüzde 90'dan fazlası müstakil evlerde yaşamaktadır. Nüfusun yüzde 50'den fazlası elektrik olmadan yaşamını sürdürmekte ve hemen hemen tüm şehirlerde kanalizasyon bulunmamaktadır (Salihy, 2019: 35-36).

Afganistan geleneksel bir sosyal yapıya sahiptir. "Afganistan'da hala feodalite ve yarı feodaliteden söz etmek mümkündür. Ülkenin bazı bölgelerinde özellikle doğu ve güney kesimlerinde insanlar kendi iç sorunlarını kabileler aralarında istişare (jirga) ederek geleneklerine uygun bir şekilde ya da İslam dinine göre çözmektedirler (Gubar, 2009: 14-15)." Geçmişten itibaren gelen bu yapıdan Afgan devleti ve halkı her ne kadar kurtulmaya çalışsa da, ne yazık ki günümüzde bu yapı halen devam etmektedir. Ancak İngilizler'den Afganistan'ın bağımsızlığını kazanan ve modernleşmeye oldukça önem veren Emanullah Han, söz konusu yapıdan kurtularak bilinçli ve modern bir sosyal yapıya geçişin gerçekleşmesi için çalışmıştır. Yine Zahir Şah zamanında da geleneksel yapıdan kurtularak modern bir sosyal yapının oluşturulması için çeşitli reformist uygulamalara gidilmiştir. Ancak modernleşme adımları, Mücahit ve Taliban gibi radikal grupların da Afganistan sahnesine çıkmasıyla sekteye uğramış, aksine politik güç modern ve geleneksel olarak ikiye ayrılmıştır. Günümüzde de Afganistan'ın sosyal yapısı bu

kapsamda devam etmektedir. Her iki grup da birbiri üzerinde kontrolü sağlayamamıştır ve dolayısıyla ülke genelinde iki grup da etkili konumdadır.

Toplumsal açıdan Afgan halkı, dil, din ve bölgesel topluluklar mozaiği oluşturmakta olup, bu mozağin temelinde çekirdek aile, köy ve kabile yapıları bulunmaktadır. Afganistan etnik yapı bakımından oldukça çeşitlilik göstermekle birlikte, toplumu farklı kökenlerden gelen çeşitli etnik gruplardan oluşan bir ülke niteliğindedir. Her ne kadar Afganistan'ı bir arada tutabilmek amacıyla bir "Afgan milleti" oluşturulmaya çalışılsa da, Afganistan tarihsel süreç içinde hiçbir zaman bir millet olamamıştır. Afganistan'da herkes kendisini ait olduğu halk, boy veya aşirete göre tanımlamaktadır (Akkurt, 2005: 26; Şimşir, 2002: 7; Oğuz, 2001: 38).

Afganistan'da çok sayıda etnik grubun beraber yaşaması sebebiyle ülke genelinde birçok dil konuşulmaktadır. Çeşitli etnik grupların birlikte yaşadığı ülkede anayasaya göre Afgan Farsçası olan Darice, Peştuca ve Türkçe olmak üzere üç resmi dil kullanılmaktadır (Salihi, 2019: 25-26). Bununla birlikte köken farklılıklarının olması, farklı dillerin konuşulmasına da neden olmuştur. Ülke genelinde farklı bölgelerde yerel diller konuşulurken, en çok konuşulan dil yüzde 50 oranıyla Darice olurken, yüzde 35 ile Peştuca ikinci, yüzde 11 ile Türkçe (Özbekçe ve Türkmençe) üçüncü sırada gelmektedir. Ayrıca Beluci ve Paşay gibi sayısı otuza yakın küçük diller ise yüzde 4 oranında konuşulmaktadır (CIA, 2020a).

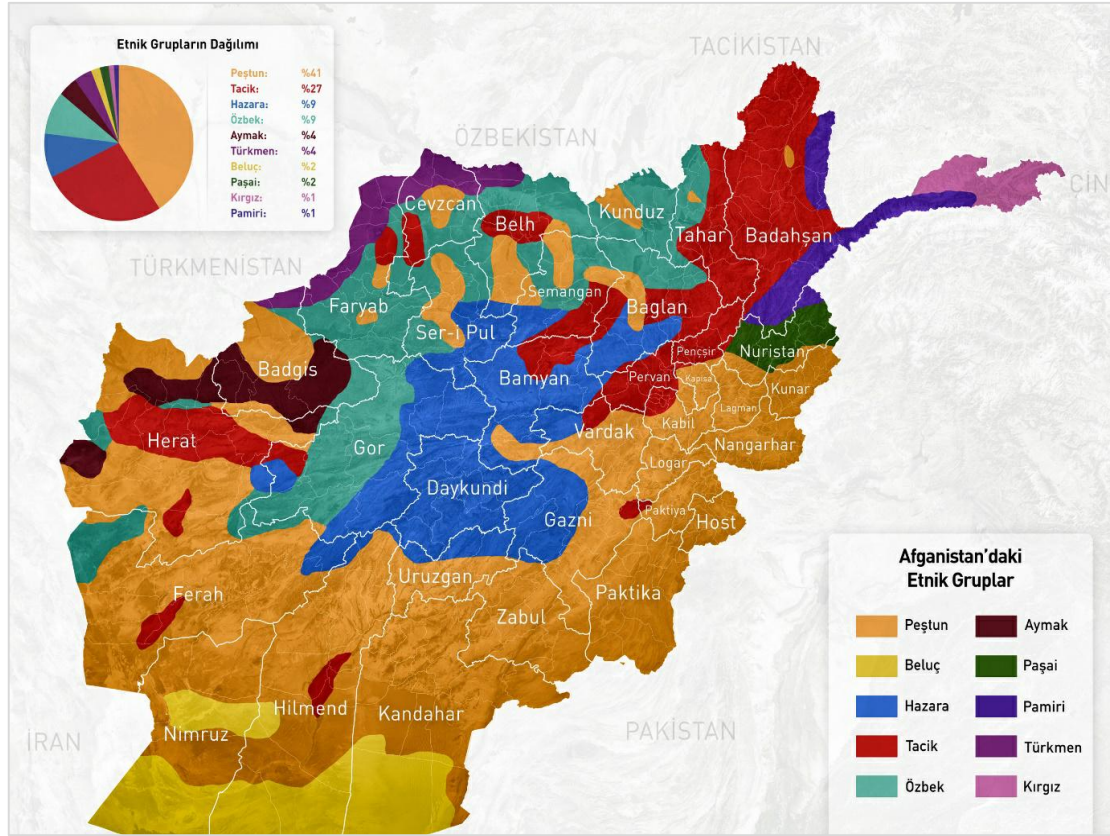
Tarihi ve coğrafi nedenler Afgan toplumunda etnik çeşitliliğin oluşumuna neden olmuştur. Bu çeşitliliği korumakla birlikte, zamanla azınlıkların çoğunluğun kültüründen etkilenerek kısmen asimile oldukları söylenebilir. Afganistan'ın etnik yapısına yönelik farklı kaynaklarda çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Afganistan'ın çokuluslu bir ülke olması sebebiyle ülkede birçok farklı etnik grup yaşamaktadır. Afganistan'ın en büyük dört etnik grubu Peştunlar, Tacikler, Türkler ve Hazaralar olup, bunun dışında Beluciler, Noristanlılar, Hindular, Araplar gibi diğer azınlıklar da bulunmaktadır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 12).

Bir İslam cumhuriyeti olan Afganistan'ın resmi dini İslam'dır ve nüfusun neredeyse tamamı müslümandır. Müslüman nüfusun yüzde 84,3'ü sünni iken, yüzde 14'ü ise şii'dir (Sivrioğlu Türkoğlu, 2017: 12). Afgan toplumu katı ve gelenekçi bir İslam anlayışına sahip olup, Ortadoğu ve Asya'nın kültürünü kendisinde göstermektedir.

İnanışa göre İslamiyet'in emirlerine itaat edilmesi, sosyo-ekonomik adaleti de temin edecektir (Kiren, 2012: 13).

Afganistan nüfusu, ilk sırada Peştunlar olmak üzere, Tacikler, Türkler ve diğer etnik azınlıklardan meydana gelmektedir. Peştun halkı büyük hanedan ve aşiretlerden oluşurken, Peştunların büyük bir çoğunluğu Güney Afganistan'da yaşamaktadır. Türk nüfusu ise ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda yaşamaktadır ve bu coğrafyanın en eski yereli halklarından. Bununla birlikte Tacikler de Afganistan coğrafyasının köklü tarihine ortaklardır. Tacikler genellikle Doğu ve Batı Afganistan ile bazı bu bölge dışındaki bazı şehirlerde yaşamaktadırlar (Salihy, 2019: 26).

Şekil 3. Afganistan'ın Etnik Dağılımı

Kaynak: Mepa News (2020). <https://www.mepanews.com/afganistan-etnik-grup-haritasi-21807h.htm>.

Afganistan sahip olduğu etnik çeşitlilik özelliğiyle dünyanın sayılı ülkelerinden biridir. Burada kısaca Afganistan'da yaşayan etnik gruplar hakkında bilgi verilecektir.

2.1. PEŞTUNLAR

Afganistan nüfusunun ortalama yüzde 48'ini oluşturan Peştunlar, Afganistan'ın en büyük etnik grubunu oluşturmakta olup, net bir rakam verilememektedir. Nitekim Peştunlar uzun süredir ülke içinde hakim konumda olmaları sebebiyle, iktidarlarının da devamını sağlamak amacıyla kendi nüfuslarını olduğundan fazla gösterme eğiliminde

olmuşlardır (Şehrani, 2010: 8). Afganistan’da “*Afgan*” genelde Peştunlara denilmektedir. Zaten 1971’lere kadar, yani Afganistan Anayasası birleştirici bir terim yapana kadar Afgan terimi sadece Peştunlar için kullanılmıştır (Togan, 2019: 423).

Peştunlar genellikle Afganistan’ın güney bölgesinde, yoğun olarak Kandahar, Gazne, Uruzgan, Paktia, Nangarhar ve Vardak’ta yaşamaktadırlar. Bununla birlikte Türkmenler ve Özbeklerin yoğun olarak yaşadıkları Kuzey Afganistan’da da Peştun azınlığı bulunmaktadır (Gubar, 2009: 78). Kuzey Afganistan’daki Peştun azınlığı genellikle, bölgeye mevsimlik tarım işçisi olarak gelmiş ve sonradan temelli yerleşmiştir. Bundan dolayı kuzey Afganistan’da yaşayan Peştunlar, göçmen anlamına gelen “nakil” veya “Kandari (Kandaharlı)” ismiyle anılmaktadır (Kiren, 2012: 20).

Afganistan nüfusunda en büyük etnik grubu oluşturan Peştunlar, Hint-Avrupa dil ailesinden Peştuncayı konuşurlar (Şehrani, 2010: 82). Peştunlar’ın Afganistan’a kuzeyden M.Ö. 480 civarında geldikleri ve Süleyman Dağları etrafına yerleştikleri bilinmektedir. Buranın Hint asıllı yerli halkı ile karışmaları sonucunda Patan-Pathan (Paştun-Pahtun) adını almışlardır. Yerli halkın tesiri ile de onların konuştuğu Paştun (Peştun) dilini benimsemişler ve o günden beri de aynı lisanı kullanmaya devam etmektedirler. Fakat bir müddet sonra kuzeyden kalabalık kitleler halinde Halaç (Ak-Hun, Eftalit) Türklerinin bu bölgeye gelmeleri sonucunda halkın yapısı yeniden değişmiş ve böylece bugünkü Afgan halkı meydana gelmiştir (Saray, 1997: 22).

2.2. TACİKLER

Tacikler Afganistan’daki önemli etnik gruplardandır. Taciklerin genellikle İranlı ve Aryalılarından oldukları bilinmektedir. Rusların Türkistan’ı işgalinden sonra günümüzdeki Tacikistan, Rusların vasıtasıyla Türkistan topraklarından ayrılarak bağımsız bir ülke olarak ortaya çıkmıştır. Rusların işgaline kadar Tacikistan, Türkistan’ın toprak parçası idi (Şehrani, 2010: 42).

Afganistan’da yaşayan Taciklerin nüfusuna dair kesin bir rakam verilememekle birlikte, kimi araştırmacılar Taciklerin nüfusunu toplam nüfusa oranını yüzde 20 verirken, kimi araştırmacılar yüzde 23, kimisi de yüzde 25 olarak vermektedir. Bu kapsamda Afganistan’da yaşayan Taciklerin nüfusunun ortalama 6-7 milyon olduğu tahmin edilmektedir. (Larner ve Foster, 2011: 5; Sheets, 2011: 25; Gubar, 2009: 78). Farsçanın Darı şivesiyle konuşan Tacikler, yoğunlukla Kabil, Badehşan, Kunduz, Herat, Parvan, Gazne, Kapisa, Pencşir ve Gur şehirlerinde yaşamakta olup (Selim, 2004: 27-28), bununla

birlikte diğer bölgelere de yayılmış durumdadırlar. Afganistan'daki etnik gruplardan göçebe olmayan tek etnik grup Taciklerdir. Afganistan'a göç eden farklı etnik grupların çoğu Taciklerle evlenerek, onların kültürlerine adapte olmuşlardır (Oğuz, 2001: 42-43).

Afganistan'da yaşayan Tacikler, Dağ Tacikleri ve Farsivanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Dağlık bölgelerde yaşayan Dağ Tacikleri Badağşan şehri ve Badağşan'a bağlı olan Vahan Koridorunda yaşamaktadır. Genellikle çiftçi ve çoban olarak olarak yaşamlarını idame ettiren Dağ Tacikleri kabile şeklinde bir yerleşim göstermekle birlikte, en az kabile organizasyonuna sahiptir. Çoğu Dağ Tacik'i kendi topraklarına sahip olup, burada arpa ve hububat yetiştirmektedir. Dağ Tacikleri Farsça şivesi yerine, Tacikçe konuşmaktadır. Tacikçe Afganistan'ın bütün etnik grupları tarafından konuşulan ve anlaşılabilen tek dil olduğu için etkili sayılmaktadır. Şehir merkezlerine oldukça seyrek inen Dağ Tacikleri, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlara ulaşmada zorluk çekmekte ve yaşadıkları bölgelerde oldukça zor hayat şartları altında yaşamaktadır. Vahan koridorunda yerleşik Dağ Tacikleri, Farsivanların aksine şii mezhebindedir. (Oğuz, 2001: 47; Demirel, 2002: 13; Gubar, 2009: 91).

Taciklerin diğer bir grubu olan Farsivanlar ise genel olarak şehirlerde ve kırsal kesimlerde yaşamaktadır. Ülke nüfusu açısından önemli bir paya sahip Tacikler, hem ekonomik yapıda, hem siyasi yapıda büyük rol oynamaktadır. Kentlerde yaşayan Tacikler genellikle tacir veya büyük ölçüde sanatkar olarak çalışmaktadır (Kiren, 2012: 22). Ülkenin hemen her yerine dağılmış olsalar da, Tacikler yoğun olarak Kabil, Bağlan, Tahhar, Samangan, Mezar-ı Şerif, Çarikar, Pençşir, Duşi. Gur, Herat, Farah, Kunduz'un kent merkezi ve Hanabad ilçesinde yaşamaktadır. Farsivanların tamamı sünni Müslümanlardır. Farsivanlar, Afganistan'ın resmi dillerinden biri olan Dari dilini kullanmaktadır. Daricenin ülke genelindeki tüm etnik gruplar arasında kullanılan ortak dil olması ve bu dili neredeyse herkesin konuşması, Darice konuşan Farsivanlar için avantaj sağlamaktadır (Demirel, 2002: 13; Gubar, 2009: 91; Oğuz, 2001: 47).

2.3. TÜRKLER

Afganistan'ın üçüncü en kalabalık grubu Türklerdir (Azaad, 2019: 11). Afganistan, M.S. 1. yy.'da yaşayan Türk boyu Yueh-Çi'lerden 1747 yılında Nadir Avşar'ın ölümüne dek Türk idaresi altında kalmış; "Akhunlar, Gazneliler, Göktürkler, Selçuklular, Timurlular, Şeybani Özbekleri, Harzemşahlar ve Avşarlar", Afganistan üzerinde derin izler bırakmışlardır (Kiren, 2012: 23).

Günümüzde Türkler, genellikle Afganistan'ın kuzey ve kuzeydoğusundan Hindukuş Dağlarına dek olan bölgede yaşamakta olup, Kuzey Afganistan aynı zamanda halk arasında Güney Türkistan olarak da bilinir. Afganistan'ın kırsal kesimlerinde yaşayan Türklerin en büyük grubunu Özbekler, sonrasında ise Hazara Türkleri, Türkmenler, Kızılbaşlar, Aymaklar, Kazak, Kırgız ve Karakalpaklar ile diğer Türk boyları meydana getirmektedir (Gunnar, 1997: 11-13).

Afganistan'ın Kuzey ve Kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan Türkler kendi ulusal kimliklerini korurken, diğer bölgelerdeki Afşarlar, Aymaklar, Bayatlar, Kızılbaşlar ve Halaçlar gibi Türkler ise bölgede azınlık konumunda oldukları için asimile olmuşlardır (Saaie, 2009: 21-22).

Afganistan genelinde ortalama Türk nüfusunun 9 ila 13 milyon arasında olduğu tahmin edilirken, Özbeklerin nüfusu 6-7 milyon, Türkmenlerin ise 2-3 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Diğer Türk boylarının ise ortalama bir milyon olduğu tahmin edilmektedir (Selim, 2004: 32-33).

Afganistan'da yaşayan en kalabalık Türk topluluğu olarak karşımıza Özbekler çıkmaktadır. Toplam nüfusun ortalama yüzde 9'u civarında olan Özbekler, bilhassa Kunduz, Andhoy, Şebergen, Taş-Kurgan, Mezar-ı Şerif, Belh, Maymene ve Bala Murgab bölgelerinde yaşamaktadır (Keskin, 2013: 20; Merçil, 1996: 11; Oğuz, 2001: 45). Genellikle Kuzey ve Kuzeydoğu Türkistan'da yaşayan Özbekler hayatlarını ticaret, tarım ve halıcılıkla idame ettirmekte olup, yerleşik bir hayata sahiptirler (Gunnar, 1997: 65). Özbekler de Türkmenler, Kazak ve Kırgızlar gibi sünnidir (Şehrani, 2010: 14).

Türkmenler ise Afganistan'da yaşayan ikinci büyük Türk topluluğu olup, Afganistan nüfusunun ortalama yüzde 3'ünü oluşturmaktadır. Kuzey Afganistan'da yaşayan Türkmenler, Kunduz'dan en batıda yer alan Herat'a dek olan bölgede yaşamaktadırlar. İran ve Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler'den farklı olarak Afgan Türkmenlerinin geneli Esrarı Boyu'na bağlıdır. Bununla birlikte Herat şehrinde Teke ve Yomut boylarına mensup Türkmenler bulunmakla birlikte, aynı şekilde diğer boylardan Türkmenler de küçük gruplar olarak yaşamaktadır (Kiren, 2012: 25).

Afganistan ekonomisi için önemli bir etnik grup olan Türkmenler tarım, hayvancılık ve ticaret ile uğraşmaktadırlar. Afganistan'ın önemli ihraç ürünleri arasında bulunan Türkmen halıları ve Karakum derileri Türkmenler tarafından üretilmektedir. Her

ne kadar ticarete başarılı olsalar da, siyasette bu başarıyı gösterememişlerdir (Kiren, 2012: 25).

“Özbek ve Türkmenler asırlardır Afganistan topraklarında yaşarken, ülkenin kuzeyinde yaşayan Kazakların önemli bir bölümü Rusya’daki iç savaş ve Bolşevik Devrimi esnasında Kazakistan’dan kaçarak Kuzey Afganistan’a yerleşmişlerdir (Selim, 2004: 34).” Sovyetler Birliğinden kaçarak Afganistan’a gelen Kazaklar, diğer Türk boylarına oranla yerleşik hayata geçmede daha başarılı olmuşlardır (Şaruk, 2009).

Günümüzde yaklaşık 50 bin nüfusa sahip olduğu tahmin edilen Kazaklar da, diğer Türk boyları gibi ticaretle uğraşmaktadır. Kendi dillerini konuşan Kazaklar, böylelikle kültürel olarak asimile olmayı engellemektedir (Kiren, 2012: 25). “Genellikle Mezar-ı Şerif, Kunduz ve Tahar illerindeki şehir merkezlerinde Özbeklerle karışık yaşayan Kazaklar, kendi kültürlerini titizlikle korumuşlardır (Selim, 2004: 34).”

Afganistan’da yaşayan Türk kavimlerinin en kalabalık dördüncü grubu olan Kırgızlar, Afgan Pamiri ve Vahan bölgelerinde yaşamaktadır. Yaklaşık olarak 40 bin nüfusa sahiptir. Türkmenler gibi göçebe bir yaşam tarzına sahip olan Kırgızlar, genellikle hayvancılıkla uğraşırlar. Vahan koridoru bölgesinde dağ eteklerinde yaşamlarını devam ettiren Kırgızlar, kendilerini diğer topluluklardan izole etmişlerdir. 1982 yılında Afganistan’da yerleşik ortalama 4.000 Kırgız Pakistan’a ve oradan da Türkiye’ye iltica etmiş ve Van’a yerleşmişlerdir. Dini inanış bakımından sünni müslüman olan Kırgızlar, Kıpçak Türkçesi konuşmaktadır (Yüceorak, 2002: 97).

Afganistan’da yerleşik bir diğer Türk topluluğu olan Karakalpak Türklerinin Afganistan’a 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında geldikleri tahmin edilmektedir. Karakalpaklar, Özbekçe ve Türkmenceden oldukça farklı bir dil konuşmaktadırlar. Sayıları hakkında net bir bilgi bulunmamasıyla birlikte, 750 bin civarında oldukları tahmin edilmektedir (Oğuz, 2001: 47).

Türk- Moğol karışımı gibi veya tamamen Türk oldukları kabul edilen Aymakların etnik kökenleri için tıpkı Hazaralar gibi farklı iddialar bulunmaktadır. Bu ideaların ortaya atılması Farsçaya benzeyen bir lehçe olan Aymakça konuşmalarıdır. Hazaralar gibi Aymaklarda içeriğinde çok sayıda Türkçe kelimenin olduğu farklı bir Farsça lehçe kullanılmaktadırlar (Shahrani, 2009: 34). Genellikle Afganistan’ın orta bölgesindeki dağlık alanlarda yarı göçebe bir kabile olarak yaşarlar. Ancak kabile olarak yaşamayan

Aymaklar ise Badgis'in Batı bölgeleri, Gor ve Herat'ta yaşamaktadır. Tamamına yakını Sünni'dir (Oğuz, 2001: 47).

Afganistan'da yaşayan ve Avşar Türklerinden gelen Kızılbaşlar, şii olan tek Türk boyudur. Giydikleri kızıl külahlar sebebiyle "Kızılbaş" olarak adlandırılan bu grup, 18. yy.'da Afganistan'a egemen olan Nadir Avşar'ın geride bırakmış olduğu askerlerin torunlarıdır. 19. yy. boyunca Afgan siyasetinde oldukça önemli rollere sahip olmuşlardır. Günümüzde Kızılbaşların büyük bir bölümü Kabil'de yaşarken, küçük bir bölümü de Hazaracat Bölgesi'ndeki Foladi Vadisi'nde yaşamaktadır. Ortalama nüfusları 50 ila 60 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Tacik kültürünün yoğun baskısı altında kalan Kızılbaşlar bir bölümü Farsça konuşmakta olup, her ne kadar kendi dillerini unutsalar da Türklüklerinin bilincindedirler. Yine büyük bir bölümü batı Türkçesine ait bir şive konuşmaktadır (Oğuz, 2001: 47).

2.4. HAZARALAR

Afganistan'ın dördüncü en büyük etnik grubu ise Türk-Moğol kökenli Hazaralar'dır. Afganistan nüfusunun yüzde 11'ine tekabül eden Hazaralar, yoğun olarak Afganistan'ın merkezi dağlık bölümlerinde yer alan ve Hazaraların ülkesi anlamına gelen Hazaracat, bölgesinde yaşarlar. Hazaraların büyük çoğunluğu şii olup, Hazaracat bölgesi dışında yaşayan Batı Hazaralar ise sünnidir. Farsça konuşan Hazaralar'ın dillerinde az sayıda Türkçe kökenli kelime yer almaktadır. Besud, Caguri ve Uruzgani olarak üç büyük aşiretten meydana gelen Hazaralar, genellikle Kabil, Hindukuş Dağlarının kuzeyi ve Bamyân'da yaşarlar. Diğer etnik gruplar gibi Hazaralar da tarımla uğraşmaktadır (Azaad, 2019: 16).

2.5. BELUCİLER

Sistan olarak bilinen ve Afganistan, Pakistan ve İran sınırlarının kesiştiği yerde yaşayan Beluciler, her üç ülkenin sınır bölgelerinde yaşamaktadır (Selim, 2004: 29). Afganistan'da ise en yoğun olarak batıda yer alan Ferah ve güneybatıda yer alan Himende illerinde yaşamaktadır. Göçebe bir hayat yaşayan Beluciler, kabile ve klan biçiminde organize olmuşlardır (Demirel, 2002: 16). Nüfusları 100 bin veya daha az olduğu tahmin edilen Belucilerin tamamı sünnidir (LOC, 2012'den akt. Kiren, 2012: 30; Oğuz, 2001: 50). Genellikle okuma yazma bilmeyen Belucilerin kendi dilleri de halen yazılı bir dil değildir (Demirel, 2012: 16). "Afgan Belucileri'nin en önemli uğraşı ve gelir kaynağı

kaçakçılıktır. Sınırları kolaylıkla geçebilen Beluciler, bir ülkeden aldıkları malları diğer ülkede satarak geçimlerini sağlamaktadırlar (Kiren, 2012: 30).”

2.6. NURİSTANILAR

Kuzeydoğu Afganistan’da, Pakistan sınırı yakınlarında bulunan dağlık bölgede yaşayan Nuristanlılar veya Kafirler, Kabilin doğu ve kuzeydoğusunda, Laghman, Nangarhar ve Kunar eyaletlerinde yaşamaktadır. Bölgenin sık ormanla kaplı ve engebeli olmasından dolayı ulaşım sadece yaya olarak sağlanmaktadır. Afganistan’daki diğer etnik gruplardan oldukça farklı bir kültüre sahip Nuristanlılar, genellikle ağaçtan yapılmış iki veya üç katlı müstakil evlerde yaşarlar. Coğrafi konumları sebebiyle izole bir yaşama sahip olup, hayatlarını keçi ve sığır besleyerek devam ettirirler (Kiren, 2012: 29; Selim, 2004: 28-29).

2.7. HİNDULAR

Afganistan’da yaşayan ve müslüman olmayan tek etnik grup olan Hindular, sadece başkent Kabil’de yaşamaktadırlar. Genellikle Kabil’in merkezinde yaşayan Hindular, bankacılık, eczacılık, kuyumculuk ve ticaretle uğraşmaktadırlar. Afganistan’da yerleşik Hindu nüfusunun ortalama 50-60 bin kişi olduğu tahmin edilmekle birlikte, her ne kadar azınlıkta bir grup olsalar da Afganistan’da Hint kültürü hissedilir bir etkiye sahiptir. Bu durumda şüphesiz 1979 öncesi gösterime giren Hint filmlerinin payı büyüktür. Farklı etnik gruplarla yüzyıllar boyunca barış içinde yaşayan Hindular, Afganistan’da herhangi bir baskı görmemişlerdir. Ancak Yahudiler olduğu gibi Hindular da Taliban’ın güç sahibi olması sonrasında Afganistan’ı terk etmişlerdir. Hinduları diğer etnik gruplardan ayıran bir diğer özellik ise komünist rejimi destekleyen tek etnik grup olmaları ve savaşa katılmamalarıdır (Azaad, 2019: 18).

2.8. ARAPLAR

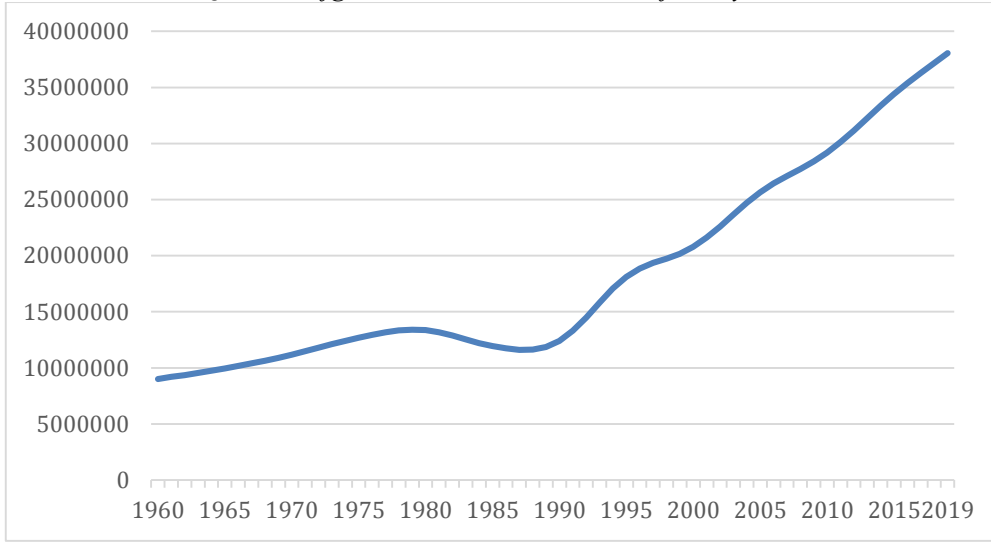
“Afrika’daki bedevi soydaşları gibi kara çadırlarda göçebe yaşayan Afganistan Arapları’nı Tacikler’den ayırmak çok zordur. Fiziki olarak Tacikler’e benzeyen Araplar, tıpkı onlar gibi sünni’dir ve Özbekçe, Peştuca ve Farsça konuşmaktadırlar (Kiren, 2012: 31; Selim, 2004: 30).” Yoğun olarak Belh, Akça, Sibirgan, Samangan, Faryap ve Saripul şehirlerinde yaşarlar. Bölgeye yerleşen Arapların 8. yy.’da Türkistan bölgesini işgal eden Arapların soyundan geldikleri söylenmekle birlikte, Tacikler tarafından asimile edilmeleri sonucunda kendi kültürlerinden bir iz kalmamıştır (Selim, 2004: 30).

3. AFGANİSTAN'IN DEMOGRAFİK YAPISI

Afganistan'a ait nüfus verilerinin net olmaması, kaynakların birbirinden farklı veriler sunması, ülkede tarihi boyunca gerçek anlamda bir nüfus sayımı yapılmamış olması elde güvenilir verilerin olmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle demografik yapıyla ilgili Dünya Bankası'nın sunduğu verilerden yararlanılmıştır.

Şekil 4. Afganistan'ın Yıllara Göre Nüfus Sayıları

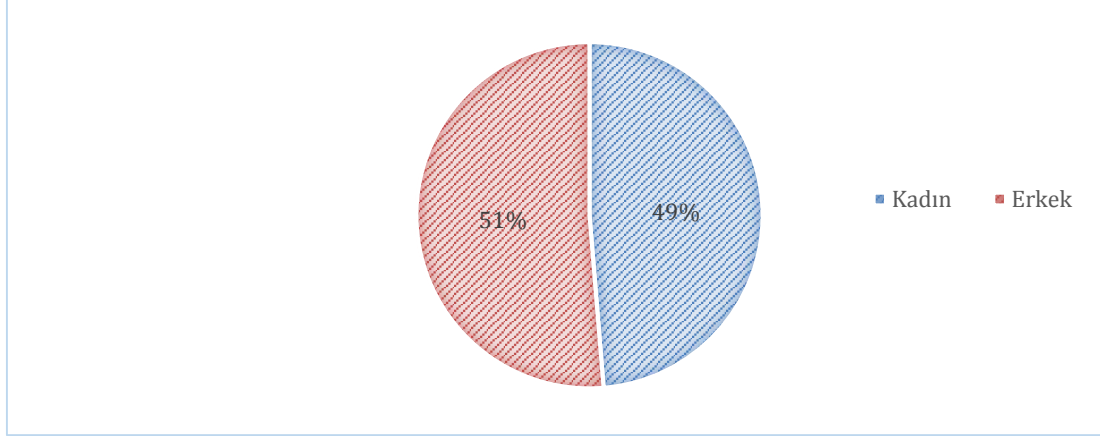

Kaynak: Dünya Bankası (2020). <https://data.worldbank.org/country/afghanistan>.

Dünya Bankası (2020) verilerine göre Afganistan'ın toplam nüfusu 2019 yılı itibariyle 38.041.754'tür. Şekil 4'te Afganistan'ın 1960-2019 dönemini kapsayan 59 yıllık nüfus verileri verilmiştir. Verilere bakıldığında 1960 yılında 8.996.973 olan Afganistan nüfusu, 1979 yılında gerçekleşen savaşa kadar artarak devam etmiş, ancak 1979'dan 1988 yılına kadar devamlı bir düşüş gerçekleşmiştir. 1988 yılından 2000 yılına kadar artış trendine giren nüfusta, 2001 yılında ufak çaplı bir düşüş gerçekleşmiş, 2002 yılı itibariyle artış trendine devam etmiştir. 2022 yılında 30 milyonu aşacağı öngörülen Afganistan nüfusu her yıl ortalama 1 milyon artış göstermektedir (Dünya Bankası, 2020a).

Afganistan nüfusu (1960-2019) cinsiyete göre dağılımına bakıldığında, 2019 yılında ülke nüfusunun yüzde 51,3'ünün erkek ve yüzde 48,7'sinin kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Ülke nüfusunda erkek sayısı 19.529.725 iken, kadın sayısı ise 18.512.029'dur (Dünya Bankası, 2020a). (Şekil 1)

Şekil 5. Afganistan Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı (2019)

Kaynak: Dünya Bankası (2020). <https://data.worldbank.org/country/afghanistan>.

Tablo 1. Afganistan Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (2019)

Yaş Grubu	Cinsiyet				Toplam Nüfus	
	Kadın		Erkek		Toplam Nüfus	Toplam nüfusa oranı
Nüfus miktarı	Toplam kadın nüfusuna oranı	Nüfus miktarı	Toplam erkek nüfusuna oranı			
0-14	7.885.531	% 42,5	8.271.659	% 42,3	16.157.190	% 42,4
15-64	10.092.938	% 54,5	10.796.548	% 55,2	20.889.463	% 54,9
65 ve üzeri	533.560	% 3	461.518	% 2,5	995.094	% 2,7
Toplam	18.512.029	% 100	19.529.725	% 100	38.041.754	% 100

Kaynak: Dünya Bankası (2020). <https://data.worldbank.org/country/afghanistan>.

Afganistan, dünya üzerinde genç nüfusu en yüksek ülkelerden biridir. Başka bir deyişle en genç nüfusa sahip ülkeler arasındadır. Tablo 1’de görüldüğü gibi ülke genelinde 16.157.190 kişi 0-14 yaş grubundadır Bu yaş grubunda 7.885.531 kişi (yüzde 42,5) erkek, 8.271.659 kişi (yüzde 42,3) kadındır. “Ülkenin genç bir nüfusa sahip olması hem ülke için dinamizm oluştururken hem de eğitim, sağlık vb. kamu hizmetlerinde çeşitli zorlukların yaşanmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte genç nüfusun çokluğu sayesinde, ülkedeki radikal gruplar insan kaynağı hususunda bir sıkıntı yaşamamaktadır (Azaad, 2019: 19).”

Nüfusun yüzde 54,9’u 15-64 yaş grubuna ait olup, bu grup 20.889.463 kişidir. Ancak 0-14 yaş grubu arasındaki fark oldukça azdır. 15-64 yaş grubunda erkekler 10.796.548, kadınlar ise 10.092.938 kişidir. Bu iki yaş grubunda erkeklerin sayısı kadınların sayısında fazla olup, erkeklerin sayısı ile kadınların sayısı arasındaki fark yüzde 1’in altındadır.

65 yaş ve üzeri nüfusa bakıldığında ise 995.094 kişi ile ülke nüfusunun yüzde 2,7’sini oluşturmaktadır. 0-14 ve 15-64 yaş gruplarının aksine bu grupta kadın nüfusu

erkek nüfusuna göre daha fazladır. 65 ve üzeri yaş grubunda kadınların sayısı 533.560 kişi, erkeklerin sayısı ise 461.518 kişidir.

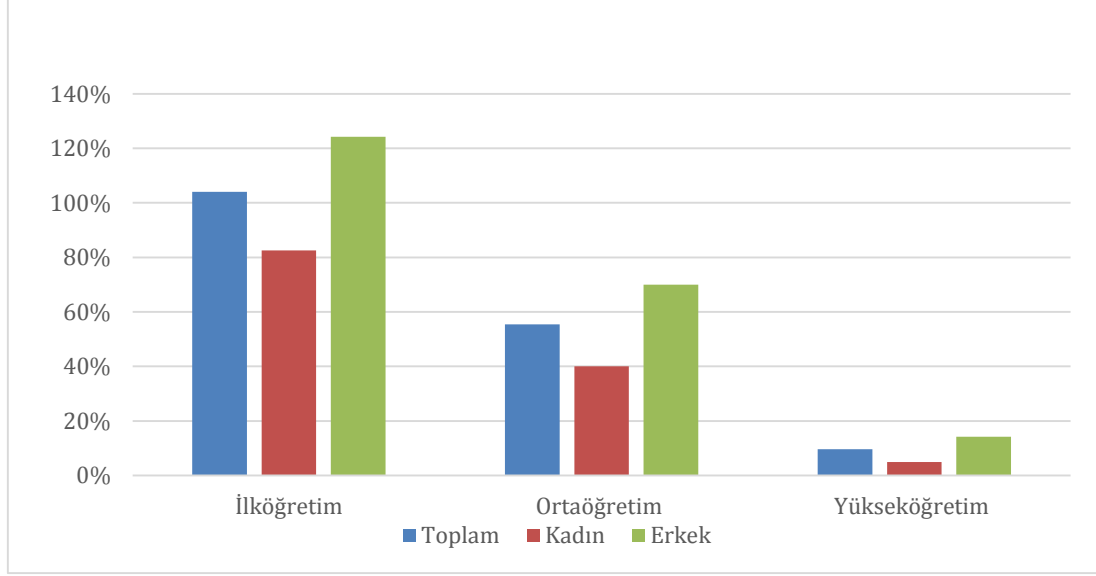
Ülkede yıllık nüfus artışı yüzde 2,40 oranında iken, toplam doğurganlık oranı ise yüzde 4,60'dır. Bebek ölüm oranı ise 1.000 doğumda 48'dir. Doğuşta beklenen yaşam süresi ise 64 yıldır (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü [UNESCO], 2020).

UNESCO (2020) verilerine göre ortalama yıllık nüfus artış hızı yıllara göre azalma trendindedir. 2000-2005 döneminde yıllık nüfus artış hızı yüzde 4,21 iken, bu oran 2005-2010 döneminde 2,58'e, içinde bulunduğumuz dönemde ise yüzde 2,40'a gerilemiştir. 2025-2030 döneminde yıllık nüfus artış hızının yüzde 1,99 olması beklenirken, 2030-2035 döneminde yüzde 1,79, 2035-2040 döneminde 1,58, 2040-2045 döneminde yüzde 1,38, 2045-2050 döneminde yüzde 1,18, 2050-2055 döneminde yüzde 1, 2055-2060 döneminde yüzde 0,82, 2060-2065 döneminde yüzde 0,65, 2065-2070 döneminde yüzde 0,48 olması beklenmektedir. 2085-2090 döneminde ise eksi oranlara düşerek nüfus artış hızının -yüzde 0,08 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir (UNESCO, 2020).

Afganistan, okul öncesi dönemde yaklaşık 1,1 milyon, ilköğretim için 6,3 milyon, lise için 5,6 milyon ve yükseköğrenim için ortalama 3,8 milyon öğrenci potansiyeline sahiptir. Ülke genelinde ortalama eğitim süresi 10,18 yıl olurken, bu durum erkeklerde 12,52 kadınlarda ise 7,71 yıldır. Nüfusun yüzde 85,63'ü ilkokulu bitirirken, ilkokulu bitirme oranı erkeklerde %103,28 olurken, kadınlarda ise yüzde 67,13 oranındadır. İlköğretimden bir sonraki eğitim basamağı olan liseye geçme oranı ise ülke genelinde yüzde 90,77 iken, liseye devam etme oranı erkekler yüzde 94,04 ve kadınlarda ise yüzde 85,55 oranındadır (UNESCO, 2020).

UNESCO'nun verilerine göre ilköğretime brüt kayıt oranı yüzde 104 iken, erkeklerde bu oran yüzde 124,23, kadınlarda ise yüzde 82,85'tir. Ortaöğretimde bu durum daha düşük olup, ortaöğretime brüt kayıt oranı yüzde 55,43'tür. Bu oran erkeklerde yüzde 70,05 iken, kadınlarda ise oldukça düşük olup yüzde 40'tır. Yükseköğretimde bu oran daha da düşük gerçekleşmekte ve ülkede yükseköğretime brüt kayıt oranı yüzde 9,69'dur. Cinsiyet bakımından *değerlendirildiğinde ise erkeklerde yükseköğretime brüt kayıt oranı yüzde 14,21 olurken, kadınlarda ise yüzde 4,91 gibi oldukça düşük bir seviyededir (Şekil 6).

Şekil 6. Afganistan'da Örgün Eğitime Katılım Oranı

Kaynak: UNESCO (2020). <https://en.unesco.org/countries/Afghanistan>.

Afganistan'da okuryazarlık oranı yüzde 43,02'dir (Dünya Bankası, 2020a). Başka bir deyişle nüfusun yarısından fazlası okuma yazma bilmemektedir. Okuryazarlık oranı 15 yaş ve üstü erkeklerde yüzde 55,4 olurken, kadınlarda ise yüzde 29,8'dir. 15-24 yaş aralığındaki okuryazarlık oranı nispeten daha yüksek olup, bu yaş grubunun oranı yüzde 65,4'tür. Bu oran erkeklerde yüzde 74 olurken, kadınlarda ise yüzde 56,2'dir. Her durumda okuryazarlık oranı erkekler lehine olurken, özellikle 15-24 yaş aralığındaki nüfusun okuryazarlık oranı hem ülkenin genel okuryazarlık oranından hem de 15 yaş ve üstü nüfusun okuryazarlık oranından oldukça fazladır (Dünya Bankası, 2020a).

Nüfusun ortalama yüzde 75,1'i kırsal bölgelerde yaşarken, yüzde 24,9'u şehirlerde yaşamaktadır. Nüfus engebeli Hindukuş dağları silsilesinin eteklerinde ve çevresinde kümelenme eğilimindedir. Ülkenin iç vadilerinin çoğunda daha küçük gruplar bulunurken, genel olarak, Afganistan'ın doğusu daha yoğun, güneyi ise daha seyrek nüfus barındırmaktadır (CIA, 2020b). Nüfus yoğunluğu genellikle verimli tarım arazilerinin yer aldığı bölgelerde fazladır (Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 2006: 22). Nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu bölgeler güneybatı bölgesinde İran sınırındaki Hilmand çevresindeki çöl arazilerdir. Burada yaşanan su sıkıntısı tarımsal faaliyetleri ve yerleşimi olanaksız kılmaktadır (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017: 15). Nüfusun ortalama olarak beşte birini meydana getiren göçebe ve yarı göçebe bir şekilde yaşayan ve geçimlerini sağlayan gruplar genellikle ülkenin güney ve kuzey bölgelerinde yaşamakta olup, bu gruplar hayvancılık faaliyetleriyle uğraşmaktadır. Söz konusu göçebeler genellikle Peştu

çobanları olurken, göçmenler arasında birkaç bin Beluci ve Kırgız göçebe de bulunmaktadır (Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 2006: 22-23).

Afganistan aynı zamanda istikrarsızlık, güvensizlik, terör, temel ihtiyaçlara ulaşım sıkıntısı gibi çeşitli nedenlerden dolayı dışarıya yüksek oranda göç veren ülkelerden biridir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'ne göre dünyada Suriyelilerden sonra en çok ikinci mülteci grubu Afganistan kökenlidir. yaklaşık 4,8 milyon Afganlının 1,8 milyonu ülke içinde göç ederken, 3 milyonu ise başka ülkelere göç ederek mülteci/sığınmacı statüsünü almaktadır (Geyik Yıldırım, 2018: 130-131). “Kırsal kesimdeki savaştan kaçanlar, büyük kentlere göç ederek oralarda nüfus artışına sebep olmuşlardır. Başta başkent Kabil olmak üzere, Kandahar, Mezar-ı Şerif, Celalabad ve Kunduz'un nüfusu önemli ölçüde artmıştır. Kandahar şehri, nüfus yoğunluğu olarak Kabil'den sonra ikinci büyük şehirdir (Akkurt, 2005: 32).”

Dünyada en büyük ikinci mülteci grubu olan Afganlılar çoğunlukla Pakistan ve İran'a göç etmişlerdir. Göç, genelde istikrarsız bir ülke olan Afganistan tarihinde istikrarlı bir şekilde işleyen nadir durumlardan biridir. Nitekim Afganistan, günümüzde küresel ölçekte ana mülteci kaynağı ülkelerden birini teşkil etmektedir. Arap Baharı sonrasında değişen tek şey ise, dünya sıralamasındaki birinci konumunu Suriye'ye devretmesi olmuştur (Geyik Yıldırım, 2018: 130-131).

4. AFGANİSTAN'IN SİYASİ YAPISI

Bu bölümde Afganistan'ın siyasi yapısını oluşturan savaş, siyasi istikrarın olmayışı, güvensizlik ve yolsuzluk ve rüşvet konuları incelenecektir.

4.1. SAVAŞ

Günümüz Afganistan'ı, üç dış müdahale ve bir iç çatışma sonucunda ekonomik açıdan büyük bir tahribata uğramıştır. İngiliz sömürgeciliğine karşı Afganistan'ın mücadelesi ve Sovyetlerin, Afganistan halkının hükümetine müdahalesi sonucu darbeye ülkeyi ele geçirmesi sonucu sosyo-ekonomik ve siyasi krizlerin de başlangıcı olmuştur. Yaşanan krizlerin temelinde Sovyetler tarafından Afganistan'da kurulan hükümetler, iç çatışmalar, Afganistan'ın komünist rejim altında yaşamayı reddetmesi bulunmaktadır. Bunlara ek olarak yaklaşık 10 yıl süren iç savaş sonrası ülkede, mezhepsel, etnik ve bölgesel çatışmalar gerçekleşmiştir. Tüm bu olaylar sebebiyle 5 milyon insan Afganistan'ı terk ederken, ülkede istikrar, eğitim, tarım ve altyapı önemli oranda olumsuz

etkilenmiştir. Ayrıca istikrarsızlığın bir sebebi olarak ortaya çıkan illegal gruplar, uyuşturucu ve insan ticaretini başlatmıştır (Çağmaq, 2015: 38).

Yüzyıllardır ülkede yaşanan dış müdahaleler ve iç savaş, Afganistan ekonomisi ve ekonomik kalkınma açısından önemli bir engel teşkil etmiştir. Yaklaşık 150 yıl süren İngiliz sömürgeciliğine karşı direnen Afganistan, bu dönemde İngilizlerle Birinci Afgan-İngiliz Savaşı ve İkinci Afgan-İngiliz Savaşı olmak üzere iki savaş gerçekleştirmiş ve sömürgeciliğe engel olmak için her çeşit yabancı etkiye kapalı durumda kalmıştır. Bundan dolayı ekonomik kalkınma açısından gerekli nitelikteki büyük ticaret yollarını açmamış, bu yolları açmak için de herhangi bir çaba göstermemiştir. 1979 yılında yaşanan savaş ve Sovyet işgali Afganistan ekonomisi için daha da tahrip edici bir darbe olmuş, Sovyet işgali ile Afganistan ekonomik açıdan daha da bağımlı duruma gelmiştir (Akkurt, 2014: 26).

Sovyetler döneminde ülke ekonomisinin kalkınması amacıyla özel sektörün güçlenmesini teşvik etmek ve özel sektörün devlet desteği ve sübvansiyonları sayesinde büyümesi amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla başta Afganistan Halk Demokratik Partisi (AHDP) tarafından, Sovyetler desteği ile küçük ve orta düzeyde projelere yatırım sağlanması için 498 milyon Afgani tutarında sermaye desteği sağlanmıştır (Zameen, 2010: 25). Ancak tüm bu destekler ekonomik kalkınma için yeterli olmamıştır.

Bankaların sermaye desteğinin olmaması ve sabit sermayenin ortadan kaldırılması, sermaye akışı ile yatırımları sektöre uğratmış, küçük ölçekli tarımsal üretim dışında ülkedeki bütün üretim sektörü durma noktasına gelmiştir. Yaşanan savaşlar sebebiyle yaklaşık 5 milyon nüfus Pakistan ve İran'a mülteci olarak göçerken, aynı zamanda ülke için önemli bir emek ve sermaye kaybı yaşanmıştır (Azizi, 2019: 41).

Tüm bu olaylardan ülke için kilit sektör durumundaki tarım sektörü de etkilenmiş, ülkedeki tarım alanları yüzde 10 oranında azalarak ülke ekonomisinde en çok zarar gören sektörün tarım sektörü olmasına yol açmıştır (Azizi, 2019: 41). Ülkedeki savaş sebebiyle köylü nüfusun yaklaşık yüzde 50'si köylerini terk etmiş, aynı zamanda yaklaşık 2 bin dönüm orman, 40 bin dönüm meyve bahçesi tahrip edilmiş, 5.5 milyon hayvan telef olmuş, bin traktör ve 3 milyona yakın çeşitli tarımsal alet kullanılamaz duruma getirilmiştir. Ayrıca 8 bin çeşme tahrip olurken, nehir yatakları da dağılmıştır. Bununla birlikte 1.878 dönüm arazi üzerine kurulu Celalabat Devlet Çiftliğindeki tropikal meyve

arazileri ve zeytin arazileri de savaşlar sırasında tahribata uğramış ve bir çöle dönüşmüştür. Ayrıca Gazne'deki Soğuk Hava Projesi, Helmand'daki Vadi Projesi, Herat'taki Selma Projesi ve Soğuk Hava Projesi başta olmak üzere birçok proje sona ermiştir (Azizi, 2019: 39). Ülkedeki 574 aktif sanayi ve kuruluşlardan 100 tanesi Kabil sanayi parkında olmak üzere yaklaşık 500'ü savaşlar sırasında yok olmuştur (Mesut, 2013: 500). 1979 yılı itibariyle patlak veren savaşlar sebebiyle ülkede üretim durma noktasına gelmiştir. Ülkenin sahip olduğu bütün geliri silah alımına ayrılırken, ülkedeki sınırlı nitelikteki sulama altyapısı tamamıyla yerle bir edilmiştir (Ersoy, 2015: 97).

Sovyet işgali sebebiyle ülkedeki tüm üretim sektörü tahribata uğradığı için, bu durum kişi başına düşen milli geliri de olumsuz etkilemiştir (Ersoy, 2015: 97). AHDP darbesi ve sonradan gerçekteşen Sovyet işgali sonrasında Afganistan, 1979 yılında ortalama 278 dolarlık kişi başına düşen milli gelir ile az gelişmiş ve düşük gelirli ülkeler sınıfına inmiştir (Azizi, 2019: 41).

Sonuçta Afganistan, 1979'daki SSCB işgalinin etkisinin izlerini, görece devletçi ekonomik yapıyı ve üçüncü dünyanın karakterini taşıyan bir ülke olmuştur. Bunun yanında makroekonomik göstergelere göre az gelişmiş olan Afganistan, küresel oyuncuların gözünde riskli yapısı nedeniyle serbest piyasa modelinin zayıf rotası olarak gözükmemektedir (Kalaycı, 2015: 100).

Afganistan ekonomisini olumsuz etkileyen savaş kaynaklı bir diğer faktör ise Sovyetlerin çekilmesinin ardından baş gösteren iç çatışmalardır. 1989 yılında Sovyetlerin çekilmesi sonrası, ülkedeki farklı gruplar ve mezheplerin sahip olduğu birbirinden farklı talepleri sonucunda ülkede tam bir siyasi istikrar ortamı kurulamamıştır. İktidara gelen Rabbani hükümeti üzerinde hem muhalif Hizb-i İşlami grubunun askeri baskısı, hem dış yardımın azalması sebebiyle, ülkede siyasi ve ekonomik gücü artırmak amacıyla yeni ekonomik stratejilere başvurulmuştur. Başvurulan stratejiler ise devlet harcamalarını artırmıştır. Sonuç olarak devlet gelirlerinde yaşanan azalma, savaşın finanse edilmesi amacıyla para arzını hızlı bir biçimde artırmıştır. Nitekim para basma, devlet harcamalarının tek ve en önemli kaynağı haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak para basımında çift başlılığa neden olmuş, Kuzey Afganistan'da eski komünist Özbek savaş ağası Abdül Raşit Dostum 1994 yılında merkezi hükümetten ayrılarak kendi adına para basmaya başlamıştır (Amir, 2017).

Merkezi hükümet, muhalifleri zayıflatmak amacıyla bölgede para dolaşımına engel olmuş, bu nedenle Dostum da kendi adına para basmaya başlamıştır. Bu dönemde Afganistan'da piyasada resmi para ve Dostum'un parası olmak üzere iki farklı para birimi dolaşıma çıkmıştır. Resmi para birimi ülke genelinde kullanılırken, Dostum'un parası ise Kuzey Afganistan'da kullanılmıştır. Rabbani döneminde para arzının artışı, para biriminin değeri de düşmüştür. Bu dönemde ilk defa 5 bin ve 10 bin Afganilik banknotlar, hem hükümetin zayıf ekonomik durumu hem de muhaliflere karşı hükümeti korumak amacıyla piyasaya sürülmüştür. Merkezi hükümetin para biriminin değeri, Dostum'un parasının yaklaşık iki katı değerine sahip olmuştur (Azizi, 2019: 42; Habibi, 2015: 30).

Bu tür bir ortamda ülkenin para birimi değer kaybetmiş, bu durum ise gıda fiyatlarında artışa neden olmuş, böylelikle ürün darlığı meydana gelmiştir. Böyle bir ortamda ise kaçakçılık artarken, kaçakçılık ve uyuşturucu maddelerin ekonomideki payı artmıştır. Ülkenin sahip olduğu kaynaklar illegal yollardan farklı yerel güçler tarafından çıkartılmaya başlanmıştır. Dış yardımların kesilmesi ve ticaret yollarının kapanması sebebiyle hükümet kendi devamlılığını sürdürebilmek için madenlerin ihracatına başvurmuştur (Azizi, 2019: 43).

Sovyetlerin bölgeden çekilmesi sonrası Afganistan, ABD açısından da önemini kaybetmiş, bununla birlikte doğalgaz gelirleri de azalmıştır. Bu durumda Afganistan ekonomisi daha da zor duruma girmiştir. Devlet, ekonomisini düzeltmek ve gelirlerini artırabilmek için kendisine çeşitli gelir kaynakları aramaya başlamıştır. Sovyetler döneminde geliştirilen savaş ekonomisi daha da genişletilmiştir. “Hem iç savaşın hem de bölgesel savaşın kapladığı alanın şiddeti ve süresi savaşın nedenleri yanında maliyetini ve sonuçlarını da belirlemektedir. Dolayısıyla devletin ekonomisini canlı tutabilmek için savaş ekonomisi kurtarıcı olmuştur. Afganistan'ın ekonomisi 30 yıl süren savaş nedeniyle, uluslararası ve bölgesel ekonomik erişim ve iletişimden yoksun kalmıştır. Bu durum Afganistan'ın ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilemiştir (Habibi, 2015: 31).” 1992-1993 döneminde devlet kontrolünde olmayan kısmı bir ekonomik rahatlama gerçekleşmiştir. Bu dönemde dört gümrük kapısı dış ticarete açılmıştır (Akkurt, 2004: 27).

Sovyetlerle olan savaşa ek olarak, 1989 itibariyle çıkan iç savaş tarımsal üretime ek olarak sanayi üretimini de tahrip etmiştir. Savaşlar boyunca tarım alanları ve sulama sistemleri tahrip olurken, henüz ülke genelinde fabrika kurulmaması ve sanayileşmeye gereken önemin verilmemesi veya verilememesi, Afganistan'ın halen çektiği ekonomik

sıkıntılarının temelini oluşturmaktadır. Var olan fabrikaların parçalarının savaş ağaları tarafından Pakistan'a satılması, tüm sanayi kuruluşlarını kullanılamaz duruma getirmiştir. İç savaş sonrasında da herhangi bir sanayi yatırımı gerçekleştirilmemiştir (Yosofi, 2013'ten akt. Azizi, 2019: 44).

Uzun yıllar süren iç savaş ve istikrarsızlık sebebiyle ülkenin neredeyse bütün yolları hasara uğramış, bu durum da ticaretin sekteye uğramasına sebep olmuştur (Mesut, 2013: 508). Ülke genelindeki yolların yüzde 70'inden fazlası kötü durumdadır. Bununla birlikte söz konusu durum sebebiyle Afganistan uzun yıllar altyapı eksikliğiyle kalmış olup, bu durum ekonomik gelişimin önündeki zorluklardan biri durumundadır. Ülkede nüfusun sadece yüzde 32'sinin elektriğe erişimi bulunmaktadır (Asya Kalkınma Bankası, 2011: 6).

4.2. SİYASİ İSTİKRARIN OLMAYIŞI

Afganistan Ortadoğu ve Uzakdoğu arasında bir köprü ve geçiş yeri niteliğindedir. İngiliz sömürgesi olan Hindistan'ın kuzeyinde olan Afganistan, aynı zamanda Rusya için sıcak denizlere inen yolların üzerinde bulunmaktadır. Bu denli stratejik öneme sahip ülke, yüzyıllardır istikrarı elde edemeyen bir ülke olmuştur. Ülkenin sahip olduğu coğrafi yapı, etnik yapıdaki karmaşıklık, bilhassa kırsal kesimlerde kabile yapısının bulunması ve bu kabilelerin arasında kan davasının yaygın olması gibi unsurlar ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemektedir (Çopur, 2013).

Afganistan'da yaşanan sabotaj ve suikastlar devam eden istikrarsızlık ortamını daha da artırmakta, Mücahitler arasında yaşanan iç çatışmalar ülke ekonomisinin gelişmemesine ve kalkınmanın sekteye uğramasına sebep olmaktadır (Akkurt, 2005: 27). Bununla birlikte ekonomik yapının bu denli zayıf olması, ülkede merkezi yönetimin gücünün ülkenin her bölgesinde hissedilememesine neden olmakta, devlet otoritesinin ulaşamadığı alanlar ise yerel güçler ve yasadışı gruplar tarafından doldurulmaktadır. Devlet otoritesinin eksikliği sebebiyle devlet vergi gelirlerinden mahrum bırakılmakta, yeraltı kaynakları güvenli bir biçimde işlenememekte, ulaşım yollarının güvenliği sağlanamamakta, yabancı yatırımcıların ülkeye yatırım yapmamasına neden olmaktadır. Yerel yatırımcılar ise ülkeye yatırım yapmaktan çok illegal sektörlere yatırım yapmayı tercih etmektedirler (Naim, 2017'den akt. Azizi, 2019: 47).

Ülkedeki istikrarsızlık dış yardımları da olumsuz etkilemekte, dış yardımların amacına ulaşamamasına neden olmaktadır. "Ülke ekonomik olarak dış yardımlara

muhtaçtır. Ancak gelen yardımlar yatırım yerine seçkinlerin şahsi servetine aktarılmaktadır (Naim, 2017'den akt. Azizi, 2019: 47).” Nakit yardımlar ülke yararına harcanmamakta, yatırım yapılması için ödenen yardımlar yatırımlara gitmemektedir. Yapılan dış yardımlar halkın yaşamını idame ettirmesini sağlamakta, böylelikle savaş ağalarının halkın sorunlarıyla ilgilenme sorumluluğunu da ortadan kaldırmaktadır. Bu durumda savaş ağaları da edindikleri gelirleri tekrar silah ve savaşa harcamaktadır (Arsalan, 2015: 206).

4.3. GÜVENSİZLİK

Afganistan'da istikrar ortamı sağlanamamış, bu durum beraberinde güvensizliği de getirmiştir. Afganistan'ın büyük bir bölümünde istikrar ve güven hala sağlanabilmiş değildir. Böyle bir istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı, ekonomide kendisini açıkça göstermektedir. Savaşlar, etnik çatışmalar, terör gibi istikrarsız ve güvensizlik ortamıyla yıllardır iç içe olan Afganistan, yolsuzluk ve rüşvet gibi unsurlardan da ekonomik olarak etkilenmektedir. “Bu durumda güvensizlik artmakta ve rejim karşıtı silahlı grupların tarafına geçenler artış göstermektedir (Wadir, 2009: 55).”

Afganistan'da ekonomik istikrarsızlığın temel nedeni, ülkede güvenliğin tesis edilememesidir. Ekonomik kalkınmanın önemli etkenlerinden yatırım ve üretim için gerekli olan şey güvenli bir ortamın olmasıdır. Yatırım ve üretim ancak güvenli bir ortamda gerçekleşir. Afganistan'daki güvensiz ortamın nedeni, merkezi yönetimin ülke genelinde yeteri kadar siyasi ve ekonomik güce sahip olmamasıdır. Afganistan'daki güvensizliğin sebebi, merkezi yönetimin zayıflığı ve birçok muhalif gruplar tarafından merkezi yönetimin hedef alınmasıdır. Nitekim Afganistan nüfusunun neredeyse yarısı yakını muhalif gruplardan oluşmaktadır. Bu kapsamda ülkede sermaye sahibi çevrelerin küçük bir bölümü, ülkede güvenliğin olmaması ve ülke geleceğine dair olumlu beklentilerinin olmaması sebebiyle yatırım yapmamaktadır. Bununla birlikte NATO güçlerinin Afganistan'dan ayrılması ve Taliban tehlikesinin yeniden ortaya çıkması, ülkede yatırım yapılmasını engelleyen en önemli sorundur. Yerli yatırımcıların büyük bir bölümü eski savaş ağaları ve toprak zenginlerinden oluşmakta olup, sahip oldukları sermayelerini kaçakçılık, yağma, uyuşturucu ticareti, baskı ve ganimet aracılığıyla elde eden kimselerdir. Bu nedenle bu kişiler istihdam oluşturacak yatırımlardan çok, uyuşturucu ticareti, kaçakçılık gibi yasadışı alanlarda faaliyet göstermeye devam etmektedirler. Afganistan açısından önemli sorunlardan biri de, kendilerine ait silahlı güçlere sahip savaş ağalarıdır. Savaş ağalarının kendi silahlı güçlerine sahip olması,

merkezi yönetimin otoritesini sarsmakta, aynı zamanda savaş ağaları arasında çatışmaların da gerçekleşmesine ve böylelikle güvenlik ve istikrarın zedelenmesine neden olmaktadır (Akkurt, 2005: 29).

“Güvenlik durumundaki bozulmanın, hükümetin ekonomik büyüme ve istihdam fırsatları ve kamu hizmeti sunumu sağlama ve sürdürme çabaları üzerinde doğrudan bir etkisi olmuştur ve bu durumun ekonomik ilerlemeyi kolaylaştırması ve güvence altına alınması gerekmektedir (Chohdry, 2017).” Güvenlik ülkenin tüm sektörlerinin gelişimi açısından ön koşul durumundadır. Güvenlik eksikliği giderilmeden hiçbir sektörün gelişmesi mümkün değildir. Bu nedenle Afganistan bütçesinin yarısı, güvenliğin sağlanması için kullanılmaktadır. Bu kapsamda güvensizlik, Afganistan’ın ekonomik kalkınmasının önündeki önemli engellerden biridir (Obayd, 2015: 2).

4.4. YOLSUZLUK VE RÜŞVET

Afganistan’da yolsuzluk, ekonomik büyümeyi yavaşlatan ve ekonomik kalkınmayı engelleyen önemli bir sorundur. Bununla birlikte yolsuzluğun varlığı tahmin edilebilirliği azaltmakla birlikte, ülke ekonomisine dair belirsizliği de artırmaktadır. Söz konusu durum, yabancı yatırımcıya gerek duyulan ülkelerde, yatırımcıların yatırım yapma isteğini olumsuz etkilemekte ve yatırımcıyı o ülkeden çekmektedir (Arsalan, 2016: 215). Bu durum Afganistan için de geçerlidir. Ülkedeki yolsuzluk, Afganistan’ın sahip olduğu kaynakların ülke ve toplum yararına kullanımını engellemekte, ekonomik kalkınma ve yatırımları yavaşlatmaktadır. Aynı zamanda yolsuzluk ve rüşvetin yüksek olması, devletin yolsuzlukla mücadele konusunda güçlü olmadığını bir göstergesidir. Liyakatin yerine torpilin geçerli olması, yatırımcılardan rüşvet talep edilmesi, yöneticilerin yolsuzluk yapması ülkenin ekonomik gelişimini engelleyen unsurlardandır.

Afganistan’da 2001 yılından itibaren yeniden yapılanma ve kalkınma için milyarlarca dolar harcanmasına rağmen, ekonomik kalkınma ve refah artışı istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Sonuç olarak yoksulluk ve işsizlik artarken, ekonomik kalkınma gerçekleşmemektedir. 2001 yılı itibariyle Afganistan’da gerçekleşen yeniden kalkınma ortamıyla toplumsal yapıda değişim ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi büyük bir beklenti olmakla birlikte, bu beklenti yolsuzluk ve rüşvet sebebiyle gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte yapılan dış yardımların kullanılması gereken yerlerde kullanılmaması ve nereye kullanıldığının bilinmemesi, ekonomik kalkınmanın önündeki önemli engellerdendir (Rasuli, 2010).

Afganistan'ın Yeniden İnşasını Denetleme Misyonu'nun hazırladığı rapora göre ABD'nin uyuşturucuyla mücadele konusunda Afganistan'a 8 milyar dolardan fazla para harcamasına rağmen, ülkede afyon üretiminin 2001 yılından daha fazla gerçekleştiği görülmüştür. Buna ek olarak ülkenin soya fasulyesi üretimine elverişli olması sebebiyle, soya fasulyesi üretimi için toplamda 34 milyon dolar harcanmasına rağmen, yolsuzluklar sebebiyle herhangi bir başarı elde edilememesi bu konuda bir diğer örnektir. Söz konusu misyon, boşa giden harcamaları şu şekilde özetlemiştir: 8,4 milyar dolar uyuşturucuyla mücadele, 2 milyar dolar yol inşası, 1 milyar dolar adalet reformu, 488 milyon dolar mineral çıkarılması, 486 milyon dolar kargo uçakları, 470 milyon dolar yeni polis gücü oluşturma (Azizi, 2019: 51-52).

Yolsuzluk ve rüşvet Afganistan'ın devamlı büyüyen önemli bir sorunudur. Yolsuzluk ve rüşvet devletin hesap verebilirliğini olumsuz olarak etkilerken, aynı zamanda devlete olan güveni azaltmakta ve meşruiyetini sorgulanır hale getirmektedir. Dünya Bankası verilerine göre Afganistan, yolsuzlukla mücadele konusunda 212 ülke arasında sonuncudur. İlegal gruplar ülke genelinde birçok yerde yerel kurumlarla iç içe girerken, bu grupların bazılarının güvenlik güçleri ve yerel yöneticilerle yakın ilişkiler kurması ülkede yolsuzlukları teşvik etmektedir (Arsalan, 2016: 216).

5. AFGANİSTAN'IN EKONOMİK YAPISI

Afganistan, 18. Yüzyıldan 19.Yüzyıla kadar, yaklaşık 150 yıllık süre boyunca İngiliz sömürgeciliğine karşı direniş göstermiş ve bu amaçla her türlü yabancı etkiye de kapalı kalmıştır. Bundan dolayı söz konusu dönemde ülkenin ekonomik gelişmesi için gerekli büyük ticaret yollarının açılmasına da sıcak bakılmamıştır (Shaiq, 2014: 72).

1747 yılında ilk Afgan devletinin kurulması sonrasında Ahmed Şah Dürrani, devletin ekonomik yapısını sağlamlaştırmak amacıyla bazı seferler düzenlemiştir. Bu dönemde en önemli gelir sahaları Keşmir ve Pencap idi. 19. yy. itibariyle hem Timur Şah'ın oğulları arasında gerçekleşen taht kavgaları, hem de İngilizlerin Hindistan'ı işgal etmek için kurmuş oldukları Doğu Hindistan Şirketi (East Indian Company), Afgan devletinin ekonomik gelirlerini önemli oranda azaltmıştır. 1883 yılında Emir Abdurrahman Han ve İngilizler arasında imzalanan Durand Sınır Hattı Antlaşması ile Keşmir ve Pencap'tan edinilen gelir kaynaklarında da tamamen bir kesilme gerçekleşmiştir. Bu kapsamda Afgan devleti, ayakta kalabilmek için gerekli mali desteği İngiltere'den talep etmiş ve böylelikle dış politikadaki özgürlüğünü de kaybetmiştir. 1919

tarihinde bağımsızlığını ilan eden Afganistan, kendi topraklarından edinilecek kaynaklar aracılığıyla Afgan devleti ve ordusunu güçlendirme yoluna gitmiş, ancak yine bütçe açığı ile karşı karşıya kalmıştır (Bijen, 1391'den akt. Behroz, 2020: 71).

Ülkede 20. yüzyılın başlarında, sanayi üretimine geçmek, ticareti geliştirmek ve ulaşımı yaygınlaştırmak için bazı çabalar harcanmıştır. Ancak bu çabalar yüzeysel kalmıştır. 1950'li yıllarda ABD'den ve SSCB'den, daha sonra da İran'dan ve Basra Körfezi kıyısı ülkelerinden alınan yardımlarla gerçek bir ekonomik gelişme başlamıştır. Ama bütün bu olumlu gelişmeleri, 1979'da patlak veren savaş yok etmiştir. SSCB'nin ülkeyi işgali, Afganistan'ı siyasi ve iktisadi olarak ona daha da bağımlı hale getirmiştir (Akkurt, 2005: 48).

Uzun yıllar itibariyle Afganistan'ın ekonomik durumuna ilişkin gerçek bir istatistiksel veri temin etmek zor olmaktadır. Bu durum, 1979 yılındaki SSCB işgali ve bunu takip eden iç savaş nedeniyle daha da güçleşmiştir. Afganistan dünyanın en fakir ülkelerinden biri olup, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)'nda belirtildiği üzere, 173 ülke arasında yapılan kalkınma endeksi sıralamasında 171'inci sırada yer almaktadır (Ortaq, 2017: 13).

İşgücü ve sermaye kaybı nedeniyle, son 30 yıldır Afganistan'ın GSMH'sı büyük düşüş göstermiştir. 2001 yılına kadar 30 sene boyunca devam eden savaşlar neticesinde Afganistan ekonomisi yok olmanın eşiğine gelmişti. Ekonomik politikaları tesis edecek bir hükümet, alt yapı ve hatta resmi bir bankacılık sistemi dahi bulunmamaktaydı. Savaş etnik gruplar arası bölgesel bir çatışmayla başlamış ve daha geniş çaplı bir çatışmanın merkezi olarak Batı ve Uluslararası İslamcı terörist gruplar arasında bir savaşa dönüşmüştür (Rubin, 2007). Bu durumdan iktisadi ve sosyal yapı oldukça zarar görmüştür.

2001'de ABD'nin müdahalesiyle altyapıyı kurmak ve ekonomik politikaları uygulamak için Afganistan'da geçici hükümet kurulmuştur. Bu hükümet ekonomisi çok zayıf ve hatta merkezi bir bankacılık sistemi dahi olmayan ülkeyi yönetme durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Savaş, SSCB işgali ile başlayıp etnik hizipçiliğin bölgesel çatışmalar haline gelmesi ve uluslararası terörist şebekeler arasında devam etmiştir. Neticede ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısı büyük ölçüde zarar görmüştür. Dolayısıyla günümüzün Afganistan halkının yüzde 40'ı yoksulluk sınırının altında yaşamakta ve bu durumdan işgücü piyasası etkilenmektedir (The Daily Afghanistan,

2014'ten akt. Azizi, 2019: 19). Nüfusun yaklaşık yüzde 35'i temiz su eksikliği, elektrik, ev ve ekmek eksikliğinden sıkıntı çekmektedir (Ahmedi, 2009 2: 36).

Ekonomisi dış mali yardıma bağlı olan Afganistan'ın, temel ekonomik politikası, dış yardım ve yabancı yatırım sağlanması üzerine kurulmuştur. Yatırımlar ve dış mali yardımın en verimli şekilde kullanılarak özel sektörün büyümesi ve gelişmesi amaçlanmaktadır. Mevcut koşullar altında Afganistan merkezi hükümetinin ülkenin yeniden inşa edilmesine yönelik olarak harcayabileceği herhangi bir fonu bulunmadığından, kısa ve orta vadede, ülkenin yeniden yapılanması batılı ülkelerin özellikle ABD'nin ülkeye yapacağı dış yardımlara bağlıdır (Shaiq, 2014: 1).

Afganistan yıllarca, savaş (uluslararası, bölgesel ve iç savaşlar), yolsuzluk ve uyuşturucu ticaretinden dolayı sıkıntı yaşamaktadır. 1979 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden savaş ve istikrarsızlık Afganistan'ın ekonomik yapısına büyük bir darbe vurmuştur (Bal, vd., 2012). Ekonomi büyük ölçüde kayıt dışıdır. Kayıtlı ticarete, başlıca ihraç ürünleri arasında haşhaş, taze ve kuru meyve, ilaç yapımında kullanılan çeşitli bitkiler, baharat, tohum, işlenmemiş deri, yün, halı, kilim, değerli ve yarı değerli taşlar yer almaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2014).

İşgücü ve sermaye kaybı nedeniyle son 24 yıldır Afganistan'ın GSMH'si büyük düşüş göstermiştir. Bir türlü sağlanamayan güvenlik ve istikrar yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesine engel olmuştur. Dolayısıyla dünyanın en fakir ülkelerinden olan Afganistan ekonomisi büyük ölçüde tarıma (yüzde 31), dayanmaktadır (Afganistan Dışişleri Bakanlığı, 2014, 22 Eylül 2020). Afganistan, eski zamanlardan beri, bölge ve dünyada tarım ülkesi olarak kabul edilmektedir. Güney Asya ülkelerinde olduğu gibi, Afgan ekonomisi için de tarım hayati öneme sahiptir. Gayri safi milli gelirin büyük bir kısmı tarım ürünlerinden elde edilmektedir. Topraklarının sadece yüzde 12'si ekilebilir olmasına rağmen, tarım Afganistan'ın en önemli gelir kaynağını teşkil etmektedir (Dünya Bankası, 2013: 9). Tarımda yeni teknoloji kullanımı 2001 yılından sonra başlamıştır. Tarım ve hayvancılık, Afganistan ihracatının ana kaynağını oluşturmaktadır. Afganistan'da tarımsal ürünler endüstrilerin hammaddesini oluşturmaktadır. Bunun için tarım Afgan toplumunun ekonomik yapısının birincil sektörü olarak görülmektedir (Andrew, 2009: 9).

6. TARİHİ İPEK YOLU VE AFGANİSTAN TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE İPEK YOLU VE AFGANİSTAN-TÜRKİYE TİCARETİ İÇİN ÖNEMİ

Ticaretle ilgili kanıtlar insanlık tarihi kadar eskidir. Arkeolojik buluntulara bakıldığında insan topluluklarının binlerce sene öncesinde dahi kendi yörelerinde bulunmayan dikkat çekici nesnelere ticaret yoluyla elde ettikleri bilinmektedir. Örneğin Afganistan'da çıkartılan lapus lazuli taşının MÖ 3000'de Mezopotamya'da kullanıldığı bilinmektedir (Winter 1999'dan akt. Norughli, 2019: 347).

Afganistan, sahip olduğu jeopolitik coğrafya dolayısıyla tarih boyunca uzun süreli süresiz olmayan istilalara maruz kalmış ve küresel güçlerin dikkatini çekmiştir. Afganistan coğrafya olarak Asya kıtasının merkez üssü niteliğinde olup, ticaret yolu sayılan tarihi ipek yolu da Afganistan'dan geçmektedir (Haşimi, 2016: 30). İlk defa 19. yy.'da "İpek Yolu" adını alan bu yol, M.Ö. 1. yy.'da Afganistan, Özbekistan, İran ve batıda İskenderiye kenti ile sınırlı bir şekilde kurulmuştur. Tarihi yola Çinlilerin de katılımı ise M.S. 2. yy. itibarıyla, Türklere karşı müttefik aramak için Orta Asya'ya yönelik yaptıkları yolculuklar sayesinde olmuştur. Bu yolculuklar sırasında devamlı olarak batıya doğru ilerleyen Çinli tüccarlar en sonunda İranlılarla karşılaşmışlardır. Böylelikle Doğu ile Akdeniz arasındaki bu ticari yola Çin de dahil olmuştur. İpek Yolu olarak anılan söz konusu ticaret yolu, yıllar boyu Avrupa ile Pasifik dünyası arasında ticaret bağlantısı kurarken, aynı zamanda Asya, Arap ve Avrupa medeniyetleri arasındaki ticari ve ekonomik bağlantıyı da kurmuştur (Minorsky, 2008: 63; Arı, 2010: 13).

İki bin yıldır kullanılan eski Çin ticaret yolu olan İpek Yolu, dünyada hala oldukça önemlidir. İpek Yolu, Çin ile Avrupa, Asya ve Afrika ülkeleri, Doğu ve Batı arasında maddi ve kültürel değişimlerde köprü görevi görerek önemli bir rol oynamıştır (Nasirov, 2018: 1). Bu yolun diğer rotası Kabil'den Basra Körfezi'ne ve güneyine, Pakistan-Karaçi'ye genişletilmiştir. Hudud'ül Alem'e göre Belh "tüccarların sık sık uğradıkları bir kentti. Bamiyan'dan gelen yol burada birleşmekteydi. Belh'te ağaç kavunu, turunç, şeker kamışı, ve su nilüferi üretilmekteydi. Bedehşan ise Hudud'ül Alem'e göre "çok zengin ve tüccarların uğrak yeri olan Bedehşan'da gümüş, altın, lal taşı ve lacivert taşı (lapus lazuli) madenleri çıkarılmakta, Tibet'ten buraya ise misk ithal edilmekteydi. 10. Yüzyılda Herat önemli bir pamuklu kumaş üretim merkeziydi. Ayrıca üzüm ve şarabı da meşhurdu (Minorsky, 2008: 59-67).

İpek Yolu'nun Afganistan üzerindeki bu önemi, 15.Yüzyıl başlayan coğrafi keşifler sonucunda okyanus yollarının önem kazanması sonucunda azalma göstermiş, ticaret yollarının değişim göstermesiyle, 17 ile 19.Yüzyıl arasında Afganistan kültürel ve ekonomik olarak gerilemeye başlamıştır. “İpek Yolu yeniden daha kapsamlı olarak canlandırılırsa, bu yol rotanın geçtiği ve geçmeyen komşu ülkelerde ticaretin gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktır (Nasirov, 2018: 1).”

Coğrafi olarak Güney Asya, Orta Asya, Çin ve Orta Doğu arasında yer alır ve bu nedenle tüm bu bölgeleri birbirine bağlama potansiyeline sahiptir. Nitekim Afganistan, tarihsel olarak ünlü İpek Yolu üzerinden medeniyetleri birbirine bağlayan bir kavşak görevi görmüştür. O eski günlere dönmeyi hedefleyen Afganistan, jeostratejik konumu bakımından halen büyük önem taşımaktadır (Safi ve Allizada, 2018: 41). Yeni İpek Yolu projesi, güvenlik, altyapı ve siyasi zorluklar göz önüne alındığında, mevcut bağlam birçok yönden eskisinden farklıdır. Nitekim Yeni İpek Yolu projesi, özellikle enerji zengini Orta Asya ve enerji fakiri Güney Asya'nın, başka bir deyişle yükselen bu iki ekonomik sıcak noktadaki ülkeler arasındaki ticari ilişkilere yönelik ihtiyaç nedeniyle ön plana çıkmaktadır (Mudabber, 2016).

Orta Asya, satabileceği duyduğu bir gaz ve elektrik fazlalığına sahip konumdadır. Güney Asya ise, özellikle Pakistan ve Hindistan'ın gaz ve elektriğe ihtiyacı bulunmakta olup, nüfusu ve yakınlığı göz önüne alındığında, Orta Asya'daki enerji fazlası için arzulan bir pazar sağlamaktadır. Bu enerji ticareti ve geçişi için Afganistan, başka hiçbir ülkenin sunamayacağı değerinde benzersiz bir karasal koridor sunmaktadır (Vucetic ve Krishnaswamy, 2007).

Afganistan'ın kavşak statüsünü canlandırmaya yönelik ilgi geçtiğimiz on yılda artmıştır. Afganistan'ı bir kara köprüsüne dönüştürme genel çerçevesi altında, ülke bu fikri hayata geçirmek için çalışmalar başlatmıştır. Bu tür çabaların en belirgin örneği, 2007 yılında başlatılan Afganistan Bölgesel Ekonomik İşbirliği Konferansı'dır. Bölgesel Ekonomik İşbirliği Konferansı ile Afganistan, bir ticaret ve transit üs olmayı hedeflemekte ve Afganistan üzerinden bağlanmak isteyen bölge ülkeleri, Afganistan'ın konumunun karşılaştırmalı bir avantaj olarak kabul edildiği bir girişimde bulunmaya hazır konumdadır (Safi ve Allizada, 2018: 41).

2001 sonlarında Taliban rejiminin çöküşünden bu yana Afganistan, küresel toplulukların ülkeyi istikrara kavuşturma ve geliştirme sürecine aktif katılımına tanık

olmuştur. Bu dönemin kritik özelliklerinden biri, Afganistan'ın coğrafi konumunun önemi ve bunun bölgesel istikrar ve kalkınma üzerindeki etkilerine yönelik yeni küresel ve bölgesel ilgidir. Bu nedenle, Afgan hükümeti, Afganistan ve bölgedeki ekonomik kalkınmanın yararına bölgesel bağlantı ve ticareti teşvik eden bir kara köprüsü olarak Afganistan'ın geleneksel rolünü yeniden tesis etmek için çeşitli çabalar göstermiştir. Bölgesel Ekonomik İşbirliği, Afganistan Ulusal Kalkınma Stratejisi'nde önemli bir uluslararası sorun olarak kabul edilmektedir ve Afganistan'ın dış politikasının önemli bir dayanağıdır. Afganistan Bölgesel İşbirliği Stratejisi'nde belirtilen Afganistan bölgesel işbirliği gündeminin amacı, yerel istikrar ve refaha katkıda bulunmak ve Afganistan'ın dört büyük Asya bölgesinin ortasında bir kara köprüsü olarak ana karakterini yeniden başlatmasını geliştirmiş ticaret ve ihracat fırsatlarından yararlanılacak en büyük teknik olarak sağlayan koşulları ilerletmektir (Amini, 2020: 28).

Afganistan'ın jeostratejik konumunda bu tür bölgesel ve uluslararası çıkarlar, Afgan hükümetinin yoğun çabalarıyla, ülke sınırları tarafından Afganistan ve bölgedeki ekonomik kalkınmaya yönelik olarak kullanılmaktadır. Bölgesel Ekonomik İşbirliği Konferansı zirveleri, Yeni İpek Yolu ve Asya'nın Kalbi-İstanbul Süreci olmak üzere üç önemli bölgesel işbirliği girişimi aracılığıyla, Afganistan merkezli yeni bir bölgeselcilik dalgasının ortaya çıkması için bir uygun bir ortam planlanmıştır. Bu üç girişim de bölgesel, bölgeler arası ve ticaretle ilgili yakınlaşmayı zenginleştirmek için Afganistan'ın jeostratejik konumunu sağlamak için tasarlanmıştır. Coğrafi konumu göz önüne alındığında, Afganistan, Orta Asya ve Güney Asya'daki tüm bölgesel ekonomik işbirliği çerçevelerine taraf olan ve iki bölgeyi birbirine bağlayan bölgesel bir kara köprüsü olarak Afganistan'ın potansiyelinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunma fırsatına sahip tek ülkedir (Amini, 2020: 28-29). Afganistan, son 200 yılda etrafındaki medeniyetler için bir "tampon bölge" haline gelmeden önceki rolü olan, ticaret ve geçiş ve fikirlerin hareketinin bir kavşak noktası ve merkezi olma isteğini Yeni İpek Yolu projesi ile ilan etmiştir.

Bu ilgi, son yıllarda birçok bölgesel bağlantı projesinde ortaya çıkmıştır. Resmi olarak Uluslararası Taşımacılık ve Transit Koridoru olarak bilinen Chabahar Anlaşması, Hindistan'ı hem Afganistan hem de İran üzerinden Afganistan ve Orta Asya ülkelerine bağlayarak Ekim 2017 sonunda yürürlüğe girmiştir. İlk Çin treni ise Eylül 2016'da Afganistan'ın Kuzey Balkh Eyaletindeki Hairatan limanına ulaşmış, ancak idari prosedürler nedeniyle (Aralık 2017'de Afganistan ve Özbekistan arasında bir anlaşma imzalanana kadar) askıya alınmıştır. Bir diğer önemli proje ise Afganistan'ı

Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya bağlayan ve Kasım 2017'de Afganistan'ın Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Türkmenistan ile anlaşma imzaladığı Lapis Lazuli rotasıdır.

Şekil 7. Lapis-Lazuli Transit Rotası

Kaynak: Wikipedia (2017).

https://en.wikipedia.org/wiki/Lapis_Lazuli_corridor#/media/File:Lapis_Lazuli_Route.png.

Denizle bağlantısı olmayan Afganistan'ın mallarını Pakistan ve İran üzerinden deniz yolunu kullanarak ihraç edilmektedir. Lapis Lazuli rotası ile ise Afganistan artık Kara İpek Yolu güzergahı boyunca yeni pazarlara açılabilecektir. Güzergahın, bölgesel ulaşım bağlantılarının güçlendirilmesi ve sınır ötesi ticaret ve ticaret transit engellerinin ortadan kaldırılması konusunda uzun vadeli etkilere sahip olacaktır (Avrasya İnceleme Merkezi [Avim], 2018).

Yeni İpek Yolu girişimi, Afganistan'ın tarihi İpek Yolu boyunca geleneksel rolünü yeniden tesis etmeyi ve Afganistan'ın Bölgesel Ticaret ve Ulaşım Merkezi'ne girmesine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. “Yeni İpek Yolu girişimlerinin ana odağı, Orta Asya üzerinden Afganistan üzerinden Güney Asya'ya bağlanan ulaşım ve enerji altyapı projeleridir. Ayrıca, gümrük vergisi dışı engellerin ve bölgesel ticaretin önündeki diğer engellerin kaldırılması ihtiyacını da vurgulamaktadır (Pyatt, 2012: 6).” Yeni İpek Yolu'nun oluşturulması, Afganistan'a doğal kaynakların değerini en üst düzeye çıkarma, insan kapasitesi oluşturma, iş yaratma, hizmet sektörünün canlanması ve Orta ve Batı Asya'nın ekonomik potansiyelinden yararlanma fırsatı verecektir.

Afganistan, Çin için Orta Doğu'ya ve nihayetinde Afrika'ya giden en kısa yolu sunmaktadır. Nitekim Çin'de, son yıllarda Ortadoğu'ya kara üzerinden ulaşmaya ilgi göstermeye başlamıştır. Bu kapsamda ilk Çin treni Şubat 2016'da Tahran'a ulaşmış (Putz, 2016) ve Orta Asya'dan, Kazakistan ve Türkmenistan üzerinden geçerek Afganistan'ı

Kuşak ve Yol Girişimi'ne (Belt and Road Initiative) entegre etmiştir. Daha yakın zamanlarda Çin, İran ve Orta Doğu'ya Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan üzerinden ulaşmak için Beş Uluslu Demiryolu'na yatırım yapmaya yönelmiş olup, söz konusu rota, Orta Asya'dan geçen rotaya kıyasla çok daha kısa bir rota olma özelliğini taşımaktadır. Çin'in, güvensizlik engellerine ve altyapı eksikliklerine rağmen yoğun erişimi gerçeğe dönüştürmek için projelere yatırım yapmaya istekliği olduğu görülmektedir (Safi ve Allizada, 2018: 41-42).

Afganistan ayrıca Yeni İpek Yolu projesi üzerinden Güney Asya'ya Kafkaslar üzerinden Orta Asya, Rusya Federasyonu ve Avrupa'ya en kısa transit rotayı verebilmektedir. Bu bölgelere Güney Asya ile aynı erişimi sağlayabilmektedir. Hint Okyanusu-Kızıldeniz-Akdeniz-Avrupa'nın mevcut rotasının çok uzun olduğu ve dolayısıyla masraf ve zaman açısından çok maliyetli olduğu göz önüne alındığında, bu Avrupa ve Güney Asya için önem arz etmektedir. Afganistan, enerji zengini Orta Asya ile enerji fakiri olan Güney Asya arasındaki enerji hareketini mümkün olan en kısa yoldan kolay hale getirebilmektedir.

Ulaşım ve enerji ağları oluşturmaya odaklanma, Afganistan'ın bölgesel ticaretini artıracak, özel sektör ikili yatırımlarını teşvik edecek ve yeterli güç kaynaklarını güvence altına alacak bağlantılar oluşturmaya yardımcı olacaktır (Asya Kalkınma Bankası, 2011: 12). TAPI doğal gaz boru hattı fikri 1980'lerin sonlarından beri varlığını devam ettirmektedir. Artık Pakistan ve Hindistan için olduğu kadar Türkmenistan için de öncelik haline gelmiştir. Afganistan'ın tek geçiş yolunu sağladığı Türkmenistan-Afganistan-Pakistan hattı ve Türkmenistan-Özbekistan-Tacikistan-Afganistan-Pakistan elektrik şebekesi gibi benzer enerji taşıma girişimleri de mevcuttur.

Enerjinin taşınmasının bir başka güzergahı da elektriğin Orta Asya'daki yukarı havza ülkelerinden Pakistan'a ve nihayetinde Hindistan'a taşınmasıdır. Bölgenin amiral gemisi enerji projesi şu anda Mayıs 2006'da başlatılan CASA-1000 projesidir (Vucetic ve Krishnaswamy, 2007). Güney Asya'nın sürekli artan nüfusu, paralel bir şekilde artan elektrik arzına ihtiyaç duyduğundan, enerji ve elektrik hareketi konusu giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Orta Asya potansiyel olarak bu ihtiyacı karşılayabilir, ancak bu ancak Afganistan ile mümkün olacaktır. Bununla birlikte Afganistan'da da enerji ve elektrik talepleri artmaktadır. Ülke, giderek artan konut nüfusu, sanayilerine hızlı bir başlangıç yapma ve doğal kaynaklarını çıkarma için güvenilir bir elektrik kaynağından

yoksundur. Endüstriyel elektrik talebinin hızla artması ve ülkeyi Orta Asya'nın enerji fazlası için yakınlardaki gözde bir pazar haline getirmesi beklenmektedir.

Yeni İpek Yolu Projesi ile Afganistan'a atfedilen bir başka avantaj ise, Avrupa ve Asya arasında veri bağlantısı sunma olanağıdır. Qayoumi'nin belirttiği gibi, veri bağlantısı enerji, ticaret ve ulaşım için daha önceki iki bağlantı noktasından çok daha önemli hale gelecektir. Afganistan'da uzlaşmacı bir yol, Asya ile Avrupa arasındaki veri hareketi için gereken mevcut 130 milisaniyenin 40 milisaniyesinden fazlasını kısaltma potansiyeline sahiptir. Bu ise her milisaniye bir yılda 100 milyon dolar tasarruf anlamına gelmekte olup, Afganistan üzerinden dijital bağlantı yılda yaklaşık 4 milyar ABD doları tasarruf sağlanabilmektedir. Kuşak ve Yol Girişimi planları dahilinde, veri bağlantısının Dijital İpek Yolu kapsamına girmesi planlanmaktadır. Bu girişim kapsamında Çin, Afganistan'daki fiber optik sektörüne yatırım yapmış, Çin yatırımıyla birlikte, Afganistan'ın 25 vilayeti artık Wakhan Koridoru aracılığıyla Çin'deki fiber optiklere bağlanabilmektedir (Safi ve Allizada, 2018: 42).

Sonuç olarak, Afganistan'ın Orta ve Güney Asya arasındaki benzersiz jeostratejik konumu göz önüne alındığında, Afganistan, Orta ve Güney Asya'daki tüm bölgesel ekonomik işbirliği çerçevelerine üye olan tek ülkedir. Bu durum Afganistan'a, bu iki bölge arasında faydalı bir kara köprüsü rolü oynaması için başka bir fırsat sağlamaktadır. Afganistan ayrıca Asya'da Etkileşim ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (CICA) üyeliğine ve Şangay İşbirliği Örgütü'nde (SCO) gözlemci ülke statüsüne sahiptir. Her iki örgüt ise, güvenlik işbirliğine odaklanmakta ve dar bir ekonomik gündeme sahip olmaktadır (Amini, 2020: 38).

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

1. AFGANİSTAN'DA ÜRETİM

Yaklaşık 150 yıl boyunca İngiliz sömürgesi altında kalan ve buna direnen Afganistan, bu kapsamda her türlü yabancı etkiye kapalı kalmış ve bundan dolayı ekonomik gelişim için gerekli büyük ticaret yollarını açmaya sıcak bakmamıştır (Kiren, 2012: 35). 20. yüzyıl itibariyle sanayi üretimine geçilmesi, ticaretin geliştirilmesi ve ulaşımın daha yaygın hale getirilmesi için kimi girişimlerde bulunulmakla birlikte, bu girişimler yüzeysel düzeyde kalmıştır. 1950'lerde ABD ve Sovyetler, sonradan da İran ve Basra Körfezi'ne kıyısı olan ülkelerden alınan yardımlar sayesinde gerçek anlamda bir ekonomik gelişim yaşanmıştır. Ancak yaşanan gelişmeler 1979 Sovyet işgali ile son bulmuştur. Söz konusu işgal, Afganistan'ı ekonomik ve siyasi açıdan Sovyetler'e daha bağımlı bir konuma gelmesine neden olmuştur (Akkurt, 2005: 48).

Uzun yıllar boyunca Afganistan'ın ekonomisine ilişkin gerçek istatistik verilerine ulaşmada çeşitli zorluklar yaşanmakta olup, bu durum özellikle 1979 yılında gerçekleşen Sovyet işgali ve sonrasında yaşanan iç savaş sebebiyle daha da güç bir hal almıştır. Afganistan, dünyanın en fakir ülkelerinden biridir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programına göre Afganistan, 173 ülke arasında kalkınma endeksi bakımından 171'inci sırada yerini almıştır. Nitekim işgücü ve sermayedeki azalma sebebiyle de son 30 yıl için Afganistan'ın GSMH'sı oldukça gerilemiştir (Ortaq, 2017: 13).

Sovyetlerin geri çekilmesi ve Afgan hükümeti ile çeşitli hizipler arasındaki sivil çatışmalar para arzında hızlı bir artışa neden olup, Afgan para biriminin değer kaybetmesine ve bunun sonucunda gıda fiyatlarındaki artışa yol açmıştır. Mücahit güçleri 1992 yılında Kabil'i ele geçirerek, ülkede Afganistan İslam Devletini ilan etmiş ve devletin kontrolü için şiddetli bir şekilde diğer güçlerle rekabet etmeye başlamıştır. Ordu ise artık dış güçlerin desteğine güvenemeyecekleri için, giderek artan bir şekilde yurt içi gelirlerine dayanmak zorunda kalmışlardır. Afganistan'dan doğalgaz satışı, 1980'li yıllarda toplam ihracat gelirlerinin yaklaşık yüzde 56'sını oluştururken, Sovyetlerin geri çekilmesi ile birlikte dolğaz yataklarını "mücahitlerin sabotajını önlemek için kapatması" sebebiyle Afganistan'ın doğal kaynaklardan elde edilen potansiyel gelir sınırlanmıştır. Azalan yasal gelir kaynaklarıyla, Sovyet döneminde gelişen savaş ekonomisi sadece

devam etmekle kalmamış, aynı zamanda genişlemiştir. Uluslararası toplumun farklı kesimleri tarafından silah ve insani yardım malzemesi sağlamak için kullanılan anti-Sovyet direnişi sırasında kurulan ikmal yolları, 1990'larda ortaya çıkacak bölgeselleşmiş savaş ekonomisinin temellerini atmıştır (US Department of State, 2003: 1-16; Goodhand, 2000: 268).

Afganistan, ekonomik bakımdan gelir düzeyi düşük devletler sıralamasında yer almaktadır. Söz konusu durumun en önemli sebeplerinden biri ise, 19.Yüzyıldan beri Afganistan topraklarının çeşitli savaflara sahne olması ve bundan dolayı her seferinde ülke imarına oldukça fazla paranın harcanmasıdır. Halbuki Afganistan, sahip olduğu coğrafi konum sebebiyle ekonomik olarak gelir sağlayacak nitelikte bir ülkedir. Geçmişte İpek Yolu sayesinde Doğu ile Batı arasında bir köprü görevi görürken, günümüzde ise İran, Pakistan, Çin, Hindistan ve Rusya gibi dünya siyasetinde önemli rol oynayan devletlerin ortasında yer alması ve ekonomik ve ticari bakımdan birbirini bağlayabilecek nitelikte bir konuma sahip olması ekonomik açıdan bir avantaj oluşturmaktadır (Zemin, 1396'dan akt. Behroz, 2020: 71).

Geçtiğimiz yüzyıl boyunca Afganistan ekonomisine ilişkin sınırlı miktarda güvenilir veri bulunmasına rağmen, ülkenin ekonomik tarihi genellikle siyasi tarihiyle yakından ilişkilidir. Tamamen karayla çevrili, ancak Asya'nın kavşak noktasında bulunan Afganistan, konumu sayesinde bir ticaret kavşağı ve küresel ekonomi için büyük bir doğal kaynak tedarikçisi durumundadır. Ancak, özellikle son yıllarda bu muazzam ekonomik potansiyelden faydalanmayı başaramamıştır. Afganistan ekonomisi genel olarak uluslararası toplumdan gelecek dış mali yardımlara bağımlıdır. Yerel ekonomik gelişmeler, tersine Afgan siyasetini ve ekonomisini en düşük seviyelerde bile etkileyen ulusal ve bölgesel ekonomik süreçleri beslemektedir. Bu süreçlerin hızla değişen doğası, son derece istikrarsız ve değişken bir "politik ekonomi" ye, yani siyaset ve ekonomi arasındaki iki yönlü etkileşime yol açmıştır (Nijssen, 2010: 1).

Ekonomisi dış mali yardıma bağımlı olan Afganistan'ın, temel ekonomik politikası, dış yardım ve yabancı yatırım sağlanması üzerine kurulmuştur. Yatırımlar ve dış mali yardımın en verimli şekilde kullanılarak özel sektörün büyümesi ve gelişmesi amaçlanmaktadır. Mevcut koşullar altında Afganistan merkezi hükümetinin ülkenin yeniden inşa edilmesine yönelik olarak harcayabileceği herhangi bir fonu bulunmadığından, kısa ve orta vadede, ülkenin yeniden yapılanması batılı ülkelerin özellikle ABD'nin ülkeye yapacağı dış yardımlara bağlıdır. Afganistan'ın ekonomik

görünümü 2001 yılından bu yana, uluslararası yardım akışı ve dört yıllık bir kuraklığın ardından, artan yağışlarla tarımsal üretimde gözlenen çarpıcı artış sayesinde önemli ölçüde iyileşmiştir (Meshud, 2013: 6).

2001 yılından itibaren Afganistan'ın aldığı dış yardımlar, ülke GSYH'nın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Uluslararası alanda Afganistan'a yönelik çeşitli konferanslar olan "Bonn (2001), Tokyo (2002), Berlin (2004), Londra (2006), Roma (2007), Paris (2008), Hague, Hollanda (2009), Londra (2010), Kabil (2010), Lizbon (2010), İstanbul (2011), Asya Kalbî Bakanlar Konferansı (2012), Şikago (2012), Tokyo (2012)" konferansları düzenlenerek, Afganistan'ın kalkınması, yeniden yapılanması, güvenlik, yönetim ve hukukun üstünlüğünün sağlanması gibi alanlarda ekonomik yardımlarda bulunulmuştur. Söz konusu konferanslarda toplam 119 milyar dolar yardım verilmesi taahhüt edilmiştir. Nitekim yapılan dış yardımlar, ekonominin çeşitli alanlarında önemli sonuçların gerçekleşmesine katkı sağlamıştır. Bu yardımlar inşaat, altyapı, temel eğitime erişim, ekonomik kalkınma, gelir seviyesinde artış gibi konularda önemli bir rol oynamıştır. Örneğin tarihte ilk defa 8000 km. asfalt yol söz konusu yardımlarla yapılmıştır (Afganistan Maliye Bakanlığı, 2010: 7-8).

9 Eylül 2001 tarihinde Ahmet Şah Mesud suikastı ve 11 Eylül 2001 tarihinde gerçekleşen ABD'deki Dünya Ticaret Merkezi'ne yönelik terör saldırıları neticesinde ABD, terörle mücadele kapsamında Taliban'a karşı Afganistan'a müdahale etmiştir (Akkurt, 2005: 287). Aralık 2001 tarihinde yapılan Bonn Antlaşması neticesinde Afganistan'da geçici otorite kurulması, yeni bir anayasanın hazırlanması, siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri alanlarda yeniden yapılanması kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda Afgan Geleneksel Meclisi olan Loya Jirga'nın toplanmasına kadar geçici bir hükümetin kurulmasına karar verilmiş ve Aralık 2001 tarihinden 2004 yılına kadar Hamid Karzai ülkenin geçici cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır. Söz konusu dönemde Afganistan'da barış başta olmak üzere ekonomik ve siyasi istikrarın sağlanmasında oldukça önemli adımlar atılmıştır. Hamid Karzai 2005 yılında ülkenin ilk demokratik cumhurbaşkanı olarak seçilmiş olup görevine devam etmiştir (Akkurt, 2005:285).

1950-2002 yılları arasında merkezi planlı ekonomik sistemi uygulayan Afganistan'da (Joya, 2011: 38) bu dönemde üretim araçlarının neredeyse tamamına yakını devlet denetiminde bulunmuş, üretim ve dağıtım kanalları devlet tarafından kontrol edilmiştir. 2002 yılından sonra Afganistan'da siyasi reformlarla birlikte yapısal ekonomik reformlar da yapılmıştır. 2003 yılında Afgan anayasasının 10. maddesi

kapsamında ülkenin ekonomik sisteminde değişikliğe gidilmiş ve serbest piyasa ekonomisine geçilmiştir. Böylelikle Afganistan tarihinde ilk olarak devlet müdahalesinin olmadığı serbest piyasa ekonomisi uygulamasına gidilmiştir (Habibi, 2015: 36).

30 yıllık savaş ortamı ve 5 yıl süren kuraklık sonrası Afganistan ekonomisi, güvenlik ve istikrar ortamının sağlanması sebebiyle göreceli olarak kalkınma olanağı elde etmiştir. Afganistan ekonomisi bu dönemde savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçmiştir. Ekonomik açıdan yapılan diğer bir düzenleme ise, Afgan para biriminin reforma uğramasıdır. 1990'lı yıllardan itibaren yaşanan iç savaş nedeni ile yaklaşık 2 kat değer kaybeden Afgan parası, 2002 ve 2003 döneminde ekonomik reform kapsamında yeni Afgani para birimi olarak değiştirilmiş, 73 Afganiye kadar yükselen dolar kuru 43 Afganiye düşürülerek, enflasyona karşı tedbirler alınmıştır. (Da Afghanistan Bank, 2005-2006'dan akt. Habibi, 2015: 36-37).

Son on iki yıl içinde elde edilmiş niteliksel ve niceliksel değişiklikler sağlanmasına rağmen, Afganistan geçen 30 yılda meydana gelen yaralarını sara varabilmiş midir? Gözle görülür ilerlemelere rağmen, Afganistan'ın hala ele alınması gereken çok büyük sorunlarla karşı karşıya olduğunu dile getirebiliriz. Şüphesiz ülkenin gerek siyasi, gerek iktisadi bakımından ayakta durması için büyük çapta uluslararası toplumun yardımlarına ihtiyaç duymaktadır. Fırsatların elden geçirilmemesi için uluslararası toplumun, Afganistan'ı bu tarihin kritik noktasında yalnız bırakmaması gerekmektedir. Afganistan ekonomik açıdan zayıf olduğu için kendi gücü ile ayakta duramaz ve uluslararası toplumun yardımına son derecede ihtiyaç duymaktadır (Habibi, 2015: 39).

Nitekim bir ülkenin sosyal ve ekonomik açıdan kalkınması için gerekli koşullar sağlanmadan, bir ülkenin tam olarak kalkınması mümkün değildir. Bu koşullardan ilki devletin kararlı bir iradeye sahip olması, ikincisi ise kalkınma niyetinin temiz ve saf olmasıdır. Bu kapsamda Afganistan'ın bu kadar yüksek yardımlara rağmen halen kalkınamamasının sebebi olarak bu iki koşulun halen yeteri kadar sağlanamaması gösterilebilir. Afganistan'ın sahip olduğu sosyo-ekonomik yapı, ülke sanayiinin gelişmemesi, modern teknoloji eksikliği, kaynakların rasyonel bir biçimde kullanılmaması ekonomik kalkınmanın önündeki en önemli sorunlardandır (Azizi, 2019: 38). Afganistan ekonomisinin ve ülkenin ekonomik olarak kalkınmasının önünde çeşitli engeller bulunmaktadır. Tezimizin birinci bölümde üzerinde durulan bu engeller savaş, siyasi istikrarın olmayışı, güvensizlik ile yolsuzluk ve rüşvet olarak sıralanabilir.

1.1. ÜRETİME İLİŞKİN MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER

Mal ve hizmet üretim kapasitesinde gerçekleşen artışa bağlı üretim artışı ekonomik büyüme olarak adlandırılmaktadır. 2001 yılından itibaren Afganistan ekonomik büyümesine daha ağırlık verilmiştir. Ülkede tarım sektörü, hizmet ve sanayi sektörlerine göre ekonomik yapı içinde önemli bir ağırlığa sahiptir. Bu kapsamda Afganistan'ın ekonomik büyümesi büyük ölçüde tarımsal üretime dayanmaktadır. Bununla birlikte ülkenin ekonomik büyümesinin başka bir kaynağı olarak uluslararası toplumlardan elde edilen yardımlar olmakla birlikte, ekonomik büyüme genel itibariyle tarımsal üretime dayalıdır. Ancak yağışın yetersiz olduğu kurak dönemlerde tarımsal üretim seviyesinde azalma yaşanmakta ve bunun bir sonucu olarak ekonomik büyümede de düşüş yaşanmaktadır. Sonuç olarak Afganistan ekonomik büyüme hızı, tarım ve hayvancılığa dayalıdır (Habibi, 2015: 114).

Sanayi ve hizmet sektörlerine bakıldığında, ülke ekonomisindeki paylarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Sanayi üretimi genellikle “küçük çapta tekstil, sabun, mobilya, ayakkabı, gübre, çimento, el yapımı halılar, doğal gaz, yağ, kömür, bakır işletmelerine” dayanmaktadır. Ekonomik açıdan oldukça zayıf olan Afganistan 2001'den sonra dünya kamuoyu ile uluslararası kuruluşların yapmış olduğu yardımlar sayesinde bazı sektörlerde az da olsa gelişme kaydetmiştir (Avrasya İnceleme Merkezi, 2012: 17).

Afgan ekonomisinin iç savaşlardan sonra hızlı bir şekilde ekonomik büyüme gösterdiği görülmektedir. Gerçekleşmiş olan ekonomik büyümenin en önemli kaynakları ülkede son yıllarda yüksek yağışlardan dolayı, tarım sektörü, hizmet sektörü ve inşaat sektöründe güçlü büyümedir. Aslında, Afganistan'da ekonomik büyüme büyük oranda tarıma dayanmaktadır (Dünya Bankası, 2012: 3). Ülkede yağışların yoğun olduğu dönemler tarım ve hayvancılık alanlarında üretimin artması anlamına gelmektedir. Yağışın olmadığı senelerde ise tarım ürünleri üretimi azalır ve bunun sonucunda ekonomik büyüme azalır. Büyümenin başka bir kaynağı olarak ise uluslararası toplumun yardımları sayılabilir (Dünya Bankası, 2012: 20).

Afganistan, 2018'deki kuraklığa ek olarak güvensizlik, seçimlerle ilgili siyasi belirsizlik, uluslararası güvenlik desteğinde azalma gibi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Yine de Afganistan'da ekonomik yönetim güçlü olmaya devam etmekte ve kuraklık koşullarının hafiflemesi ile büyümenin yüzde 2,5'e yükselmesi beklenmektedir. Hükümet politikaları düşük enflasyonu, gelişmiş gelir tahsilatını ve sınırlı mali açığı

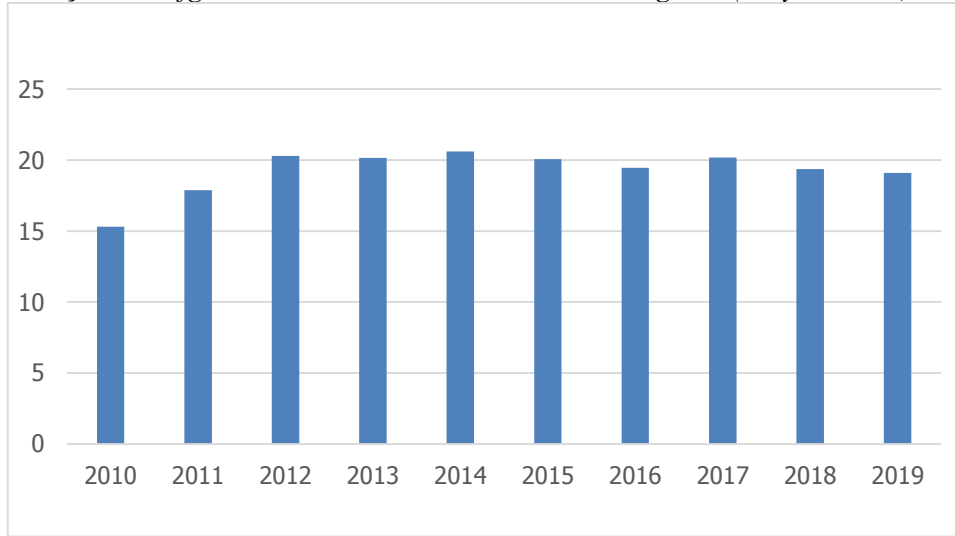
desteklemeye devam emiştir. Bütçe uygulama oranları da rekor seviyelere ulaşırken, hükümet gelirleri 2018’de yaklaşık 190 milyar Afgani ile yeni bir zirveye ulaşmıştır (Dünya Bankası, 2019, 15 Ekim 2020).

1.1.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)

Genel itibariyle son dönemde Afganistan ekonomisinin istikrarlı bir ilerleme gerçekleştirmediği söylenebilir. Ülke ekonomisinde kısa vadeli büyüme dönemleri gerçekleşmiştir. Eski Cumhurbaşkanı Hamid Karzai hükümetinin kurulduğu ilk dönemlerde ve 1993 seçimlerinden önce ekonomide oldukça yüksek büyüme oranları yakalansa da, aynı şey büyümede istikrar için geçerli olmamıştır. Nitekim 1993 yılından itibaren Afganistan ekonomisinde büyüme oranları önemli ölçüde düşmüştür (Wakil, 2017: 23).

Büyük oranda ekonomisi tarım, sanayi ve hizmet sektörleri kapsamında analiz edilen Afganistan’ın GSYH’sı 2018 yılı için 19.3 milyar dolardır (Dışişleri Bakanlığı, 2020). Aşağıdaki grafikte Afganistan’ın 2000-2018 dönemi GSYH oranları verilmiştir.

Şekil 8. Afganistan’da GSYH’nın Yıllara Göre Dağılımı (Milyar Dolar)

Kaynak: Dünya Bankası (2020). <https://data.worldbank.org/country/afghanistan>.

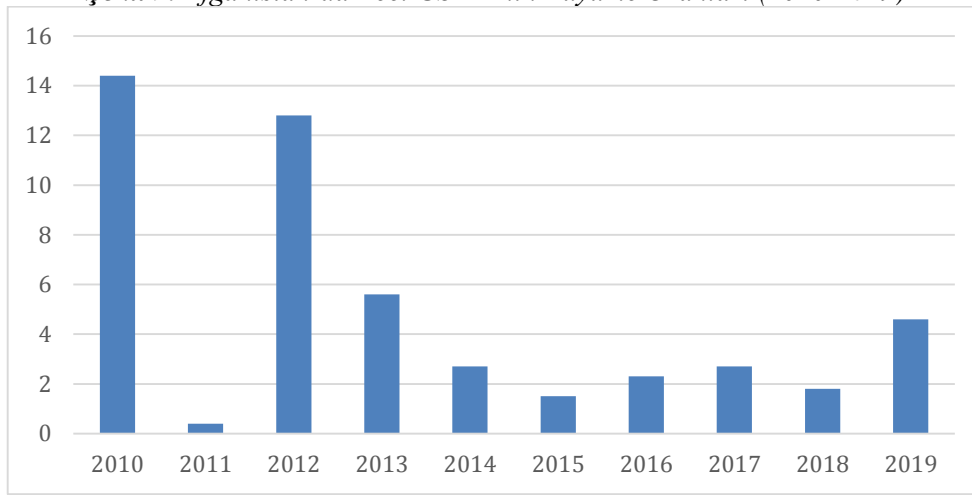
Şekil 8’de Afganistan’da 2010-2018 dönemine ait GSYH’nin rakamları verilmiştir. Buna göre dalgalı bir eğilim gösteren GSYH rakamları 2010 yılında 15,32 milyar dolar olarak gerçekleşirken, 2011 yılında bu oran 17,89 milyar dolara ve 2012 yılında 20,29 milyar dolara yükselerek rekor kırmıştır. 2013 yılında ufak bir gerilemeyle 20,17 milyar dolara düşen GSYH, 2014 yılında 20,61 milyar dolara yükselerek yeni bir rekor kırmıştır. 2015 yılı itibariyle gerileme başlamış ve 2015 yılında 20,07 milyar dolar olarak gerçekleşirken, 2016 yılında 19,45 milyar dolara gerilemiştir. 2017 yılında 20,19

milyar dolar olarak gerçekleşen GSYH, 2018 yılında ise tekrar gerileyerek 19,36 milyar dolara yükselen. “2011 ve 2015 yıllarında gerçekleşen bu düşüşte vergi ve gümrük idaresi uygulamalarındaki zaaflar ve vergi gelirlerinin düşmesi büyük rol oynamıştır (Dünya Bankası, 2016, 1 Ekim 2020).”

1.1.2. Reel GSYH'nın Büyüme Oranları

Afganistan'ın reel GSYH büyüme oranlarında, GSYH oranına eşdeğer olarak oldukça sert iniş çıkışların yaşandığı bir eğilim göstermektedir. Şekil 9'da Afganistan'ın yıllara göre reel GSYH büyüme oranları verilmiştir.

Şekil 9. Afganistan'da Reel GSYH'nın Büyüme Oranları (2010-2019)

Kaynak: Dünya Bankası (2020). <https://data.worldbank.org/country/afghanistan>.

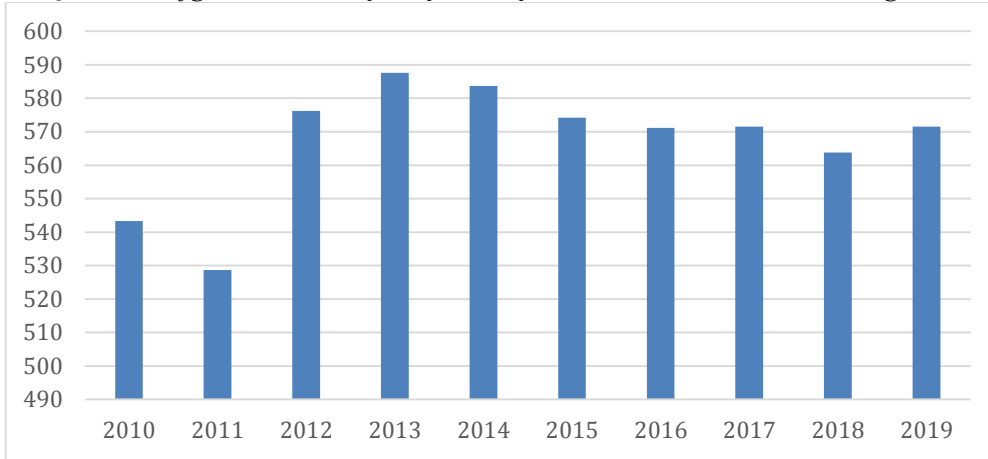
Şekil 9'da Afganistan'da reel GSYH'nın büyüme oranlarının yıllara göre dağılımı verilmiştir. Bu kapsamda 2010 yılında reel GSYH yüzde 14,4 oranında büyürken, 2011 yılında sert bir düşüş yaparak yüzde 0,4'e gerilemiş, 2012 yılında ise tekrar toparlayarak yüzde 12,8 olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında reel GSYH büyüme oranı yüzde 5,6 olarak gerçekleşirken, 2014 yılında bu oran yüzde 2,7'ye, 2015 yılında ise yüzde 1,5'e gerilemiştir. 2016 yılında ufak bir artışla yüzde 2,3 olarak gerçekleşen reel GSYH büyüme oranı, 2017 yılında yüzde 2,7 olarak gerçekleşirken, 2018 yılında ise yüzde 1,8 olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında ise yüzde 4,6'ya yükselmiştir.

Araştırma dönemindeki büyüme hızları 2010 ve 2012 yıllarında normalin üstü bir artış göstermiştir. “Bu büyümenin nedenleri arasında; uluslararası yardımların alınması, tarım ve hizmet sektörünün hızlı bir şekilde gelişme göstermesi, siyasi ve iktisadi reformlar, geliştirilmiş bütçe yönetimi gibi faktörler sayılabilir (Dünya Bankası, 2010: 3; Anthony, 2013:10).”

1.1.3. Kişi Başına Düşen Milli Gelir

Afganistan'ın kişi başına düşen GSYH 2010-2019 döneminde arasında her yıl 500-590 dolar arasında seyretmiştir. Bu durum ortalama olarak 40.000 Afgani'ye (AFN) tekabül etmektedir.¹ Şekil 10'da Afganistan'ın yıllara göre kişi başına düşen GSYH'sı verilmiştir.

Şekil 10. Afganistan'da Kişi Başına Düşen GSYH'nın Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: Trading Economics (2020). <https://tr.tradingeconomics.com/afghanistan/gdp-per-capita>.

Şekil 10'da Afganistan'da kişi başına düşen GSYH'nın yıllara göre dağılımı verilmiştir. Bu kapsamda 2010 yılında 543.3 dolar olarak gerçekleşen kişi başına düşen GSYH, 2011 yılında 2010-2019 döneminin en düşük değeri olan 528.7 dolara gerilemiştir. 2012 yılında tekrar artış gösteren kişi başına düşen GSYH, bu yıl 576,2 dolara yükselmiş, 2013 yılında da bu artış devam ederek 587.6 dolar olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında 583.7 dolar olan kişi başına düşen GSYH, 2015 yılından itibaren düşüş trendine geçmiştir. 2015 yılında 574.2 dolar olarak gerçekleşirken, 2016 yılında bu oran 571.1 dolar, 2017 yılında 571.5 dolar, 2018 yılında ise 563.8 dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında ise tekrar artış yaşayarak 571.5 dolar olarak yükselmiştir. 2019 yılı itibariyle Afganistan'da kişi başına düşen GSYH'sı 43,862 Afganidir.

1.2. ÜRETİMİN SEKTÖREL DAĞILIMI

Bu bölümde üretimin sektörel dağılımına göre tarım sektörü, sanayi sektörü ve hizmet sektörü olmak üzere üç bölümde incelenecektir.

1.2.1. Tarım Sektörü

Tarım, gıda arz güvenliğini, ihracat kazançlarını ve kırsal kalkınmayı destekleyen az gelişmiş ülke ekonomilerinin temel dayanağıdır. Gayri safi yurtiçi hasılanın büyük bir

¹ 1 Amerikan Doları, 76,7499 AFN olarak alınmıştır.

payını oluşturmakta (çoğunda 30 ila 60 arasında değişmektedir), işgücünün büyük bir kısmını istihdam etmekte (çoğunda yüzde40 ila yüzde 90 arasında), önemli bir döviz kaynağını temsil etmekte (çoğunda yüzde 25 ile yüzde 95 arasında), temel gıdanın büyük kısmını sağlamakta ve az gelişmiş ülke nüfusunun yarısından fazlasına geçim ve gelir sağlamaktadır. Aynı zamanda kırsal sektör ve ekonominin diğer sektörleri ile güçlü bağlantıları, büyüme ve gelir üretimi için ek teşvik sağlamaktadır. Bu nedenle, tarım sektörünün potansiyel insani ve üretken kapasitesini tam olarak geliştirmeden ve genel ekonomik ve sosyal kalkınmaya katkısını artırmadan bu ülkelerin çoğunda ekonomik büyümenin teşvik edilmesi, yoksulluğun azaltılması ve gıda güvenliğinin artırılmasında önemli ilerleme sağlanamamaktadır. Bundan dolayı güçlü ve canlı bir gıda ve tarım sistemi genel ekonomik büyüme ve gelişme stratejisinde temel bir dayanak oluşturmaktadır (FAO, 2002: 7). Afganistan’da tarım sektörünün inceleneceği bu kısımda, Afganistan’da tarımın genel görünümü ile tarım sektörünün Afgan ekonomisine etkileri değerlendirilecektir.

Afganistan ekonomisinin’in temeli tarıma dayalı olup, nüfusun yaklaşık olarak yüzde 90’ı geçimini tarımdan ve tarıma dayalı ekonomiden sağlamaktadır. Tarım ve hayvancılıktan edinilen gelirin GSYH’daki payı yüzde 53 oranındadır (Bal, 2012: 7). “Afganistan ekonomisi, ülkenin topraklarının yüzde 15’inin (7,9 milyon hektar) ekilebilir olmasına rağmen büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Ancak resmi verilere göre, ekilebilir alanların da sadece yüzde 6’sı kullanılmaktadır. Ülke nüfusunun yüzde 80’i kırsal alanda yaşamakta ve tarım gelirlerinin esas kaynağını oluşturmaktadır (Afganistan Dışişleri Bakanlığı, 2007).”

Ülke coğrafyası ve topografyası sebebiyle ülkenin toplam arazi alanının yaklaşık olarak yüzde 46’sı mera alanı olup, yüzde 39’u da dağlık alanlardır. Ülkenin yaklaşık yüzde 85’ini oluşturan bu alanlar, tarımsal üretimde kullanılmamaktadır (Afganistan İstatistik Kurumu, 2016). “Ülke genelinde tarım arazisinden çok otlak alanlar bulunmakta olup, bunun nedeni postu ve derisi önemli bir gelir kaynağı olan Karakul koyunu yetiştiriciliğine öncelik verilmesidir (UNDP, 2013: 2-5).”

Afganistan’ın ikinci geçim kaynağını ise tarım sektöründe yer alan hayvancılık oluşturmaktadır. Ülke genelindeki sulanabilir arazi oranı yüzde 12 olup, arazilerin yüzde 46’sını otlak alanlar, yüzde 3’ünü ise ormanlar oluşturmaktadır. Bilhassa Margab, Herat ve Yukarı Amuderya vadilerinde tarım önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır. Ancak uzun yıllar devam eden savaş sebebiyle tarım alanlarının büyük bölümü tarımsal üretime

kapalıdır. Nitekim tarım alanlarının büyük bölümü mayınlı durumdadır (Özey, 2001: 25). “Tarımda en büyük engel, SSCB ile yaşanan savaş sırasında ve Taliban döneminde tarım arazilerine yerleştirilen mayınlardır. 1979 Sovyet işgali ve sonrasında günümüze kadar süren savaş, Afganistan’ı baştan sona kadar adeta bir mayın tarlasına dönüştürmüştür. Ülkeye çeşitli dönemlerde yerleştirilmiş kara mayını sayısının 10 ile 50 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir (Şahin, 2016).” Buna ek olarak olumsuz doğa koşulları da Afganistan toprakları için tarımsal üretimin önünde bir engel teşkil etmektedir (Bal, 2012: 7).

Tarım oldukça ilkel şartlarda yapılmaktadır ve tarım araçları oldukça basit durumdadır (Afganistan Dışişleri Bakanlığı, 2007: 58-60; Ahmetbeyoğlu, 2002: 34). Afganistan’da tarımsal üretim genel olarak sulamaya dayalı olarak yapılmaktadır. Sulamada orta kesim dağlarıyla, kuzey dağ eteğinden çıkan akarsulardan ve güney yamaçlarındaki yer altı sularından yararlanılmaktadır. Bununla birlikte savaşlar sırasında sulama kanalları oldukça tahribat görmüş (Ahmetbeyoğlu, 2002: 34), bu da tarımsal üretimin geri kalmasında önemli bir etken olmuştur.

Afganistan'daki tarımsal üretim su sağlamak için neredeyse tamamen eriyen kar ve ilkbahar yağmurlarına bağlıdır. İyi hava koşulları, üretimin iyi olduğu yıllarda bile yüksek tarımsal üretime katkıda bulunmaktadır. Tarımda büyümeyi en üst düzeye çıkarmak, sulanan arazinin genişletilmesine daha fazla yatırım yapılmasını gerektirmektedir. Bu yatırımlar örneğin sulama suyunun taşınması, bu suyun tarlada yönetiminin iyileştirilmesi, bilgi üretmek ve teknolojiyi yaymak için hizmetler geliştirilmesi şeklinde olabilir (Muradi ve Boz, 2018: 751).

Afganistan yarı kuraktır; özellikle çiftlikler küçük ve yüksek üretim potansiyeline sahip, diğer taraftan sulama ve su mevcudiyetine büyük ölçüde bağımlı olduğundan, iklim değişikliğine karşı oldukça hassastır. Afganistan, tahıl, meyve, kabuklu yemiş ve sebze üretimini artırma ve daha yüksek katma değerli ürünler (örneğin bahçecilik ve nakit mahsuller) için tedarik zincirleri geliştirme potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, bu tedarik zincirlerinin geliştirilmesi uygulamaları ve yayım hizmetlerini geliştirmek ve iyileştirmek ve aşağı yönlü tarımsal işleme kapasiteleri oluşturmak için yatırımlar gerektirecektir (BM Gıda ve Tarım Örgütü [FAO], 2020 Eylül 2020).

Afganistan’da tarımsal üretimde birinci sırada afyon üretimi bulunmaktadır. Dünya afyon üretiminin yüzde 90’ını gerçekleştiren Afganistan’ın topraklarının üçte

ikisinde afyon üretimi yapılmaktadır. Afganistan yüzde 90'lara varan üretimiyle dünyada uyuşturucu üreten ülkeler arasında birinci sıradadır (UNODC, 2009).

Ülkenin ürün çeşitliliği topografyasıyla eşdeğerlik göstermektedir. Kandahar, Herat ve geniş Kabil ovası çevresindeki tarım alanlarında birçok türde meyve üretimi yapılırken, Takhar'dan Badghi'ye ve Herat ve Helmand eyaletlerine kadar kuzey bölgelerinde sıklıkla pamuk üretilmektedir. Mısır, Paktia ve Nangarhar illerinde yaygın olarak, pirinç ise çoğunlukla Kunduz, Baghlan ve Laghman illerinde yetiştirilmektedir (Nations Encyclopedia, 2009).

Buğday birkaç bölgede yaygın olarak üretilmektedir ve tüm tahıl üretiminin yüzde 80'ini oluşturmaktadır. Buğdayın ardından en önemli ürünler arpa, mısır, pirinç, patates ve pamuktur (Nations Encyclopedia, 2009). Aynı zamanda buğday tarım topraklarının yüzde 60-70'ini oluşturmaktadır. Buğday, Afganistan'da önemli bir besin ürünüdür. Bunun dışında arpa, çavdar, şeker kamışı, pancar, bezelye, mısır, patates, çiğit, pamuk, karpuz, kavun, üzüm ve diğer tarımsal ürünler de yetiştirilmektedir. Fıstık, yün, koyun ve kuzu derisi önemli diğer ziraat ürünleridir (Akkurt, 2004: 29; Kiren, 2012: 39; Afganistan Dışişleri Bakanlığı, 2007: 58-60). Normalde Afganistan, buğday ve çavdar ihtiyacının yaklaşık yüzde 95'ini ve pirinç, patates, bakliyat ve fındık üretiminde kendi ihtiyacını karşılar niteliktedir, ancak sadece bazı buğday, şeker ve yenilebilir katı ve sıvı yağlar için ithalata bağlıdır. Bununla birlikte tarımsal üretim, ancak potansiyelinin bir bölümünü oluşturmaktadır (Nations Encyclopedia, 2009).

Çiftçilik, Afgan hanelerinin yarısından fazlası için temel geçim stratejisidir ve yüzde 68'inde çiftlik hayvanı bulunmaktadır. Bununla birlikte, tarım sektöründeki üretkenlik görece düşük kalmaktadır ve nüfusun üçte biri gıda güvencesinden yoksundur ve nüfusun yüzde 36'sının beslenme çeşitliliği düşüktür (FAO, 2020).

Tarım, bir ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Gelişmiş ülkelerin ekonomik refahına zaten önemli bir girdi sağlamakla birlikte, en az gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınmasındaki rolü oldukça önemlidir (Muradi ve Boz, 2018: 753). "Tarımsal üretimdeki artış ve kırsal toplumun artan kişi başına gelirinin yanı sıra sanayileşme ve kentleşme, endüstriyel üretime yönelik talebin artmasına yol açmaktadır (Gradinaru ve Mocuta, 2017)." Tarım, kırsal kesimdeki az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için temel bir geçim kaynağıdır. Tarım sektörünün gelişmesi, çiftçilerin satın alma gücünü artırma eğiliminde olacak ve bu da ülkenin tarım dışı

sektörünün büyümesine yardımcı olacaktır. Üretimin artması için bir pazar sağlayacaktır (Muradi ve Boz, 2018: 753).

Tarım, Afganistan ekonomisinin en önemli sektörleri içinde yer almaktadır, çünkü nüfusun çoğunluğu mahsullere bağımlıdır ve bahçecilik ve ihracat da dahil olmak üzere hayvancılık üretiminde uzun bir geleneğe sahiptir. Afganistan'ın ekonomisi hala büyük ölçüde tarımsal üretime dayanmaktadır. Tarım sektörü ise ekonomik büyümeye, istihdam yaratılmasına, yoksulluğun azaltılmasına, gıda güvenliğine ve ülkenin mali sağlığına önemli katkılar sağlamaktadır. Tarım (haşhaş ekonomisi hariç), ulusal GSYH'nın yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Ülke nüfusunun yüzde 80'inden fazlası ve yoksulların yaklaşık yüzde 90'ı kırsal alanlarda yaşamakta ve tarım, geçim kaynaklarında önemli bir rol oynamaktadır (Dünya Bankası, 2014: 5). Nitekim tarım, iyi bir büyüme potansiyeline ve yoksulluğun azaltılması ve hem tarımsal üretim içinde hem de dışında istihdam oluşturma konusunda yüksek etkiye sahiptir (Muradi ve Boz, 2018: 750).

Tarım sektörü, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki kırsal kesimde yaşayan insanlar için büyük ölçüde istihdam fırsatları sağlamaktadır. Söz konusu ülkeler için önemli bir geçim kaynağıdır, tipik olarak topraksız işçiler ve çiftçiler el sanatları, mobilya, tekstil, deri, işleme endüstrileri ve diğer hizmet sektörleri gibi tarım dışı işlerle uğraşmaktadırlar. Artan tarımsal üretim ve üretkenliğin neden olduğu tarımsal fazlayı artırmak, özellikle kırsal alanlarda sosyal refahı iyileştirme eğilimindedir (De Weijer, 2005).

Ekonomideki yapısal değişikliklere rağmen, tarım sektörü ekonomik büyümeye en büyük katkı yapan sektörlerden biri olmaya devam etmektedir. Örneğin olumlu hava koşullarının son derece iyi bir hasatla sonuçlandığı bir yıl olan 2012'de tarım GSYH'deki yüzde 8,3 büyümenin yarısından fazlasına katkıda bulunmuştur. Tarıma olan yoğun bağımlılık, GSYH büyümesinin niçin oldukça değişken olduğunu da açıklamaktadır (Dünya Bankası, 2014: 6). Afgan ekonomisinin bel kemiği olan tarımın ülke GSYH'sine katkısı 2017 yılında yüzde 23 iken, bu sektörde faaliyet gösteren işgücü yüzde 61,6 civarındadır (Muradi ve Boz, 2018: 750).

Tarımın potansiyelinden yararlanmak, işgücü üretkenliğini, kadınların yaşamlarını ve gıda arz güvenliğini iyileştirmek için önem arz etmektedir. Yüksek genç nüfus, işsizliğe ve eksik istihdama katkıda bulunmaktadır. Pazara katılım şu anda sınırlıdır ve aile üyeleri işgücünün büyük bir kısmını oluşturmaktadır (Bolton, 2019: 2).

Sektörde çalışan işçilerin tamamı tam olarak istihdam edilmemesine rağmen tarım, aynı zamanda toplam işgücünün yaklaşık yüzde 40'ını istihdam etmektedir. Tarım sektörü 2.5-2.7 milyon kişiye istihdam sağlarken, sektör buğday öğütme, fırıncılık ve diğer tarımsal işleme dahil olmak üzere tarım sektöründeki tam zamanlı üretim olanakları da dahil edildiğinde istihdam 3.2-3.4 milyona çıkmaktadır (Dünya Bankası, 2014: 6).

Afganistan ihracatında önemli bir rol oynayan tarım sektörü, aynı zamanda önemli bir dış ticaret kaynağıdır. “Afganistan kaşmir, deri, yün gibi organik meyveler, kabuklu yemişler, tahıllar, sebzeler ve hayvancılık ürünleri üretmekte olup, söz konusu ürünlerin önemli bir bölümünü ihraç etmektedir (Muradi ve Boz, 2018: 750).” Kuruyemiş en önemli ihraç ürünlerinden bir tanesidir (Obayd, 2017: 135). Bununla birlikte yün, pamuk, hayvan derisi, el dokuması halılar diğer ihraç ürünleridir (Akkurt, 2004: 29). Afganistan'ın imalat sanayisinin (kabaca yüzde 90'ı) ve ihracatının çoğu tarımsal üretime bağlıdır. Resmi istatistikler, çoğunlukla kuruyemişler ve meyveler, tarımsal üretimin diğer türleri ve halı ihracatının GSYH'nın yüzde 5,5'i olduğunu göstermektedir. Büyük ancak kayıt dışı afyon ihracatı GSYH'nın tahmini yüzde 7-8'ini sağlamaktadır (Dünya Bankası, 2014: 6).

Ülkede gerçekleşen afyon üretiminin büyük bir kısmı Helmand bölgesinde, yani Taliban'ın kontrolünde bulunan bölgede gerçekleşiyor olsa da Afganistan'ın otorite sağlanmış bölgelerinde de afyon üretimi yapılabilmektedir. Afganistan'da gerçekleştirilen afyon üretiminin yüzde 60'ı ülke içerisinde işlenerek eroin ve morfine dönüştürülmekte ve kaçak yollarla dünyaya yayılmaktadır (Şahin, 2016). Afganistan yüzde 90'lara varan üretimiyle dünyada uyuşturucu üreten ülkeler arasında birinci sıradadır. Uyuşturucudan elde edilen gelir yaklaşık olarak 438 milyon US\$ civarındadır, bu durum Afganistan ekonomisini etkilemektedir (Ahmetbeyoğlu, 2002: 34).

Dünya pazarında Afganistan kaynaklı uyuşturucunun değeri 65 milyar doları bulmakta, ancak bu paranın yüzde onundan daha azı Afganistan'da kalmaktadır (Oğuz ve Yaraç, 2009: 9). Her ne kadar, BM Güvenlik Konseyi 2010 yılı Afganistan raporunda Afganistan'daki afyon üretiminde son 2 yılda yüzde 36 oranında düşüş olduğu bilgisine yer verilse de afyon ticaretinin ülke ekonomisindeki payı hala çok yüksek orandadır (Şahin, 2016).

Hayvancılık alt sektörü, Afganistan'ın ekonomisindeki bir diğer önemli bileşendir; hayvancılık şu anda tarımsal GSYH'nın yaklaşık yüzde 15'ini oluşturmaktadır.

Afganistan bazı hayvancılık ürünlerini çoğunlukla deri, yün ve kaşmir ihraç etmektedir. Hayvancılık yün, süt, et, deri ve yağ gibi ürünler çiftçiler için önemli bir gelir kaynağı ve çiftçi haneleri için iyi bir besin kaynağıdır (Muradi ve Boz, 2018: 752).

Afganistan'da tarıma yatırım yapmak için zorlayıcı bir durum bulunmaktadır. Tarım ve madenler, gelecekte öngörülebilir ekonomik büyümeyi yönlendirmek ve dış yardımda öngörülen düşüşleri dengelemeye yardımcı olmak için gereken döviz ve hükümet gelirini oluşturmak için en büyük potansiyele sahip iki sektördür. Ancak ikisi arasında tarım, iş yaratma konusunda önemli ölçüde daha büyük bir potansiyel sunmaktadır. Aynı zamanda işgücü üretkenliğini artırma, kadınlara ve diğer dezavantajlı gruplara (yoksullar, topraksızlar ve göçebeler) fayda sağlama ve kırsal alanlarda yoksulluğu ve gıda güvensizliğini azaltma potansiyeline sahiptir. Ülkenin yüksek nüfus artış hızı göz önüne alındığında, ekonomi çapında bir modelle simülasyonlar, kırsal gelirin artması için tarımın yılda en az yüzde altı oranında büyümesi gerekeceğini göstermekte olup, bu oran, son on yıldaki ortalama büyüme oranının neredeyse iki katıdır. Bunu başarmak zor olmakla birlikte aynı zamanda mümkündür. Nitekim Afganistan, daha hızlı tarımsal büyüme imkânı sunan çatışma yıllarında yok edilen kırsal kurumları, altyapıyı ve teknolojiyi yenilemeden birçok yetiştirme fırsatına sahip durumdadır (Dünya Bankası, 2014: ix).

Sektör, ekonomik büyüme, istihdam yaratma ve gıda arz güvenliği kapsamında 2015-2025 dönemini kapsayan on yıllık dönüşümün ve Afganistan halkı için uzun vadeli güvenliğin merkezinde yer almaktadır. Afganistan Merkez Bankası ve Afganistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti, tarım ve kırsal kalkınmanın kapsayıcı büyümenin anahtarı olduğunu ve bu nedenle yenilenmiş canlılığa ve stratejik uzun vadeli yatırımlara ihtiyaç duyduğunun ve ayrıca Merkez Bankası ve hükümet, tarımsal üretkenlikteki artışların ve küçük çiftçiler için pazara erişimin Afganistan'da kırsal kalkınma, istihdam oluşturma ve gıda arz güvenliği için kritik olduğunu farkındadır (Dünya Bankası, 2014: 1). Afganistan gibi tarım ekonomilerinde, tarımda daha yüksek verim, tarım dışı kırsal gelir getirici faaliyetlere erişim, aile üyelerinin şehirlere göçü ve ücretli istihdama geçiş, refah yolunda kilometre taşlarıdır (Dünya Bankası, 2013). Ancak bu seçenekler üretim risk yönetimine dikkat edilerek, iklim dostu tarıma yatırım yaparak, tarım ticaretini teşvik ederek ve küçük çiftçileri ticari tarımın değer zincirlerine entegre ederek başarılabilir. Buna karşılık, bu tür çabalar, ticari tarıma özel yatırımlar için elverişli bir politika ortamı ve üretkenlikte uzun vadeli artışlar için gerekli olan yeni teknolojileri üreten ve dağıtan ve tarım

sektörünün kalite ve güvenliğini sağlayan işleyen tarım sektörü kurumlarıyla birleştirilmelidir (Dünya Bankası, 2014: 1).

Afganistan'da imalat henüz emekleme döneminde olduğundan ve madencilik sektöründe yaratılacak işler büyük ölçüde vasıflı ve yarı vasıflı işçiler için olacağından, tarımın, gelecekte ekonomik büyümenin ana itici gücü ve Afganistan'daki en büyük işveren olmaya devam edeceği öngörülmektedir (Dünya Bankası, 2014: 1). Tarım, Afganistan ekonomisinin büyüme için iyi bir potansiyele sahiptir ve hem tarlada hem de tarla dışında yoksulluğun azaltılması ve istihdam yaratılmasıyla oldukça ilgilidir. Afganistan, ihracat da dahil olmak üzere bahçecilik ve hayvancılık üretiminde köklü bir geleneğe sahiptir. Ancak son otuz yıllık çatışma ortamı, üretim altyapısında büyük bir yıkıma yol açmış ve ülkenin tarımsal üretkenliği şu anda savaş öncesi düzeyinin yalnızca yarısı seviyesindedir. Hane halkı düzeyindeki veriler, ekilebilir arazilerin önemli bir kısmının, esas olarak sulama suyunun olmaması nedeniyle yeterince kullanılmadığını göstermektedir. Çiftçilerin yalnızca yüzde 63'ü gübre kullanmakta, daha küçük bir kısmı böcek ilacı veya herbisit kullanmakta ve sadece birkaçı iyileştirilmiş mahsuller veya çiftlik hayvanı üretim yöntemleri hakkında bilgi veya tavsiye sahibi olmaktadır (Dünya Bankası, 2014).

Olumlu açıdan değerlendirildiğinde bu zorluklar, üretkenliği artırmak için bol miktarda yetiştirme fırsatları sunmaktadır. Tarımda büyümeyi en üst düzeye çıkarmak, sulanan arazinin genişletilmesine daha fazla yatırım yapmayı, sulama suyunun taşınmasını ve bu suyun tarla içi yönetimini iyileştirmeyi ve bilgi üretmek ve teknolojiyi yaymak için hizmetler geliştirmeyi gerektirecektir. Ekonomi çapında bir modelle yapılan simülasyonlar, tarımda üretkenliği artırarak Afganistan'ın önümüzdeki on yıl içinde GSYH büyüme oranını yıllık ortalama yüzde 5,8'e çıkarabileceğini göstermektedir (yüzde 4,8 taban çizgisine kıyasla) (Dünya Bankası, 2014). İyileştirilmiş bir yatırım ortamı, hem madencilik hem de tarım potansiyelini artıracak iyileştirmelerine dayalı olarak, bu dönemde ortalama GSYH büyümesini yüzde 6,7'ye çıkarabilecektir (Dünya Bankası, 2014: 8).

1.2.2. Sanayi Sektörü

Sanayi sektörü, günümüz dünyasında ilerlemenin temel göstergelerinden biri durumundadır. Sanayinin gelişimiyle birlikte insan gücünün yerini seri üretim yapan makineler almış, üretim zamanı kısalmış ve üretim hızlanmıştır. Üretilen ürünlerin

pazarlanması yeni bir zenginleşme sürecini de beraberinde getirmiştir. Günümüzde itibariyle sanayi sektörü, ülkelerin ekonomilerine yön veren temel sektör haline gelmiştir. Sanayi sektörü, ülkelerin sahip oldukları doğal kaynakların değerlendirilmesi, istihdam imkânı sağlanması, üretimin coğrafi koşullardan etkilenmemesi, üretimi yapılan ürünün kalitesinin artması ve pazarlamaya yönelik olması sebebiyle önemli olanaklar sunmaktadır (Ortaq, 2017: 35). Afganistan’da sanayi sektörünün inceleneceği bu kısımda, Afganistan’da sanayinin genel görünümü ile sanayi sektörünün Afgan ekonomisine etkileri değerlendirilecektir.

Afganistan’da sanayi sektörü oldukça az gelişmiş olup, endüstriyel yaşam neredeyse yok denecek kadar azdır (Saray, 2002: 10). Afganistan’ın sanayi sektörü, kargaşalar ve iç savaş sebebiyle ekonomik olarak çöküş yaşamaya başlamadan önce bazı tarım hammaddelerinin işlenmesine dayalıydı. Bunların arasında yün tekstil ürünleri, pamuk ve şeker üretimi başta gelmektedir. Ayrıca, çimento üretimi ile kimyasal gübre de diğer önemli üretim alanlarıdır. Maalesef hammadde yetersizliği ve güvenlik sorunları üretimde aksamalara sebebiyet vermiştir (Wakil, 2017: 31).

Zaruri ihtiyaçları karşılayacak bazı fabrikalar son yıllarda inşa edilmeye başlamıştır. Modern sanayi tesisleri özellikle Doğu Hindikuş dağlarının meydana getirdiği su havzasının her iki yanında, kuzey ve güney dağlarının eteklerinde yer alan vadilerde ve Kabil’de kuruludur (Saray, 2002: 10-16). Mevcut durum itibarı ile kuru meyve üretimi ve işlenmesi, yarı kıymetli metal üretimi, tekstil sanayi, mermer, bazı inşaat malzemeleri ve deri üretimi, imalat sanayinde önde gelen sektörlerdir (Wakil, 2017: 31). Bazı yerlerde şeker ve gıda maddeleri fabrikaları ile çeşitli imalathaneler mevcuttur (Saray, 2002: 16).

Halı dokumacılığı en önemli el sanatları endüstrisidir. Halı dokumacılığı ülkenin kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Afgan halıları saf yünden elle ve çoğunlukla azimli Türkmen kadınları tarafından dokulmaktadır. Üretim yıldan yıla büyük dalgalanmalar göstermiş, 1990’ların başında BM’nin yeniden yapılanma yardımı için hedeflenen seçilmiş “huzur bölgelerinin” kurulması ile bir miktar artmıştır. Diğer el sanatları arasında keçe yapımı ve pamuklu, yünlü ve ipek kumaşların dokunması bulunmaktadır. Keçe genelde koyun yününün el ile işlenerek yapıldığı bir halı türüdür, bel ve ayak ağırlıklarına iyi geldiği bilinir, bunun yapımında da Türkmen kadınlarının büyük emeği vardır. Ahşap ve taş oymacılığı kuzeydoğu illerinde yoğunlaşırken, Kabil

bölgesinde ise kuyumculuk sanatı yoğunlaşmıştır. Yine ülkede deri yapımı da bir zanaat endüstrisi olmuştur (Nations Encyclopedia, 2009, 22 Eylül 2020).

Savunma sanayiye olan ihtiyaç da bu yöndeki sanayinin az da olsa gelişimine katkıda bulunmuştur. Ülkede Afgan ordusunun gereksinimlerine yönelik çeşitli fabrikalar kurulmuştur (Avrasya İnceleme Merkezi, 2012). Ayrıca Mezar-ı Şerif şehrinin batısında yer alan ve işletilen bir doğalgaz yatağı bulunmaktadır. Söz konusu yatak, Mezar-ı Şerif'te gelişim gösteren petrokimya sanayinin temel enerji kaynağı olmakla birlikte, aynı zamanda Rusya'ya yapılan doğalgaz ihracatının da önemli bir unsuru niteliğindedir. Bununla birlikte ülke genelinde sayısı az olmakla birlikte birkaç çimento fabrikası da bulunmaktadır (Saray, 2002: 10).

Ülkede toplam sekiz sanayi bölgesi bulunmaktadır. Bu sanayi bölgelerinde yaklaşık 1.250 fabrika üretimde bulunmaktadır. Diğer taraftan yaklaşık 2.500 fabrikanın ise bu bölgeler dışında üretimde bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu bölgelerin en önemlilerinden biri durumundaki Kabil'de yer alan Pul-e Charkhisanayi bölgesinde ortalama olarak 42 bin çalışan istihdam edilmektedir (Kabil Büyükelçiliği, 2017).

Sanayi sektörü, Afganistan'ın GSYH'sının ortalama olarak yüzde 20'sini oluşturmaktadır. İmalat sanayinin ise yüzde 90'ını tarımsal işleme oluşturmaktadır (Dünya Bankası, 2020b; Dünya Bankası, 2014). Bu açıdan bakıldığında sanayide tarım sektörünün ağırlığının hissedilir olduğu görülmektedir.

Afganistan küçük bir imalat sektörüne sahip olup, ihracat asgari düzeydedir. Hammadde ihtiyacı ise çoğu üretici konumundaki birkaç tarım işletmesi dışında, yurtdışından karşılanmaktadır (Afganistan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı, b.t.). Sanayi üretimi genellikle küçük çaplı tekstil, sabun, mobilya, ayakkabı, gübre, çimento, el dokuma halılar, doğalgaz, yağ, kömür, bakır işletmelerine dayalıdır (Avrasya İnceleme Merkezi, 2012). Sektörün yüksek oranda ve sabit miktarda yatırıma ihtiyaç duyması, olgunlaşma süresinin yüksek olması ve daha karmaşık bir üretim tedarik zincirinin olması, üretim sektörünün yüksek riskli bir sektör olarak algılanmasına sebep olmaktadır (Ghiasy, Zhou ve Hallgren, 2015: 18). Bununla birlikte savaşın neden olduğu yıkım ile hammadde ve yedek parçaya yönelik sıkıntılar, günümüzde sanayi sektörünün önemli bir bölümünün faaliyetlerini durdurmasına veya düşük kapasiteyle çalışmalarına neden olmuştur (Avrasya İnceleme Merkezi, 2012).

Ekonomik olarak oldukça zayıf durumda olan Afganistan, 2001 yılı itibariyle uluslararası yardımlar sayesinde bazı sektörlerde az da olsa gelişim göstermiştir. Genellikle evlerde üretilen el işleri dışında Afganistan, sanayi üretimi açısından yeni gelişim gösteren bir ülke konumundadır. Ülke sanayi için kumaş, çimento ve şeker fabrikaları önem arz etmektedir. Evlerde üretilen dokuma halı ve ipek böcekçiliği ile yapılan ipek üretimi sektör dahilinde önemli bir yer tutmaktadır (Avrasya İnceleme Merkezi, 2012).

2011 yılında Afganistan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı tarafından küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ'ler) büyümesini teşvik etmek, ithalatı ikame etmek, ihracatı artırmak ve 'yoksul yanlısı büyümeyi' kolaylaştırmak için düşük riskli bir sanayi politikası geliştirilmiştir. Politika kapsamında öncelikli sektörler belirlenmiş olup, bu sektörlerin Afganistan'ın tüm değer zincirlerinde rekabetçi olduğu, temel hammaddelerin ülke içinde kolayca bulunabildiği, “güçlü bir kırsal mevcudiyetle emek yoğun” nitelikte, düşük giriş engellerinin bulunduğu, düşük teknolojik gereksinimlerle, mevcut insan kaynakları ve becerilerini kullanan ve Afganistan'ın değer zincirinde yukarı çıkabileceği sektörler olmasına dikkat edilmiştir. Bu kapsamda söz konusu sektörler tarımsal işleme, hayvan derileri, halılar, inşaat (ve inşaat malzemeleri), mermer ve değerli taşlar olarak belirlenmiştir. Her bir sektörü güçlendirmek için icracı bakanlıklar tarafından eylem planları geliştirilmiştir. Bu kapsamda bazı somut kazanımlar elde edilmiştir, ancak bunların çoğunu organize olmuş bu kamu müdahalelerine atfetmek zordur (Ghiasy vd., 2015: 18).

1.2.3. Hizmet Sektörü

Hizmet sektörü, 1950'li yıllardan beri gelişmiş ekonomiler içinde tarım ve sanayi sektörlerini geride bırakarak öne çıkan bir sektör olup, artık salt gelişmiş ekonomiler için değil, gelişmekte olan ekonomiler için de önem arz eden bir sektör halini almıştır. Bu kapsamda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektörüne verilen önem de artış göstermiştir. Bundan dolayı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde hizmet ticaretinden kazanılacak payı artırmak için yatırımların birçoğu da söz konusu sektöre doğru kaymaya başlamıştır. Bunun nedeni hizmet sektörünün, bütün dünyada refah ve gelişmişlik düzeyini artırıcı bir üstünlüğe sahip olmasıdır (Özsağır ve Akın, 2012: 312). Afganistan'da hizmet sektörünün inceleneceği bu kısımda, Afganistan'da hizmet sektörünün genel görünümü ile hizmet sektörünün Afgan ekonomisine etkileri değerlendirilecektir.

Afganistan’da uzun yıllar devam eden savaşlar sonucu, diğer sektörde olduğu gibi hizmet sektörü de olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu sebepten ülke ekonomisi yavaş yavaş durgun bir hal almıştır ve 1979’dan itibaren 2001 yılına kadar ekonomi son derece ciddi bir şekilde gerilemiştir (Ortaq, 2017: 37). Hizmet sektörü günümüzde de çok gelişmemiştir. Bununla birlikte finans, iletişim, lojistik hizmetleri konusunda son dönemde bazı olumlu gelişmeler yaşanmıştır (Wasil, 2015: 15). Son yıllarda tarım ve sanayi alanındaki büyüme oranları yavaşlarken, hizmet sektörü artışını devam ettirmektedir (Wakil, 2017: 31).

Hizmet sektörü son dönemde gelişme göstere, henüz insanların yaşam standartlarını artıracak seviyede gelişmemiştir. Bununla beraber son yıllarda finans, telekomünikasyon, lojistik ve ulaşım gibi alt sektörlerde olumlu gelişimler de gerçekleşmiştir. Ülke alt yapısı açısından temel engel teşkil eden terör tehdidinin bitmesi ve iç karışıklığın son bulması durumunda yatırımcılar için risk endişesinin azalmasıyla birlikte hizmet sektörünün de hızlı bir biçimde büyüme göstermesi beklenmektedir (Sadid, 2019: 25-26).

Taliban rejiminin son bulması ile ülkedeki bankacılık sistemi gelişim göstermeye başlamıştır. Afganistan Merkez Bankası yeni para ve bankacılık yasasının onaylanmasından sonra, hükümet kamu bankalarının gelişmesinin yanında özel bankaların gelişmesi için de altyapı hazırlamıştır. 2001 yılında ülkede, Afganistan Merkez Bankası, Afgan Milli Bankası ve Paştanay Ticari Bankası olmak üzere 3 banka mevcut iken şu an on dört özel banka ve beş yabancı banka olmak üzere toplam 17 banka faaliyete geçmiştir. Afgan Merkez Bankası ve yeni Afgan parasının canlandırılması, yerel ve birkaç uluslararası bankanın ülkede faaliyete geçmesine yol açmıştır (Habibi, 2015: 37).

Afganistan’da bankacılık ve finans sisteminin sağlam bir finansal yönetime, ticarete duyarlı bir bankacılık sistemine, işlemlerin güvenliği için etkin bir yapılanmaya ihtiyacı olduğu belirtilmektedir (Wasil, 2015: 17). Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) subayları ve Afgan Milli Güvenlik Kuvvetleri (ANSF) ile birlikte ülkede güvenliği sağladığı için ekonominin ve daha geniş anlamda ülkenin sosyal yapısı da gelişmiştir. Şimdi bu sene sonuna kadar Natonun Afganistandan çekilme kararına varılması ekonomik ve güvenlik açısından Afgan halkı arasında önemli bir endişeye yol açmıştır. İç savaşlardan dolayı ülkeyi terk eden vasıflı bireyler, yurtdışından ülkeye geri dönerek emeklerini ve sermayelerini farklı alanlarda yatırıma yönlendirmişlerdir. Afganistan hem ticari hem de siyasi anlamda dünya ile uyum içine girmiş, ülkeye modern

teknoloji akışı hızlanmıştır. Bankacılık sistemi dışında bu dönemde, iletişim sektörü de hızlı bir şekilde gelişmiştir. Ülkede 2001 yılında iletişim hizmetlerin sadece bir kamu dijital telefon hattı bulunurken, on iki yıl içinde beş telefon hattı ve beş internet hizmeti devreye girmiştir 2 milyar dolarlık uluslararası fon bu sektörde yatırıma dönüşmüştür (Habibi, 2015: 37).

Dünya Bankası'na göre, Afganistan'ın 2002 yılında sadece 57.000 sabit ve mobil telekomünikasyon abonesi var iken günümüzde beş Telekom operatörü yaklaşık 18 milyon aboneye ulaşmış bulunmaktadır. Mobil ağları ise nüfusun yüzde 85'inden fazlasını kapsamaktadır. Dolayısıyla ülkede 2002-2012 döneminde telekomünikasyon sektörü yıllık ortalama yüzde 60 oranında büyüme göstermiştir. Aynı zamanda iki milyondan fazla internet kullanıcısı olduğu tahmin edilmektedir (BBC, 2012; Kabil Büyükelçiliği, 2017'den akt. Sadid, 2019: 26).

Hizmet sektörü, son yıllarda ülkedeki ekonomik büyümenin en önemli kaynağını oluşturmuştur (Afganistan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı, 2009, 22 Eylül 2020). Nitekim hizmet sektörü istihdamın yüzde 43,9'unu oluştururken, GSYH'nın yüzde 55,4'ünü oluşturmaktadır (Rabani, 2014). 2003-2009 yılları arasında, yeni GSYH büyümesinin yüzde 59'u, büyük ölçüde uluslararası varlığın etkisiyle lojistik, inşaat ve diğer hizmetler tarafından gerçekleştirilmiştir. Sektör, sınırlı da olsa istihdam oluşturma ve "aşağıya sızma etkisine" sahiptir (Afganistan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı, 2009). Ancak sektör, üçlü geçiş sırasında ağır darbe almış ve 2014-2015 döneminde GSYH üzerinde olumsuz etkiye neden olmuştur (Dünya Bankası, 2014). Bununla birlikte Kabil'deki inşaat sektörü, güçlü kentsel konut talebi nedeniyle şaşırtıcı bir şekilde istikrarlı kalmıştır. İnşaat sektörü özellikle potansiyel olarak geçici kentli işçiler için istihdam sağlar niteliktedir. Ancak yeni konut birimleri, nüfusun talebini karşılamada yetersizdir (Rabani, 2014).

Telekomünikasyon sektörü ise ülkenin yüzde 90'ını kapsama alanı ve yüzde 80'den fazla pazara nüfuz etkisiyle Afganistan'ın en büyük ekonomik başarısı olmuştur (Sangin, 2014). Afganistan'ın en uzak kısımları dışında tümünü birbirine bağlayan bu dijital ağ salt eğitimsel sosyal yardım ve kamu hizmeti sağlanması (e-yönetişim dahil) için değil, aynı zamanda piyasalar ve fiyatlandırma hakkındaki bilgilere erişim yoluyla ekonomik faaliyeti teşvik etme hususunda kullanılması durumunda ekonomik ve sosyal kalkınma bakımından oldukça etkilidir (Afganistan İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı, 2011).

Nüfusun yalnızca yüzde 3'ünün resmi kanallar aracılığıyla bankacılık yaptığı Afganistan'da finans sektörü ise yeni gelişim göstermektedir (Afganistan Uluslararası Bankası, 2015). Afganların büyük çoğunluğu için, finansal işlemler kişisel ağlar ve gayri resmi "hawala" sistemi aracılığıyla gerçekleşmeye devam etmektedir, ancak bazı bankalar finans pazarına girmeye yardımcı olmak için şeriata uygun seçenekleri araştırmaktadır. Ticari krediler, iş geliştirme için kilit nokta durumundadır, ancak çoğu KOBİ için krediler, küçük aktörler için engelleyici bir şekilde maliyetli olmaya devam etmektedir. Mikro finans daha bilinçli olarak sosyoekonomik katılımı hedeflemekte ve diğer ülkelerde ekonomik piramidin altındaki büyümeyi teşvik etmede güçlü bir rol oynamaktadır. Afganistan açısından değerlendirildiğinde ise mikro finans karışık veya sınırlı genel etkiye sahip olabilir: diğer sorunların yanı sıra, araştırmada kırsal Afganların öncelikle tüketim amacıyla borç aldıkları belirtilmiştir (Klijn ve Pain, 2007). Çoğu durumda bağışçılar, hibe programlarını eşleştirerek veya program bazında düzeylerde finansman sağlayarak doğrudan finansal hizmet sağlayıcıları olarak hareket etmektedirler (Ghiasi vd., 2015: 19).

1.3. AFGANİSTAN'IN DIŞ TİCARETİ

Ticaret, Afganistan için basit bir seçenek olmaktan çok, hızla gerekli bir büyüme kanalı haline gelmiştir (Uluslararası Ticaret Merkezi, 2018: 1). Genel olarak ticaretin, kaynakların verimli alanlara tahsisini teşvik ettiğine inanılmaktadır. Dış ticaret bir ülkenin ölçek ve kapsam ekonomilerini gerçekleştirmesine izin vermesine bilginin yayılmasını kolaylaştırmasına; teknolojik ilerlemenin teşvik edilmesine ve hem yerel hem de uluslararası pazarlarda rekabeti teşvik ederek üretim süreçlerinin optimizasyonuna ve yeni ürünlerin geliştirilmesine yol açmaktadır. Dış ticaret engellerinde ve teknolojik ilerlemelerde yaşanan büyük düşüşlerin etkisiyle gelişmekte olan ülkeler, küresel ticaretin itici güçleri haline gelmişlerdir (Rocha, 2017: 19). Ancak Afganistan gibi kırılgan bir ülkede büyümenin itici gücü olarak dış ticaretin, çatışmayı azaltma ve siyasi istikrarı destekleme hedefiyle uyumlu olması gerekmektedir (Collier ve Rohner, 2008: 537; del Castillo, 2011: 2).

Küresel piyasalarla entegrasyon, Afganistan ekonomisi için hem bir avantaj hem de bir dezavantaj niteliğindedir. Yabancı ürün ve hizmetlerin varlığı tüketiciler açısından seçenekleri artırıcı bir avantaj olurken, daha gelişmiş ve devlet destekli ekonomilerden gelen mallar, Afgan üreticileri rekabet açısından dezavantajlı konuma getirerek Afganistan pazarını doldurmaktadır. İthalat, tüketici pazarının yüzde 80-90'ından

fazlasını oluşturmaktadır ve ülkedeki ticaret dengesizliği ciddi boyutlardadır (Ghiasy, vd., 2015: 12).

Afganistan'da dış ticaretin gelişiminde mevcut kanalların dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi, hangi ticaret stratejilerinin dayanıklılık açısından daha iyi olduğunu değerlendirmek için oldukça önemlidir. Dış Ticareti geliştirme ve bölgesel entegrasyon için gerçekçi senaryoların sağlanması, siyasi reformların ve stratejik altyapı yatırımlarının uygun bir şekilde düzenlenmesi için de oldukça önemlidir (Rocha, 2017: 19).

Afganistan için bölgesel ekonomik entegrasyon oldukça önem atfedilen bir unsur olmuştur. Nitekim Afganistan, konumu itibarıyla Orta Asya ile Güney Asya, Güney Asya ile Orta Doğu arasında bir geçiş güzergahı olma potansiyeline sahiptir. Afganistan, Afgan dış ticareti için kritik bir erişim noktası olabilecek Chabahar limanı sayesinde İran'a karşı gevşetilmiş yaptırımlarla birlikte olumlu ekonomik yayılma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, bölgesel ekonomik projelerle ilgili diyalog, yoğun şekilde siyasallaşmış bir bölgesel ortamın zemininde devam etmektedir. Pek çok açıdan bölgesel ekonomik entegrasyon, özellikle de İran ve Pakistan ile dengesiz de olsa güçlüdür. Bununla birlikte komşularla yapılan dış ticaret anlaşmaları genellikle Afganistan'ı dezavantajlı hale getirmektedir. Bu hususta Afganistan dış ticareti açısından ihtiyaç duyulan şey, eşitlikçi ve daha kurallara dayalı ekonomik entegrasyondur (Ghiasy vd., 2015: 12).

Mal ve hizmetlerde pazarlara erişimi ve bölgesel entegrasyon, Afganistan'da dış ticaretin büyümesi ve refah artışı için önemlidir. Bu kapsamda Afganistan'da ticareti ve bölgesel entegrasyonu teşvik etmek için birkaç önemli girişim devam etmektedir. Afganistan, Orta Asya ülkeleri, İran İslam Cumhuriyeti ve Pakistan ile topraklarındaki mallar için sınırsız geçiş hakkı veren bir dizi çok taraflı ticaret ve transit anlaşması yürütmektedir. Afganistan, Aralık 2015'te Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) de katılmış olup, düşük oranlarla karakterize edilen mevcut bir gümrük vergisi yapısı, Afganistan'ın DTÖ'ye katılım yoluyla ticaret profilini güçlendirme amacını da yansıtmaktadır. Denize kıyısı olmayan Afganistan'ın DTÖ'ye üyeliği, aynı zamanda transit geçiş hakkı vermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu kapsamda transit ticaret beklentileri, Afganistan'ı birkaç önemli altyapı girişimlerine katılmaya itmiştir. Bu duruma Afganistan, Pakistan, Tacikistan ve Kırgız Cumhuriyeti'ni bir elektrik iletim sistemi ile birbirine bağlayacak olan Dünya Bankası destekli CASA-1000 projesi örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte, bölgesel entegrasyon süreci, tamamen Afganistan'ın kontrolü altında olmayan

hassas siyasi ve jeopolitik süreçler tarafından yavaşlatılmakta ve şekillendirilmektedir (Rocha, 2017: 22).

Yeni dönemde Afganistan’da aynı zamanda ticarete yönelik politikalar da geliştirilmiştir. Bu politikaları uygulamak için Afganistan, çeşitli uluslararası ve bölgesel ticaret örgütlerine katılmıştır. Örneğin, “Orta Asya Bölgesel Ekonomik Konseyi (CAREC), Güney Asya Bölgesel İşbirliği Derneği (SAARC), Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi (SAFTA), Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO), Afganistan Pakistan Transit ve Ticaret Antlaşması (APTTA)” bunların öne çıkanlarıdır. Bu ekonomik işbirliklerine katılarak Afganistan daha düşük gümrük tarifelerinden yararlanmıştır. DTÖ’ye katıldıktan sonra Afganistan ihracatı için en çok tercih edilen ülkeler (MFN) bazında tüm DTÖ üyesi pazarlara erişim sağlamıştır (CSO-2011-2012’den akt. Habibi, 2015: 38).

1.3.1. Afganistan’ın İhracatı

Afganistan’ın ihracat sepeti, özellikle bölgede yüksek uluslararası talep gören bir dizi ürün içermektedir. Bu ürünler arasında, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu taze/kuru meyve ve sebzeler, safran, mermer ve halılar gibi geleneksel ürünler bulunmaktadır (Uluslararası Ticaret Merkezi, 2018: 7).

2019 yılı için Afganistan’ın toplam ihracat tutarı 1,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiş olup, 2015-2019 dönemi için yıllık yüzde 13 ve 2018-2019 dönemi için yıllık yüzde 16 büyüme göstermekle birlikte bir önceki yıla göre 4,1 milyar dolar ticaret açığı vermiştir (Trade Map, 2020a).

Tablo 2. Afganistan'ın En Fazla İhraç Ettiği 15 Ürün Grubu (2019)

Fasıl kodu	Ürün adı	2019'da ihraç edilen değer (bin ABD doları)	Ticaret dengesi 2019 (bin ABD doları)	2018-2019 arasında yıllık değer artışı (yüzde, yıllık)
'08	Yenilen Meyveler ve Yenilen Sert Kabuklu Meyveler; Turunçgillerin ve Kavun ve Karpuzların Kabukları	516151	385840	9
'07	Yenilen Sebzeler ve Bazı Kök ve Yumrular	188230	53885	55
'13	Lak; Sakız, Reçine ve Diğer Bitkisel Özsu ve Hülasalar	129632	113571	25
'27	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Bunların Damıtılmasından Elde Edilen Ürünler; Mineral Mumlar	92028	-326225	-4
'52	Pamuk	62190	46948	39
'25	Tuz; kükürt; topraklar ve taş; alçı malzemeleri, kireç ve çimento	54281	-74702	31
'09	Kahve, çay, Paraguay çayı ve baharatlar	53041	-43614	17
'72	Demir ve çelik	33556	-37064	-24
'71	Tabii veya Kültür İnciler, Kıymetli veya Yarı Kıymetli Taşlar, Kıymetli Metaller, Kıymetli Metallerle Kaplama Metaller ve Bunlardan Mamul Eşya; Taklit Mücevherci Eşyası; Metal Paralar	33230	24450	42
'23	Gıda Sanayisinin Kalıntı ve Döküntüleri; Hayvanlar İçin Hazırlanmış Kaba Yemler	17401	9011	292153
'12	Yağlı Tohum ve Meyveler; Muhtelif Tane, Tohum ve Meyveler; Sanayide veya Tıpta Kullanılan Bitkiler; Saman ve Kaba Yem	16479	-29493	78
'57	Halılar ve Diğer Dokumaya Elverişli Maddelerden Yer Kaplamaları	12812	-2451	18
'41	Ham Postlar, Deriler (Kürkler Hariç) ve Köseleler	7013	6970	-38
'05	Tarifenin Başka Yerinde Belirtilmeyen veya Yer Almayan Hayvansal Menşeli Ürünler	5672	5550	-1
'51	Yapağı ve Yün, İnce Veya Kaba Hayvan Kılı; At Kılından İplik ve Dokunmuş Mensucat	4828	3781	5

Kaynak: Trade Map (2020a). <https://www.trademap.org/>.

2019 yılında Afganistan'ın en fazla ihraç ettiği 15 ürün grubu Tablo 2'de verilmiştir. Tabloya göre Afganistan'da 2019 yılında en fazla ihraç edilen ürün yenilen meyveler ve yenilen sert kabuklu meyveler; turunçgillerin ve kavun ve karpuzların kabukları olmuştur. Yenilen meyveler ve yenilen sert kabuklu meyveler; turunçgillerin ve kavun ve karpuzların kabukları ihracatı bir önceki yıla göre yüzde 9 oranında artış göstererek 516,1 milyon dolar oranında gerçekleşmiştir.

Bunu 188,2 milyon dolarla yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular, 129,6 milyon dolarla lak; sakız, reçine ve diğer bitkisel özsu ve hülasalar, 92 milyon dolarla mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümenli maddeler; mineral mumlar, 62,1 milyon dolarla pamuk, 54,2 milyon dolarla tuz; kükürt; topraklar ve taş; alçı malzemeleri, kireç ve çimento, 53 milyon dolarla kahve,

çay, Paraguay çayı ve baharatlar, 33,5 milyon dolarla demir ve çelik, 33,2 milyon dolarla tabii veya kültür inciler, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, kıymetli metallerle kaplama metaller ve bunlardan mamul eşya; taklit mücevherci eşyası; metal paralar, 17,4 milyon dolarla gıda sanayisinin kalıntı ve döküntüleri; hayvanlar için hazırlanmış kaba yemler, 16,4 milyon dolarla yağlı tohum ve meyveler; muhtelif tane, tohum ve meyveler; sanayide veya tıpta kullanılan bitkiler; saman ve kaba yem, 12,8 milyon dolarla halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları, 7 milyon dolarla ham postlar, deriler (kürkler hariç) ve köseleler, 5,6 milyon dolarla tarifenin başka yerinde belirtilmeyen veya yer almayan hayvansal menşeli ürünler ve 4,8 milyon dolarla yapağı ve yün, ince veya kaba hayvan kılı; at kılından iplik ve dokunmuş mensucat ürün grubuna ait ürünler izlemiştir.

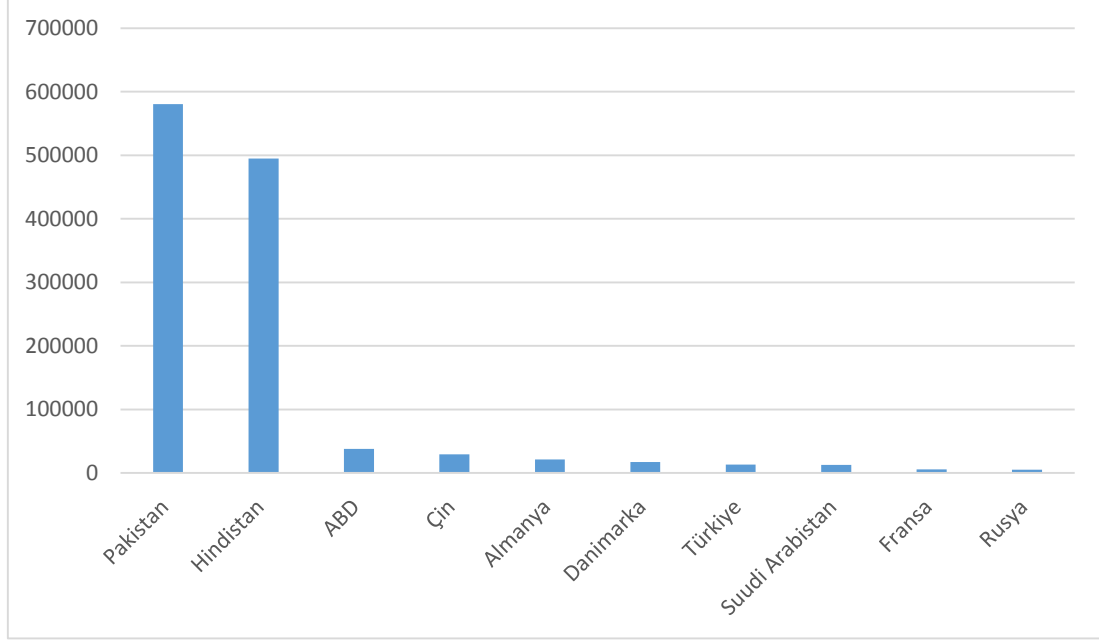
Tablo 3. Afganistan'ın En Fazla İhracatta Bulunduğu İlk 10 Ülke (2019)

Sıra	Ülke Adı	2019'da ihrac edilen değer (bin ABD doları)	Ticaret dengesi 2019 (bin ABD doları)	Toplam ihracattaki payı	2018-2019 arasında yıllık değer artışı (% , yıllık)
1	Pakistan	580542	-603050	45.9	14
2	Hindistan	494772	-396404	39.1	16
3	ABD	38016	-712599	3	28
4	Çin	29288	-571710	2.3	21
5	Almanya	21290	-50931	1.7	57
6	Danimarka	17385	8034	1.4	16457
7	Türkiye	12980	-135705	1	11
8	Suudi Arabistan	12890	3726	1	36
9	Fransa	5518	-20923	0.4	-39
10	Rusya	5306	-115655	0.4	33

Kaynak: Trade Map (2020b). <https://www.trademap.org/>.

Tablo 3'te Afganistan'ın 2019 yılı için en çok ihracatta bulunduğu ilk 10 ülke sıralanmıştır. Tabloya göre en çok ihracat yapılan ülke yüzde 45,9 oranla Pakistan olurken, Pakistan'a olan ihracat bir önceki yıla göre yüzde 14 artarak 580,5 milyon dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Pakistan'ı 494,7 milyon dolarla Hindistan, 38 milyon dolarla ABD, 29,2 milyon dolarla Çin, 21,2 milyon dolarla Almanya, 17,3 milyon dolarla Danimarka, 12,9 milyon dolarla Türkiye, 12,8 milyon dolarla Suudi Arabistan, 5,5 milyon dolarla Fransa ve 5,3 milyon dolarla Rusya izlemiştir. Bu dönemde en çok değer artışı yüzde 16.457 artışla Danimarka'da gerçekleşirken, en az değer artışı ise yüzde 39 azalışla Fransa'da gerçekleşmiştir. Danimarka ve Suudi Arabistan dışında sekiz ülkenin tamamında dış ticaret açığı verilmiştir.

Şekil 11. Afganistan'da En Çok İhracatta Bulunduğu İlk 10 Ülke (2019)

Kaynak: Trade Map (2020b). <https://www.trademap.org/>.

Şekil 11'de Afganistan'ın ülkelere göre ihracatındaki dağılım gösterilmiştir. Bu kapsamda Afganistan'ın ihracatında en çok paya Pakistan ve Hindistan'ın sahip olduğu görülmektedir. Bu iki ülkeyi sırasıyla ABD, Çin, Almanya, Danimarka, Türkiye, Suudi Arabistan, Fransa ve Rusya izlemektedir.

Ticaret gelişimi, artık Afganistan'ın kalkınma gündeminin ayrılmaz bir parçası halini almıştır. Bu kapsamda hem hükümet hem de ekonomik aktörler, ihracatta rekabet üstünlüğünü genel büyümeyi teşvik etmenin bir yolu olarak konumlandırmaya çalışmaktadır. Afganistan'da ticaret kaynaklı büyüme için teşvik edici beklentilerden kaynaklanan yüksek beklentiler bulunmaktadır. Ancak mevcut ihracat geliştirme hedefleri ve girişimlerinin karşı karşıya olduğu sayısız zorluklar arasında, potansiyel henüz gerçekleştirilememiştir. İhracata dayalı gelişmeyi teşvik ederken aynı zamanda ithalata bağımlılığı azaltmak için, Afganistan'ın politika uyumunu, kurumsal uyum ve stratejik özel sektör desteği sağlayacak tutarlı ve kapsamlı bir Ulusal İhracat Stratejisine ihtiyacı bulunmaktadır. Ulusal İhracat Stratejisi, daha hızlı ekonomik sonuçlar elde eden ve güven oluşturan faaliyetlere yönelik stratejik yollar tasarlamalı, özellikle küçük ve orta ölçekli işletme gelişimi, üretkenlik kazanımları, pazar talebi ve sosyal temettülere vurgu yapmalıdır. Benzer şekilde, Ulusal İhracat Stratejisi, ulusal bütçeyi ve uluslararası yardımı ekonomik faaliyeti artıran, güveni güçlendiren ve reformların lokomotifini harekete geçiren araçlara dönüştürmeyi amaçlamalıdır. Kaynaklar sınırlı olduğunda çabalar harcanamayacağından, böyle bir girişim ciddi bir önceleme gerektirecektir.

Ulusal İhracat Stratejisi, Afganların bazen çatışan yabancı ülkelerin gündemlerinin insafına bırakılmaktan ziyade ekonomik kalkınma için kendi önceliklerini belirlemeleri için bir fırsattır (Uluslararası Ticaret Merkezi, 2018).

1.3.2. Afganistan'ın İthalatı

Afganistan'ın başlıca ithalat ürünleri, özellikle petrol, makine, ev eşyaları ve gıda ürünleridir. Afganistan'ın dış ticaret dengesi, ülkenin yeniden yapılanma ve iyileştirme çabalarına yönelik dış yardım akışlarını yansıtmaktadır. Günümüzde ithalat değerleri, ihracatın üç katı büyüklüğündedir (Dünya Bankası, 2012: 4). Afganistan'da sanayi üretiminin az oranda olması ve ağır sanayinin neredeyse hiç olmaması, Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde gereksinim duyduğu ürünleri dışarıdan tedarik etmesiyle sağlanmasına neden olmuştur. Bu dönemde Afganistan sanayinin üretim kapasitesinin sınırlı olması ve belli ürünlere yönelmesi, Afganistan için önemli olan petrol, makine, ev eşyaları ve gıda ürünlerinin ithal edilmesini zorunlu kılmıştır.

2019 yılı için Afganistan'ın toplam ithalat tutarı 5,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiş olup, 2015-2019 dönemi için yıllık yüzde 2 büyüme gösterirken, 2018-2019 dönemi için yıllık yüzde 13 küçülmüştür (Trade Map, 2020c).

Tablo 4. Afganistan'ın En Fazla İthal Ettiği 15 Ürün Grubu (2019)

Fasıl kodu	Ürün adı	2019'da ithal edilen değer (bin ABD doları)	Ticaret dengesi 2019 (bin ABD doları)	2018-2019 arasında yıllık değer artışı (% , yıllık)
'11	Değirmencilik Ürünleri; Malt; Nişasta; İnülin; Buğday Gluteni	446378	-446372	-17
'27	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Bunların Damıtılmasından Elde Edilen Ürünler; Bitümenli Maddeler; Mineral Mumlar	418253	-326225	-34
'85	Elektrikli Makina ve Cihazlar ve Bunların Aksam ve Parçaları; Ses Kaydetmeye ve Kaydedilen Sesi Tekrar Vermeye Mahsus Cihazlar; Televizyon Görüntü ve Seslerinin Kaydedilmesine ve Kaydedilen Görüntü ve Sesin Tekrar Verilmesine Mahsus Cihazlar ve Bunların Aksam, Parça ve Aksesuarı	415074	-410918	13
'87	Motorlu Kara Taşıtları, Traktörler, Bisikletler, Motosikletler ve Diğer Kara Taşıtları; Bunların Aksam, Parça ve Aksesuarı	318884	-318195	-65
'54	Sentetik ve Suni Filamentler, Şeritler ve Benzeri Sentetik ve Suni Dokumaya Elverişli Maddeler	239536	-239490	192
'84	Nükleer Reaktörler, Kazanlar, Makinalar, Mekanik Cihazlar ve Aletler; Bunların Aksam ve Parçaları	231252	-227579	-1
'17	Şeker ve Şeker Mamulleri	230512	-229914	3
'30	Eczacılık Ürünleri	218018	-217644	0
'15	Hayvansal veya Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar ve Bunların Parçalanma Ürünleri; Hazır Yemeklik Katı Yağlar; Hayvansal veya Bitkisel Mumlar	195839	-195818	12
'99	Özel Amaçlı Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonları	183330	-179561	38
'40	Kauçuk ve Kauçuktan Eşya	174441	-174338	47
'10	Hububat	167778	-164493	-30
'62	Örülmemiş Giyim Eşyası ve Aksesuarı	138449	-137931	-2
'07	Yenilen Sebzeler ve Bazı Kök ve Yumrular	134345	53885	-36
'08	Yenilen Meyveler ve Yenilen Sert Kabuklu Meyveler; Turunçgillerin ve Kavun ve Karpuzların Kabukları	130311	385840	1

Kaynak: Trade Map (2020c). <https://www.trademap.org/>.

2019 yılında Afganistan'ın en fazla ithal ettiği 15 ürün grubu Tablo 4'te verilmiştir. Tabloya göre Afganistan'da 2019 yılında en fazla ithal edilen ürün değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni olmuştur. Değirmencilik ürünleri; malt nişasta inülin; buğday gluteni ithalatı bir önceki yıla göre yüzde 17 oranında gerileyerek 446,3 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Bunu 418,2 milyon dolarla mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, mineral mumlar, 415 milyon dolarla elektrikli makina ve cihazlar ve bunların aksam ve parçaları; ses kaydetmeye ve kaydedilen sesi tekrar vermeye mahsus cihazlar; televizyon görüntü ve seslerinin kaydedilmesine ve kaydedilen görüntü ve sesin tekrar verilmesine mahsus cihazlar ve bunların aksam, parça

ve aksesuarı, 318,8 milyon dolarla motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları; bunların aksam, parça ve aksesuarı, 239,5 milyon dolarla sentetik ve suni filamentler, şeritler ve benzeri sentetik ve suni dokumaya elverişli maddeler, 231,2 milyon dolarla nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler; bunların aksam ve parçaları, 230,5 milyon dolarla şeker ve şeker mamulleri, 218 milyon dolarla eczacılık ürünleri, 195,8 milyon dolarla hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar ve bunların parçalanma ürünleri; hazır yemeklik katı yağlar; hayvansal veya bitkisel mumlar, 183,3 milyon dolarla özel amaçlı gümrük tarife istatistik pozisyonları, 174,4 milyon dolarla kauçuk ve kauçuktan eşya, 167,7 milyon dolarla hububat, 138,4 milyon dolarla örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı, 134,3 milyon dolarla yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular ve 130,3 milyon dolarla yenilen meyveler ve yenilen sert kabuklu meyveler; turuncgillerin ve kavun ve karpuzların kabukları ürün grubuna ait ürünler izlemiştir.

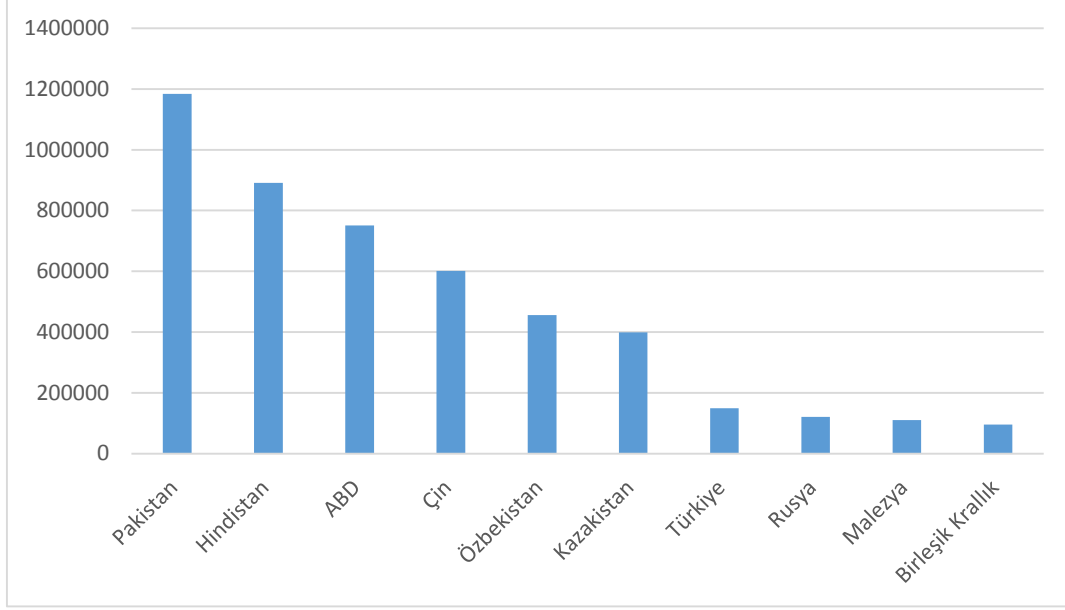
Tablo 5. Afganistan'ın En Fazla İthalatta Bulunduğu ilk 10 Ülke (2019)

Ülke Adı	2019'da ithal edilen değer (bin ABD doları)	Ticaret dengesi 2019 (bin ABD doları)	Toplam ithalattaki payı	2018-2019 arasında yıllık değer artışı (% yıllık)
Pakistan	1183592	-603050	21,7	-13
Hindistan	891176	-396404	16,3	22
ABD	750615	-712599	13,7	-39
Çin	600998	-571710	11	-10
Özbekistan	455263	-453201	8,3	-3
Kazakistan	399359	-396562	7,3	-23
Türkiye	148685	-135705	2,7	2
Rusya	120961	-115655	2,2	2
Malezya	109902	-109862	2	3
Birleşik Krallık	95769	-91210	1,8	140

Kaynak: Trade Map (2020d). <https://www.trademap.org/>.

Tablo 5'te Afganistan'ın 2019 yılı için en çok ithalatta bulunduğu ilk 10 ülke sıralanmıştır. Tabloya göre en fazla ithalat yapılan ülke yüzde 21,7 oranında payla Pakistan olurken, Pakistan'a olan ithalat bir önceki yıla göre yüzde 13 azalma göstererek 1,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Pakistan'ı 891,1 milyon dolarla Hindistan, 750,6 milyon dolarla ABD, 600,9 milyon dolarla Çin, 455,2 milyon dolarla Özbekistan, 399,3 milyon dolarla Kazakistan, 148,6 milyon dolarla Türkiye, 120,9 milyon dolarla Rusya, 109,9 milyon dolarla Malezya ve 95,77 milyon dolarla Birleşik Krallık izlemiştir. Bu dönemde en çok değer artışı yüzde 140 artışla Birleşik Krallıkta gerçekleşirken, en az değer artışı ise yüzde 39 azalmayla ABD'de gerçekleşmiştir. Hindistan, Türkiye, Rusya, Malezya ve Birleşik Krallık dışında beş ülkenin tamamında dış ticaret açığı verilmiştir.

Şekil 12. Afganistan'ın En Fazla İthalatta Bulunduğu İlk 10 Ülke (2019)

Kaynak: Trade Map (2020d). <https://www.trademapp.org/>.

Şekil 12’de Afganistan’ın en fazla ithalatta bulunduğu ilk 10 ülke gösterilmektedir. Buna göre Pakistan ilk sırada yer alırken, ikinci sırada ise Hindistan ve üçüncü sırada ABD bulunduğu görülmektedir. Bu ülkeleri sırasıyla Çin, Özbekistan, Kazakistan, Türkiye, Rusya, Malezya ve Birleşik Krallık izlemektedir.

1.3.3. Afganistan’ın Dış Ticaret Dengesi

Afganistan’ın dış ticaret değerleri ülkede yaşanan iç savaştan oldukça etkilenmiştir. Her ne kadar ihracat değeri yıllara göre artış gösterecek olsa da, ithalat değerlerinin ihracattan daha fazla olması, başka bir deyişle ihracatın ithalatı karşılayamamasından dolayı her dönem için dış ticaret açığı vermiştir.

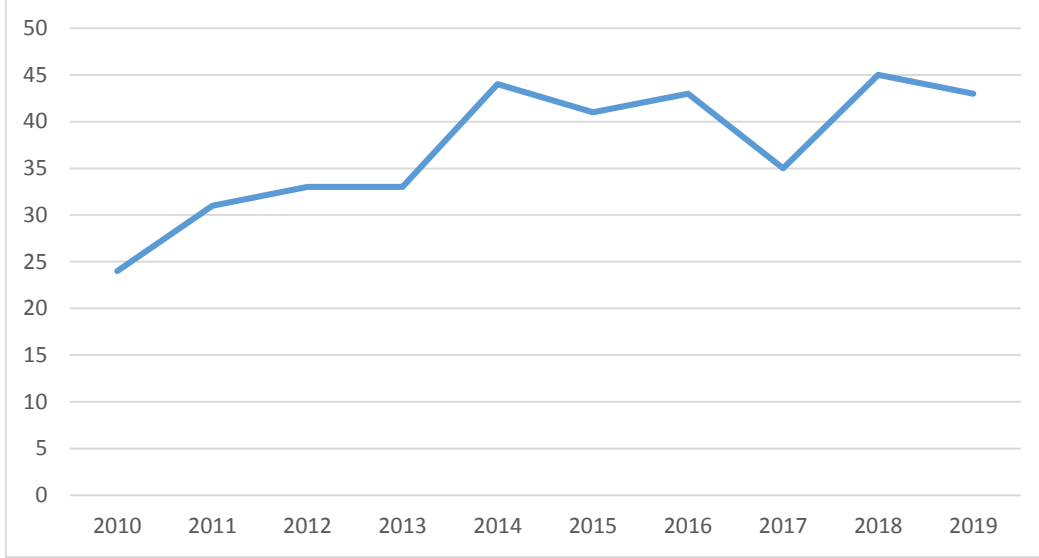
Tablo 6. Afganistan’ın Dış Ticaret Dengesi, Dışa Açıklık Oranı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (2010-2019) (Bin Dolar, %)

Yıl	İhracat (A)	İthalat (B)	Dış Ticaret Hacmi (A+B)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%) (B/A)	Dışa Açıklık Oranı (%) (A+B) GSYH	Dış Ticaret Dengesi
2010	403.441	3.336.434	3.739.875	12	24	-2.932.993
2011	388.483	5.154.249	5.542.732	8	31	-4.765.766
2012	375.850	6.390.310	6.766.160	6	33	-6.014.460
2013	428.902	6.204.984	6.633.886	7	33	-5.776.082
2014	514.972	8.554.413	9.069.385	6	44	-8.039.441
2015	570.534	7.729.168	8.299.702	7	41	-7.158.634
2016	571.405	7.722.865	8.294.270	7	43	-7.151.460
2017	596.455	6.534.140	7.130.595	9	35	-5.937.685
2018	831.927	7.792.600	8.624.527	11	45	-6.960.673
2019	875.241	7.406.590	8.281.831	12	43	-6.531.349

Kaynak: Trade Map (2020d). <https://tr.tradingeconomics.com/afghanistan/gdp>.

Tablo 6’da Afganistan’ın son 10 yıllık dış ticaret dengesi verilmiştir. 2010 yılında 403,4 milyon dolar ihracata karşı 3,3 milyar dolar ithalat gerçekleştiren Afganistan bu yıl 2,9 milyar dolar dış ticaret açığı vermiştir. 2011 yılında ihracat değeri gerileyerek 388,4 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ithalat değeri ise artarak 5,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu durum dış ticaret açığının da artarak 4,7 milyar dolar olarak gerçekleşmesine neden olmuştur. 2012 yılında da ihracatta düşüş trendi devam etmiş ve bu dönem ihracat 375,8 milyon dolar olarak gerçekleşmiş, ithalat ise artış göstererek 6,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu yıl dış ticaret açığı 6 milyar dolara yükselmiştir. 2013 yılında ihracat oranında artış gerçekleşmiş, ithalat ise kısmen azalma göstermiştir. Bu yıl 428,9 milyon dolar olarak gerçekleşen ihracata karşılık ithalat ise 6,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, dış ticaret açığı ise 5,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında ise hem ihracat, hem de ithalat artarak, ihracat 514,9 milyon dolar, ithalat ise 8,5 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığı ise 8 milyar dolar olarak gerçekleşerek rekor kırmıştır. 2015 yılında 570,5 milyon dolar ihracata karşı 7,7 milyar dolar ithalat gerçekleştiren Afganistan bu yıl 7,18 milyar dolar dış ticaret açığı vermiştir. 2016 yılında ise ihracat değeri 571 milyon dolara yükselmiş, ithalat değeri ise 7,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu kapsamda bu yıl 7,15 milyar dolar dış ticaret açığı vermiştir. 2017 yılında ihracat değeri artarak 596 milyon dolar olarak gerçekleşmiş, ithalat ise azalma göstererek 6,5 milyar dolara gerilemiştir. Bu kapsamda dış ticaret açığı da önceki yıllara göre gerileyerek 5,9 milyar dolar olmuştur. 2018 yılında ihracat değeri 831 milyon dolar olarak gerçekleşirken, ithalat oranı ise 7,7 dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu kapsamda dış ticaret açığı ise 6,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında ihracat oranı 875 milyon dolar, ithalat 7,4 milyar dolar olarak gerçekleşirken, dış ticaret açığı da 6,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

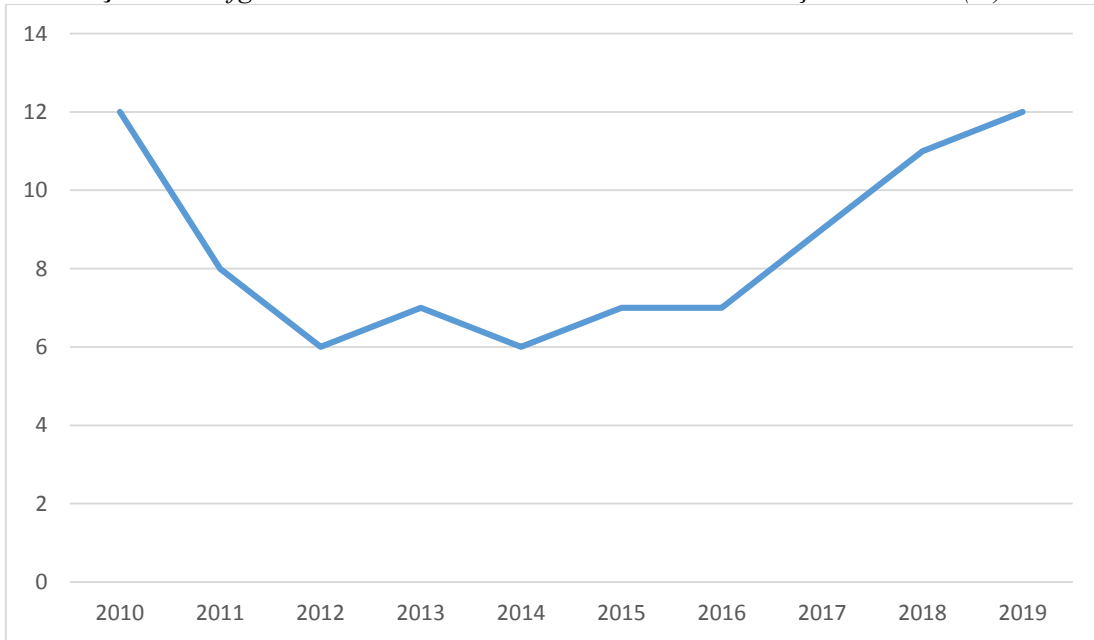
Şekil 13. *Afganistan'ın Yıllara Göre Dışa Açıklık Oranı (%)*

Kaynak: Trade Map (2020d). <https://tr.tradingeconomics.com/afghanistan/gdp>.

Şekil 13'te Afganistan'da 2010-2019 yılları aralığı dışa açıklık oranı verilmiştir. Buna göre 2010-2014 yıllarında dışa açıklık oranı devamlı artış gösterirken, 2015 yılı itibarıyla dalgalı bir eğilim göstermiştir. 2010 yılında Afganistan ekonomisi %24 açık verirken, 2011 yılında bu oran %31'e, 2012 ve 2013'te %33'e, 2014 yılında ise %44'e yükselmiştir. 2015 yılında %41'e gerileyen dışa açıklık oranı, 2016 yılında %43'e artmış ve 2017 yılında %35'e gerilemiştir. 2018 yılında 2010-2019 dönemi için zirveye ulaşan dışa açıklık oranı bu yıl %45 olarak gerçekleşirken, 2019 yılında ise %43 olarak gerçekleşmiştir.

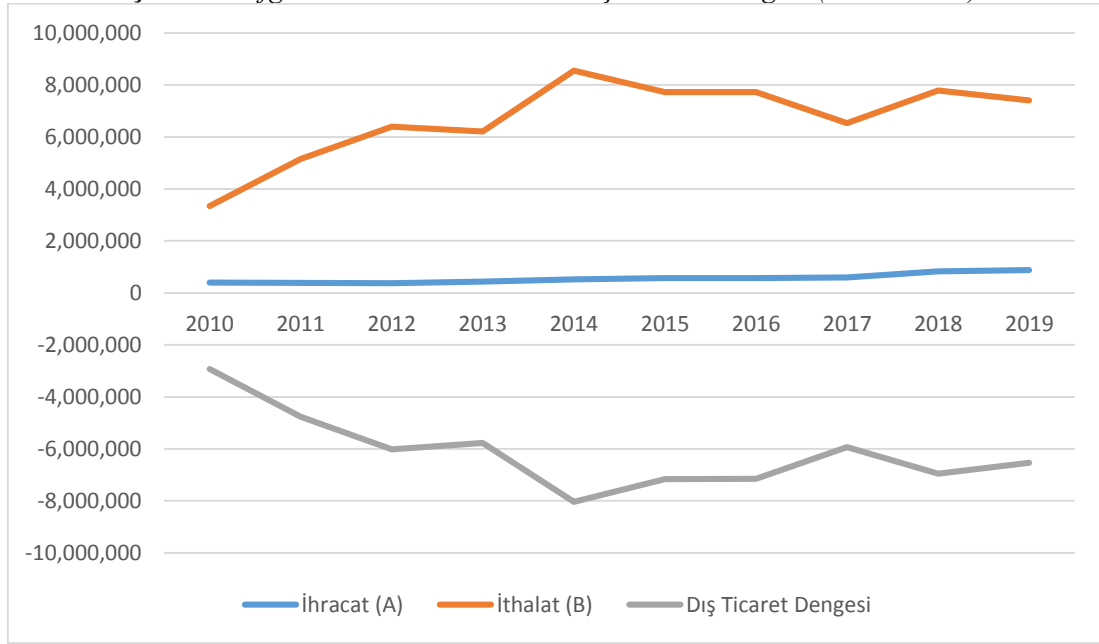
Şekil 14. *Afganistan'da Yıllara Göre İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)*

Kaynak: Trade Map (2020d). <https://tr.tradingeconomics.com/afghanistan/gdp>.

Şekil 14'te 2010-2019 dönemi için Afganistan'da yıllara göre ihracatın ithalatı karşılama oranı verilmiştir. Buna göre 2010-2019 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı dalgalı bir eğilim gösterdiği görülmektedir. 2010 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %12 olarak gerçekleşirken, 2011 yılında bu oran %8'e, 2012 yılında ise %6'ya gerilemiştir. 2013 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %7'ye yükselirken, 2014 yılında %6, 2015 ve 2016 yıllarında %7 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılında %9'a yükselen ihracatın ithalatı karşılama oranı, 2018 yılında %11, 2019 yılında ise %12 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 15. Afganistan'da Yıllara Göre Dış Ticaret Dengesi (ABD Doları)

Kaynak: Trade Map (2020d). <https://tr.tradingeconomics.com/afghanistan/gdp>.

Şekil 15'te 2010-2019 dönemi için yıllara göre dış ticaret dengesi verilmiştir. Buna göre 2010-2019 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde her yıl dış ticaret açığı verilirken, dış ticaret açığı miktarı ise dalgalı bir eğilim göstermiştir. 2010 yılında dış ticaret açığı 2,9 milyar dolar olarak gerçekleşirken, 2011 yılında bu oran 4,7 milyar dolar, 2012 yılında ise 6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında 5,7 milyar dolara gerileyen dış ticaret açığı, 2014 yılında ise bu dönem için rekor kırarak 8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2015 ve 2016 yıllarında 7,1 milyar dolar olarak gerçekleşen dış ticaret açığı, 2017 yılında 5,9 milyar dolar, 2018 yılında 6,9 milyar dolar, 2019 yılında 6,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

1.4. AFGANİSTAN'DA BÜTÇE AÇIĞI

Afganistan'da bütçe açığının yıllara göre dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2015 yılında bütçe açığı 354 milyon dolar olarak gerçekleşirken, 2016 yılında azalma

göstererek 276 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılında 23 milyon dolar bütçe fazlası veren Afganistan ekonomisi, 2018 yılı itibarıyla yeniden 127 milyon dolar açık vermiştir. 2019 yılında ise 300 milyon dolar bütçe fazlası verilmiştir (Country Economy, 2020).

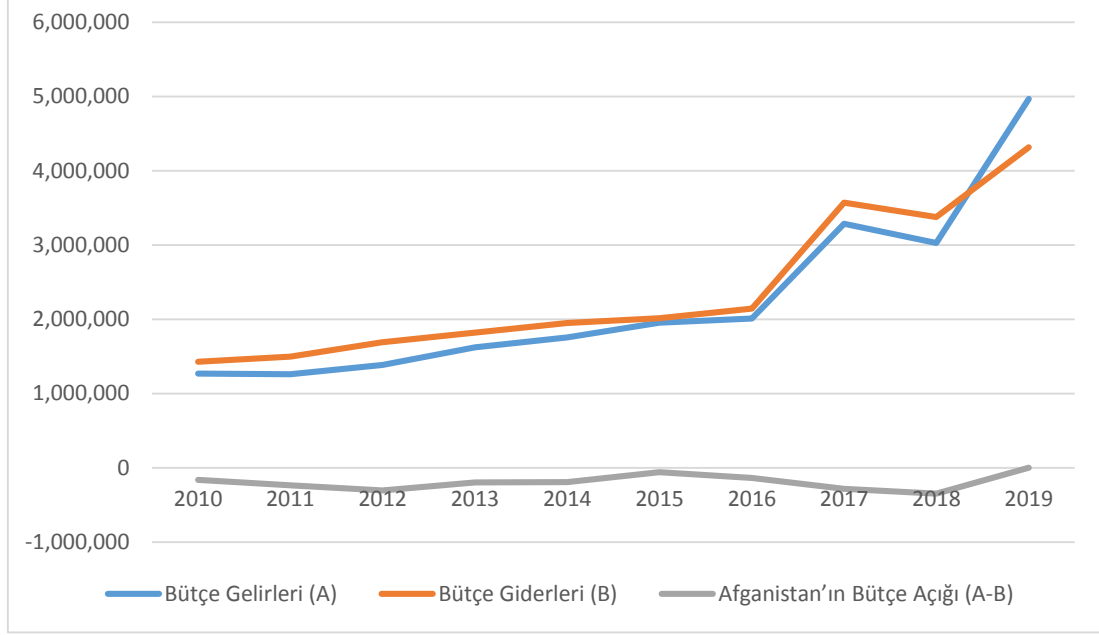
Tablo 7. Afganistan'ın Bütçe Açığı, Bütçe Gelir-Giderleri ve Bütçe Açığının GSYH'ya Oranı (2010-2019) (Bin Dolar, %)

	Afganistan'ın Bütçe Gelirleri (A)	Afganistan'ın Bütçe Giderleri (B)	Afganistan'ın Bütçe Açığı (A-B)	Afganistan'ın Bütçe Açığı/GSYH Oranı(%)
2010	1.267.596	1.428.323	-160.7	-15,32
2011	1.258.685	1.495.508	-236.8	-17,89
2012	1.385.574	1.690.342	-304.7	-20,29
2013	1.622.667	1.819.972	-197.3	-15,45
2014	1.757.398	1.949.970	-192.5	-15,32
2015	1.955.554	2.014.969	-59.4	-6,07
2016	2.008.887	2.143.941	-135	-10,37
2017	3.286.777	3.571.274	-284.4	-18,19
2018	3.028.677	3.376.477	-347.8	-22,36
2019	4.968.067	4.317.067	351	23,01

Kaynak: Trading Economics (2020a). <https://tradingeconomics.com/afghanistan/government-spending>.

Tablo 7'de Afganistan'ın 10 yıllık bütçe gelir ve giderleri, bütçe açığı ve bütçe açığının GSYH'ya oranı verilmiştir. 2010 yılında 1,26 milyar dolar bütçe gelirin karşılık 1,4 milyar dolar bütçe giderine sahip Afganistan, bu yıl 160.7 milyon dolar bütçe açığı vermiştir. 2011 yılında bütçe geliri 1.25 milyar dolara gerileyen bütçe gelirlerine karşılık olarak bütçe giderleri ise 1.49 milyar dolara yükselmiştir. 2012 yılına gelindiğinde bütçe gelirlerinin 1.3 milyar dolara artmasına karşılık bütçe giderleri de 1.6 milyar dolara yükselmiştir. 2013 yılında 1.6 milyar dolar olan bütçe gelirlerine karşılık bütçe giderleri ise 1.8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında 1.7 milyar dolar olan bütçe gelirlerine karşılık 1.9 milyar dolar bütçe gideri gerçekleşirken, 2015 yılında da bu trend devam etmiş ve 1.9 milyar dolar bütçe gelirin karşılık 2 milyar dolar bütçe gideri gerçekleşmiştir. 2016 yılında 2 milyar dolara yükselen bütçe gelirlerine karşılık olarak bütçe gideri de 2.1 milyar dolara yükselmiştir. 2017 yılında bütçe gelirleri 3.2 milyar dolara yükselmiş, buna karşılık bütçe giderleri ise 3.5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında 3 milyar dolara gerileyen bütçe gelirlerine karşılık, bütçe giderleri de 3.3 milyar dolara gerilemiş; 2019 yılında ise 4,9 milyar dolar olarak gerçekleşen bütçe gelirin karşılık, 4.3 milyar dolar bütçe gideri gerçekleşmiştir.

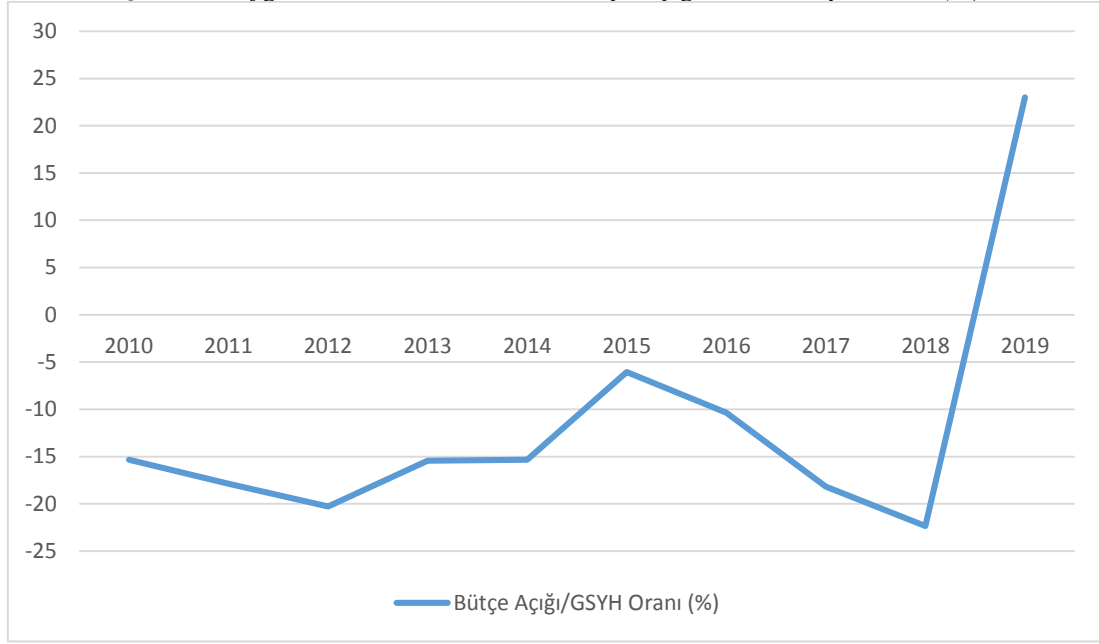
Şekil 16. Afganistan'da Yıllara Göre Bütçe Gelir ve Giderleri ile Bütçe Açığı (Bin ABD Doları)

Kaynak: Trading Economics (2020a). <https://tradingeconomics.com/afghanistan/government-spending>.

Yukardaki Şekil 16'da Afganistan'da yıllara göre bütçe gelir ve giderleri ile bütçe açıkları verilmiştir. Buna göre Afganistan'da bütçe gelir ve giderlerinin birbirine paralel bir şekilde ilerlediği görülmektedir. Afganistan'ın bütçe açığına bakıldığında ise 2019 yılı dışında ilgili dönemde her yıl bütçe açığı verildiği görülmektedir. 2010 yılında 160.7 milyon dolar bütçe açığı verilirken, bu trend 2011 ve 2012 yıllarında da devam etmiş; 2011 yılında bütçe açığı 236.8 milyon dolar olarak gerçekleşirken, 2012 yılında ise 304.7 milyon dolara yükselmiştir. 2013 yılında bütçe açığı 197.3 milyon dolara gerilerken, 2014 yılında 192.5 milyon dolara ve 2015 yılında ise 59.4 milyon dolara gerilemiştir. 2016 yılında tekrar artış gösteren bütçe açığı bu yıl 135 milyon dolara yükselirken, 2017 yılında 284.4 milyon dolar ve 2018 yılında ise 347.8 milyon dolara yükselmiştir. 2019 yılında ise bütçe fazlası verilmiş ve bu yıl verilen bütçe açığı 351 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 17. Afganistan'da Yıllara Göre Bütçe Açığının GSYH'ye Oranı (%)

Kaynak: Trading Economics (2020a). <https://tradingeconomics.com/afghanistan/government-spending>.

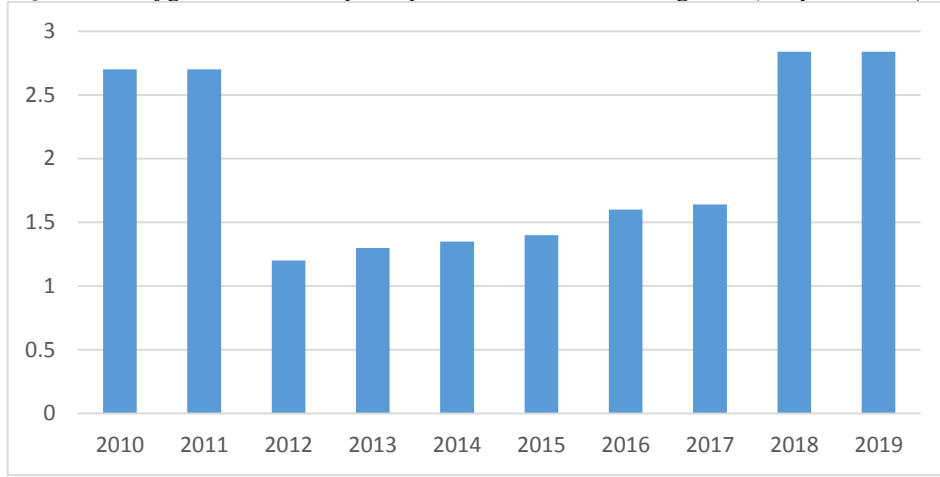
Yukarıda Şekil 17'de Afganistan'da 2010-2019 yıllara göre bütçe açığının GSYH'ye oranı verilmiştir. 2010 yılında Afganistan'ın bütçe açığının GSYH'ye oranı %-15,32 olarak gerçekleşirken, bu oran 2011 yılında %-17,89 ve 2012 yılında %-20,29 olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında %-15,45'e yükselen bütçe açığının GSYH'ye oranındaki artış sonraki yıllarda da devam etmiş, 2014 yılında %-15,32'ye, 2015 yılında ise %-6,07'ye yükselmiştir. 2016 yılında %-10,37 olarak gerçekleşen bütçe açığının GSYH'ye oranı, 2017 yılında %-18,19'a, 2018 yılında ise %-22,36'ya gerilemiştir. 2019 yılında ise bütçe fazlası verilmesi sebebiyle bu yıl bütçe fazlasının GSYH'ye oranı %23,01 olarak gerçekleşmiştir.

1.5. AFGANİSTAN'IN BORÇLARI ve DIŞ YARDIMLAR

Şekil 18'de Afganistan'ın dış borçlarının 2010-2019 yıllara göre dağılımı milyar dolar cinsinden verilmiştir.

Şekil 18. Afganistan'da Dış Borçların Yıllara Göre Dağılımı (Milyar Dolar)

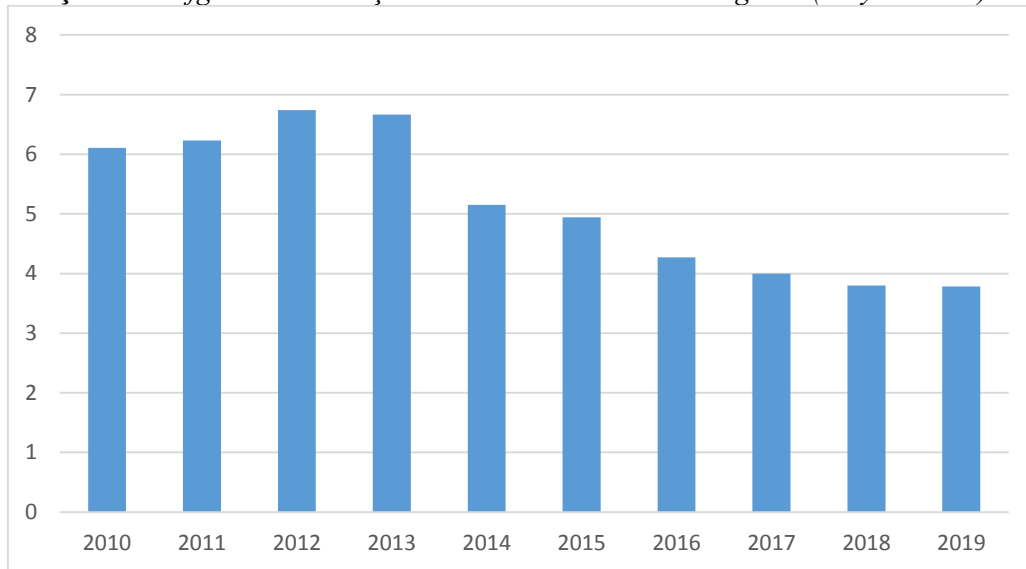

Kaynak: Index Mundi (2021). <https://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=af&v=94>.

Şekil 18'e göre 2010 yılında toplam dış borç miktarı 2,7 milyar dolar olarak gerçekleşirken, 2011 yılında toplam dış borç oranı bir değişim göstermeyerek 2,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılı toplam dış borç miktarı gerileyerek 1,2 milyar dolar olarak gerçekleşirken, 2013 yılında ise artarak 1,3 milyar dolara, 2014 yılında 1,35 milyar dolara, 2015 yılında 1,4 milyar dolara yükselmiştir. 2016 yılında toplam borç miktarı artış göstererek 1,6 milyar dolara yükselirken, 2017 yılında 1,64 milyar dolara ve 2018 yılında 2,84 milyar dolara yükselmiştir. 2019 yılında ise toplam dış borç miktarı 2,84 milyar dolarda kalmıştır.

Şekil 19'da Afganistan'ın aldığı dış yardımların 2010-2019 yıllara göre dağılımı verilmiştir.

Şekil 19. Afganistan'da Dış Yardımların Yıllara Göre Dağılımı (Milyar Dolar)

Kaynak: Dünya Bankası (2020). <https://data.worldbank.org/country/afghanistan>.

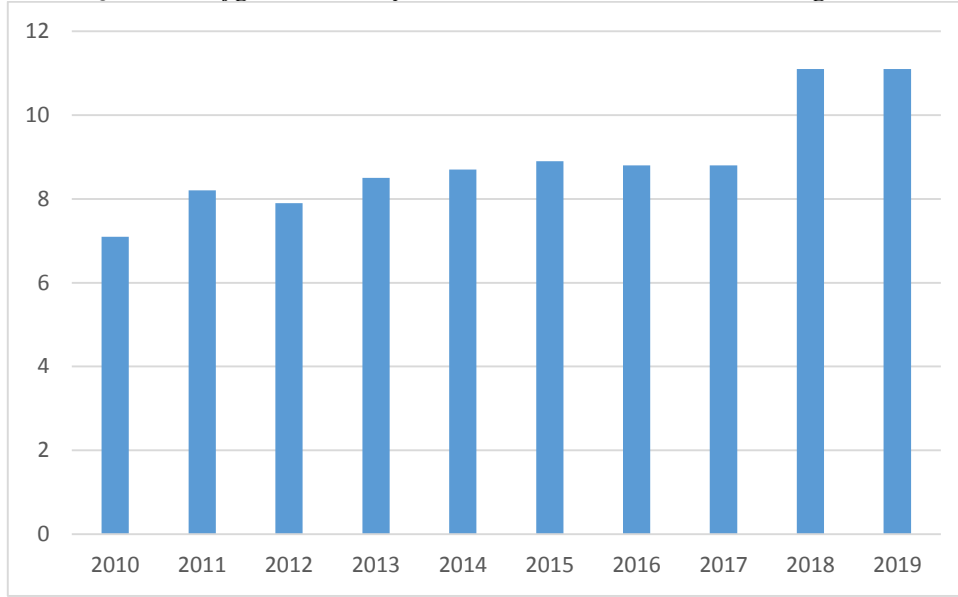
Şekil 19'a göre Afganistan'da dış yardım miktarının yıllara göre düşüş gösterdiği görülmektedir. 2010 yılında Afganistan toplam 6,11 milyar dolar dış yardım alırken, 2011 yılında alınan dış yardım miktarı 6,23 milyar dolara ve 2012 yılında 6,74 milyar dolara yükselmiştir. 2013 yılı itibarıyla dış yardım miktarı azalma trendine girerken bu yıl alınan dış yardım miktarı 6,66 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında 5,15 milyar dolara gerileyen toplam dış yardım miktarı, 2015 yılında 4,94 milyar dolara, 2016 yılında 4,27 milyar dolara, 2017 yılında ise 4 milyar dolara gerilemiştir. 2018 yılında gerileme devam ederken bu yıl alınan toplam dış yardım miktarı 3,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında ise Afganistan'ın aldığı toplam dış yardım miktarı 3,78 milyar dolara gerilemiştir.

1.6. AFGANİSTAN'DA İŞSİZLİK

İşsizlik sadece gelişmemiş veya az gelişmiş olan ülkelerin sorunu değil, gelişmiş olan ülkelerin de önemli bir ekonomik sorunu olarak söylenebilir. Afganistan'da geçerli olan bu sorun sosyoekonomik bir sorun olmuştur. Ülkede 14 yaş ve üzeri, haftada 8 saatten az çalışan kişi işsiz olarak tanımlanmıştır. Uluslararası standartta bu rakam sadece 1 saat kabul edilmektedir. Afganistan'da işsizliğin ülkenin nüfusu gibi tanımlanması pek kolay değildir. Zira ülkede insanların bir kısmı başta tarımsal alanlar olmak üzere kayıt dışı ekonomide geçici olarak istihdam edilmektedir. Ayrıca ev işleriyle uğraşan kadınların işsiz olarak tanımlanması oldukça zordur (Azizi, 2019: 20-21). Afganistan nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan kadınların çalışma hayatındaki varlığı yok denecek kadarı azdır ancak benzer durum erkeklerin istihdamı için de geçerlidir (Wakil, 2017: 23).

Kamu sektöründe çalışanların ve serbest olarak ticaretle uğraşanların sayıca az olmalarının sebebi, çalışanların büyük oranda tarımsal üretimde çalışmaktadır. Ancak Afganistan, tarım temelli bir ekonomiye sahip olsada, ülkenin kimi bölgelerinde tarımsal üretim yüzde 50 oranında azalmaktadır. Hayvancılık ve el sanatlar ise tarımdan sonra en fazla meşgul olan faaliyet alanlarıdır (Dashti, 2016'dan akt. Azizi, 2019: 25).

Şekil 20. Afganistan'da İşsizlik Oranlarının Yıllara Göre Dağılımı

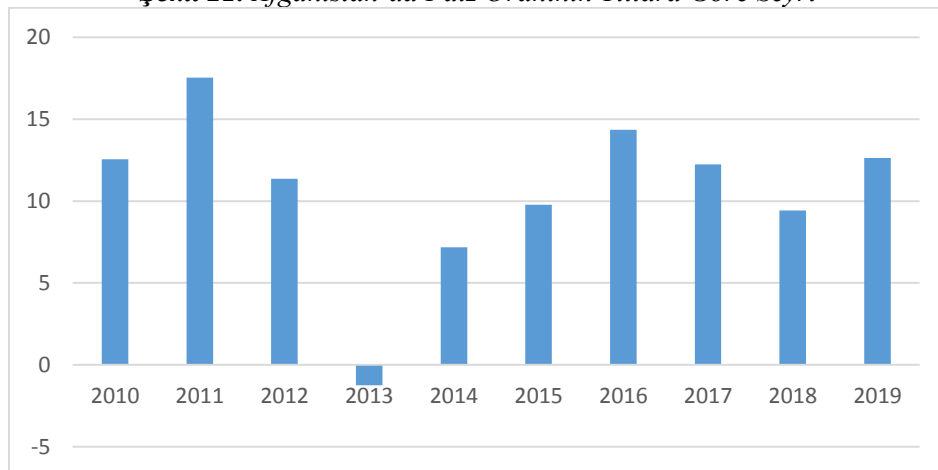
Kaynak: Trading Economics (2020b). <https://tr.tradingeconomics.com/afghanistan/gdp-per-capita>.

Şekil 20’de Afganistan’da işsizlik oranlarının yıllara göre seyri verilmiştir. 2010-2019 dönemine bakıldığında ülkedeki işsizlik oranlarının her geçen yıl arttığı görülmektedir. 2010 yılında yüzde 7.8 olan işsizlik oranı, 2011 yılında yüzde 8.2’ye yükselmiştir. 2012 yılında yüzde 7.9 olarak gerçekleşen işsizlik oranı, 2013 yılında yeniden artarak yüzde 8.5’e, 2014 yılında yüzde 8.7’ye ve 2015 yılında yüzde 8.9’a yükselmiştir. 2016 ve 2017 yıllarında yüzde 8.8 olarak gerçekleşen işsizlik oranları, 2018 ve 2019 yıllarında yeni bir rekor kırarak her iki yıl için yüzde 11.1 olarak gerçekleşmiştir.

1.7. AFGANİSTAN’DA FAİZ

Şekil 21’te Afganistan’da faiz oranının yıllara göre seyri verilmiştir.2010-2019 dönemine bakıldığında ülkedeki faiz oranlarının dalgalı bir trend gösterdiği görülmektedir.

Şekil 21. Afganistan'da Faiz Oranının Yıllara Göre Seyri

Kaynak: Knoema (2020). <https://knoema.com/>.

Şekil 21’de 2010 yılında yüzde 12.56 olan faiz oranı, 2011 yılında yüzde 17,54’e yükselmiştir. 2012 yılında yüzde 11,36 olarak gerçekleşen faiz oranı, 2013 yılında yeniden eksi yüzde 1,24’e gerilemiştir. 2014 yılında artarak yüzde 7,17 olarak gerçekleşen faiz oranı, 2015 yılında yüzde 9,78’e, 2016 yılında ise yüzde 14,35’e yükselmiştir. 2017 yılında yüzde 12,25 olarak gerçekleşen faiz oranı, 2018 yılında yeniden azalarak yüzde 9,42 oranında gerçekleşmiş, 2019 yılında ise artarak yüzde 12,64 olarak gerçekleşmiştir.

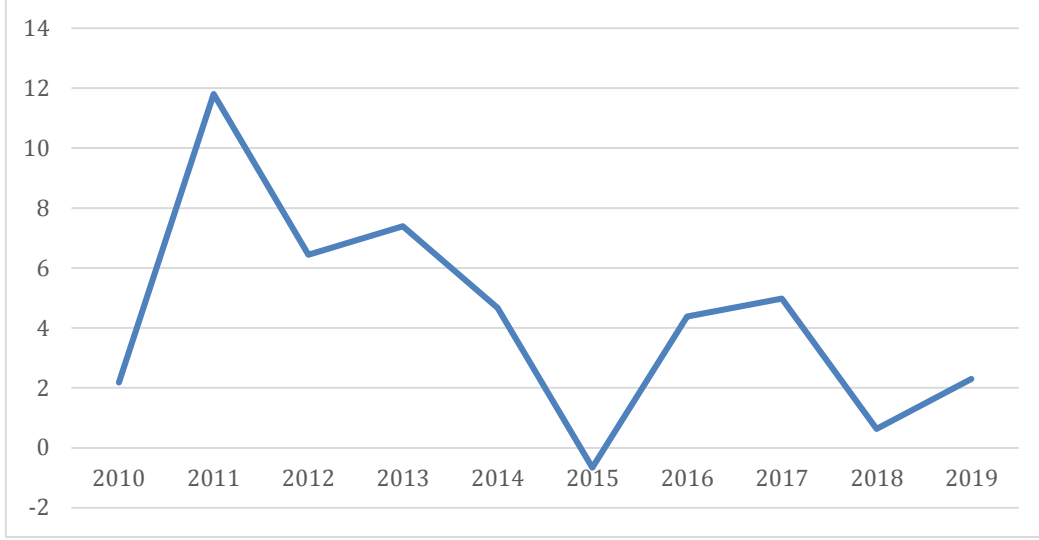
1.8. AFGANİSTAN’DA ENFLASYON

Temel bir tanımla enflasyon, ülke para biriminin değer kaybetmesiyle neticelenen, ürün ve hizmetlerin fiyatlarında sürekli artıştır (Zeybek, 2006: 6). Enflasyon, bir ekonomide; kaynak dağılımını bozarak, tasarruf ve yatırımları önemli oranda sınırlamakta, gelir dağılımındaki adaletsizliği de artırmaktadır. Bu durum aynı zamanda ekonomik büyümenin yavaşlamasına da neden olmaktadır. Sonuç olarak bu durumun önüne geçilemediği, enflasyonun durdurulamadığı veya en azından katlanılabilir seviyeye getirilemediğinde enflasyon, ekonomik çöküntüler ile beraber, sosyal problemlere ve siyasal çatışmalara yol açabilmektedir olabilmektedir (Karaçor, 1999: 6).

Enflasyon, Afganistan gibi kaynakları oldukça kıt ve nüfusu da fazla olan ülkelerde oldukça sık olarak görülmektedir. Nitekim kıt nitelikteki kaynakların daha fazla sayıda insana paylaşılması önemli bir sorun niteliğindedir. 1979 yılı itibariyle ülke genelinde yaşanan çatışma ortamı, Afganistan’ın sosyo-ekonomik yapısını büyük oranda bozmuştur (Ortaç, 2017: 28). 1990 yıllarda enflasyon Afganistan için oldukça önemli bir sorun olmuştur. 1990’lardan sonra enflasyon yüzde 200’ün üzerine çıkmış, 1996 yılında ise yüzde 240 olarak gerçekleşmiştir (Akkurt, 2004: 28). Günümüzde ise Afganistan’da enflasyon sorun olmaktan çıkmıştır.

Şekil 22’de Afganistan’da enflasyon oranlarının yıllara göre dağılımı verilmiştir. 2010-2019 dönemine bakıldığında ülkedeki enflasyon oranlarının yıllara göre dalgalı bir eğilim gösterdiği görülmektedir.

Şekil 22. *Afganistan'da Yıllara Göre Enflasyon Oranı (2010-2019)*

Kaynak: Statista (2020). <https://www.statista.com/statistics/262062/inflation-rate-in-afghanistan/>.

Şekil 22'ye göre 2010 yılında yüzde 2.18 olan enflasyon oranı, 2011 yılında yüzde 11,8'e yükselmiştir. 2012 yılında yüzde 6,44 olarak gerçekleşen enflasyon oranları, 2013 yılında yeniden artarak yüzde 7,39'a yükselmiş, 2014 yılında ise yüzde 4,67'ye ve 2015 yılında yüzde -0,66'ya gerilemiştir. 2016 yılında yüzde 4,38'e, 2017 yılında yüzde 4,98'e yükselen enflasyon oranı, 2018 yılında yüzde 0,63 ve 2019 yılında yüzde 2,3 olarak gerçekleşmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN TÜRKİYE İLE OLAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

1. TÜRKİYE AFGANİSTAN EKONOMİK İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Afganistan'ın yeniden yapılandırılmasında, sürecin en başından beri salt ABD ve NATO yardımlarıyla başarıya ulaşamayacağı ve bölge ülkelerinin sürece dahil edilmelerinin gerekli olduğuna yönelik değerlendirmeler yapılmıştır (Gökırmak, 2011: 9). Türkiye yeniden yapılanma sürecinde öncü bir rol oynamış, Afganistan ile sahip olduğu tarihsel ilişkiler, Türk toplumunun Afgan toplumuna olan desteği, Türk askeri gücü, Türk firmaları ile sivil toplum kuruluşlarının (STK) faaliyetleri bu sürecin başarılı olması açısından önemli katkılar sağlamıştır (Oğan, 2008: 17). Afganistan'ın yeniden yapılanması sürecinde Türkiye, Afganistan politikasını üç ana temel üzerinden kurmuştur. Bu politikalar, Afganistan'da güvenlik ve istikrarın sağlanmasına dair faaliyetler, Afganistan'ın ekonomik yönden gelişimi ve kalkınmasına dair faaliyetler ile Afganistan'ın bölgesel ve küresel sistemle bütünleşmesine dair diplomatik faaliyetlerdir. Bu kapsamda bu bölümde Türkiye-Afganistan ekonomik ilişkileri incelenecektir.

1.1. AFGANİSTAN VE TÜRKİYE ARASINDAKİ İKİLİ ANTLAŞMALAR

Türkiye, Taliban sonrası yeniden yapılanma dönemi itibariyle Afganistan'la ikili ilişkiler geliştirmeye özen göstermiş, bu kapsamda özellikle Afganistan ekonomisinde Türkiye'nin payını artırmak ve Afganistan ekonomisini yeniden yapılanma döneminde desteklemek amacıyla çeşitli antlaşmalar yaparak söz konusu desteğini yasal temellere oturtmuştur.

Bölgesel ve küresel nitelikli ekonomik ve ticari işbirliklerinin yanında, ekonomik ve ticari ilişkilerin hukuki çerçevesini oluşturmak için Türkiye ve Afganistan arasında farklı dönemlerde bazı ikili antlaşmalar ve işbirliklerinde bulunulmuştur. Bu antlaşma ve işbirlikleri şu şekilde sıralanabilir (DEİK, 2012: 10).

- Ticaret Antlaşması (1976),
- Uluslararası Karayolu Nakliyatına İlişkin Antlaşması (1978),
- Ekonomik ve Teknik İşbirliği Antlaşması (1976),
- Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (2005),
- Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması (2005),

- G m r k  şbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması (2005),
- Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Antlaşması (2005),
- Türkiye-Afganistan Enerji  şbirliği (2011).

Sayılan antlaşmalar kapsamında Türkiye-Afganistan ikili ilişkileri olumlu düzeye artmış, söz konusu antlaşmalarda her iki ülke heyetleri Türkiye ile Afganistan'ın her alanda geliştirilmesi ve ikili ilişkiler önündeki her nevi engellerin ivedilikle bertaraf edilmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu durumun neticesinde Türkiye ve Afganistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler olumlu düzeye gelişim göstermeye devam etmektedir.

1.2. AFGANİSTAN VE TÜRKİYE YATIRIM İLİŞKİLERİ

2001 yılı sonrası yeniden yapılanma döneminde Türkiye ile Afganistan ilişkileri gittikçe artış göstermiştir. Türk yatırımcılar 2001 yılı itibariyle Afganistan pazarındaki yatırımlara ağırlık verirken, yatırımların büyük çoğunluğu inşaat ve müteahhitlik sektöründe yoğunlaşmıştır. Nitekim 2014 yılı sonrasında bilhassa ABD'nin ihale edeceği müteahhitlik projelerinde azalmaların yaşandığı dikkati çekmektedir. Ortadoğu, Orta Asya, Rusya ve Kafkasya'da büyük ve projelere imza atan Türk inşaat şirketleri, edindiği tecrübelerinden Afganistan'ın altyapısının inşasında önde gelen aktörler olmaktadır. Tecrübelerini, ekipmanlarını, makine parklarını ve çalışanlarını Afganistan'a taşıyan firmalar, üst yüklenici ve alt yüklenici olarak birçok projeleri olarak çalışmaktadır (Oğuz, 2009: 10).

Afganistan ile Türkiye'nin ekonomik ilişkileri birçok boyutta devam etmektedir. Bunlardan biri de Türkiye'nin Afganistan'daki yatırımlarıdır. Afganistan'da faaliyet gösteren Türk firmalarının yaklaşık olarak yüzde 95'i inşaat ve müteahhitlik sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Söz konusu yatırımlarla 2003-2016 döneminde yaklaşık olarak 6 milyar dolar tutarında projeler gerçekleştirilmiş olup, Afganistan'daki müteahhitlik sektöründe Türk firmaları yabancı yatırım bakımından ilk sırada yer almaktadır. Bununla birlikte Türk yatırımcıların, sağlık, lojistik, danışmanlık gibi hizmet sektörlerinde, enerji ve madencilik sektörlerinde de yatırımları bulunmaktadır (Khumchany, 2019: 49).

Türkiye, Afganistan'ın yeniden yapılandırılma sürecinde salt resmi kurumları aracılığıyla değil, aynı zamanda özel şirketlerin yatırımları aracılığıyla da katkıda bulunmuştur. Afganistan'ın yabancı yatırımcılar için vermiş olduğu kararlar ve bu konuda yapılan hukuki düzenlemeler, Afganistan'da yatırım yapmak isteyen yerli ve

yabancı firmalar açısından cazip bir ortam hazırlamıştır. Bu amaçla Afganistan’da yatırım yapmak isteyen firmalara hizmette bulunmak amacıyla Afganistan Yatırım Destek Kurumu kurulmuş (Wasil, 2015: 36), bunu 2001 yılında Türk yatırımcılara destek amacıyla Türk-Avrasya İş Konseyleri bünyesinde kurulan Türk-Afgan İş Konseyi izlemiştir. Türk-Afgan İş Konseyi Afganistan’da yer alan ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla işbirliğini geliştirme amacıyla 2002 yılında çalışmalarına başlamıştır (DEİK, 2020).

Afganistan ile Türkiye ortasında ekonomik ve ticari ilişkilerin esas temelini oluşturan ticaret, ekonomik ve teknik işbirliği, vergi işbirliği, uluslararası karayolu taşımacılığı, karşılıklı isteklendirme ve muhafaza antlaşmaları imzalanmış ve yürürlüğe konulmuştur. Türk yatırımcıları 2001 yılından itibaren Afganistan pazarında yatırımlarına ağırlık vermiş olup, Türk yatırımlarının büyük çoğunluğunun üstlenici bir görevde gerçekleştiği görülmüştür. Bununla beraber, 2014 yılı sonrasında Afganistan’da özellikle ABD tarafından ihale edilecek üstlenici görevlerde azalma gözlemlenmektedir (Kabil Büyükelçiliği, 2017: 31).

Türkiye ile Afganistan arasında gerçekleşen ticari ilişkiler, halihazırda yürürlükte olan altı ticari antlaşma ve protokol dahilinde devam ettirilmektedir. Afganistan’da özellikle Türk müteahhitler, ülkenin yeniden inşasında önemli başarılar elde etmişlerdir. İnşaat alanında yabancı yatırımlarda ilk sırada yer alan Türk firmalarının üstlenmiş olduğu projelerin büyük bir bölümünü altyapı yatırımları oluşturmaktadır (Khumchany, 2019: 50).

Türk inşaat firmaları tarafından Afganistan’da yapılan yatırımlar şu şekilde sıralanabilir (Khumchany, 2019: 50-51):

- Yüksel İnşaat tarafından yapılan Kabil Uluslararası Havalimanı (2011),
- Yüksel İnşaat tarafından yapılan Mezar-ı Şerif Havacılık Kompleksi tasarımı ve yapımı (2011),
- Yüksel İnşaat tarafından yapılan Bagram Hava Üssü (2010),
- Yüksek İnşaat tarafından Kabil-Kandahar karayolu rehabilitasyon projesi kapsamında 49 kilometre yol (2002-2004),
- Sigal Mühendislik tarafından yapılan Bagram Askeri Havaalanı alt yapı projeleri,
- Gülsan Holding tarafından yapılan Kandahar-Herat yolu (2004-2005),

- Tepe İnşaat tarafından yapılan Gardez askeri kamp binaları (2004-2006),
- Tepe İnşaat tarafından yapılan Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (ISAF) için helikopter pisti,
- Tepe İnşaat tarafından yapılan Alman askeri birliği iç yollarının betonlanması ve bina onarımı (2004-2006),
- Nafter Kolin İnşaat tarafından yapılan Kabil-Kandahar yolunun 172 ile 262'nci kilometreleri arası yol yapımı (2004),
- Nafter Kolin İnşaat tarafından yapılan 5 köprü inşaatı (2004),
- Mensel tarafından yapılan Kabil-Kandahar yolunun 92 ile 177. kilometreleri arası yol yapımı.

1.3. TÜRKİYE VE AFGANİSTAN ARASINDAKİ DİŞ TİCARET

Afganistan'ın yeniden yapılandırılmasında Türkiye aktif bir rol üstlenmektedir. Bu rollerden biri de ekonomik ve ticari işbirliği konularında gerçekleşmektedir. Başta inşaat ve yer altı kaynaklarının değerlendirilmesi konularında olmak üzere birçok alanda Türkiye ile Afganistan işbirliğinde bulunmaktadır. Afganistan, ekonomik ve ticari açıdan Türkiye'nin sahip olduğu önemden yararlanmak üzere Türk iş insanlarının Afganistan'a yönelik ilgilerini artırmak için çalışmalar yürütmektedir. Bu kapsamda Afganistan Ticaret ve Sanayi Odaları ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği iki ülke arasında ekonomik işbirliği kurmak ve güçlendirmek amacıyla toplantılar yaparak Afganistan'da özel sektörün faaliyete geçmesini sağlamışlardır.

Türkiye ile Afganistan, sahip olduğu tarihi ilişkilere dayanarak köklü ve uzun ekonomik ilişkilere sahiptir. Bu ilişkilerden biri de ticari alanda gerçekleştirilen ikili işbirlikleridir. Yeniden yapılanma süreci sonrası ticaret alanında imzalanan ilk antlaşma olarak 2004 yılında Türkiye ile Ticari ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması ile Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaları 2005 yılında imzalanan Gümrük Birliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması ve Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Antlaşması ile Türk-Afgan Karma Ekonomik Komisyonu 1. Dönem Toplantısı Mutabakat Zaptı izlemiştir. Yine 2019 yılında Türkiye ile Afganistan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Antlaşması ikinci tur müzakereleri gerçekleştirilmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2020).

Tablo 8. Afganistan'ın Türkiye'ye İhracatının Yıllara Göre Değişimi (2011-2020)

Yıl	İhracat değeri (ABD Doları)
2011	4.794.585
2012	6.461.117
2013	10.720.846
2014	16.488.430
2015	11.889.376
2016	9.398.489
2017	8.830.720
2018	11.656.449
2019	12.980.998
2020-Eylül	9.396.065

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] (2020), <https://biruni.tuik.gov.tr/>.

Tablo 8'de Afganistan'ın son 10 yıllık dönemde Türkiye'ye yönelik ihracatının yıllara göre değişimi verilmiştir. Buna göre Afganistan'ın Türkiye'ye ihracatı yıllara göre dalgalı bir seyir göstermektedir. Afganistan'ın Türkiye'ye ihracatı 2011 yılında 4,79 milyon dolar olarak gerçekleşirken, bu değer 2012 yılında 6,4 milyon dolara, 2013 yılında 10,7 milyon dolara, 2014 yılında ise 16,4 milyon dolara yükselmiştir. 2015 yılında düşüş yaşanan Afganistan'ın Türkiye'ye ihracatında bu değer 11,8 milyon dolar olarak gerçekleşirken, 2016 yılında düşüş trendi devam ederek 9,3 milyon dolar ve 2017 yılında ise 8,8 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında yeniden yükselişe geçen Türkiye ihracat bu yıl 11,6 milyon dolar ve 2019 yılında 12,9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılının Ekim ayına kadarki 9 aylık dönemde ise Türkiye'ye yönelik ihracat oranı 9,3 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Afganistan'ın Türkiye ile olan dış ticaret ilişkisine bakıldığında, Afganistan'ın ekonomik yapısının oldukça etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Afganistan'ın ekonomisinin tarım odaklı olması sebebiyle Türkiye'ye yönelik ihracat ürünlerinin ağırlıklı tarımsal ürünlere dayalı olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Afganistan'ın Türkiye'ye yönelik başlıca ihracat ürünleri kırmızı üzüm, meyan kökü, mermer, inek, keçi ve koyun derileri, el sanatları, kuru kayısı, kabuksuz ceviz, bitkisel boyalar, halı ve kilim gibi ürünlerde oluşmaktadır (Afganistan İstatistik Kurumu, 2011-2012: 184; TÜİK, 2020a).

Tablo 9. Afganistan'ın Türkiye'ye En Fazla İhraç Ettiği 10 Ürün (2016-2020)

Ürün grubu	İhracat değeri (ABD Doları)
2016	
Mezbahacılık	5.180.420
Atık ve hurdalar	1.098.417
Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	854.176
Halı ve kilim	533.553
Ormancılık ve tomrukçuluk	466.000
Tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil	397.204
Metal yapı malzemeleri	337.665
Kimya ve gübre sanayiinde kullanılan mineraller	118.145
İşlenmiş sebze ve meyveler	69.612
Maden, taşocağı ve inşaat makineleri	46.463
2017	
Mezbahacılık	3.920.630
Atık ve hurdalar	1.675.066
Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	1.034.761
Ormancılık ve tomrukçuluk	891.321
Meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri	662.190
Halı ve kilim	192.948
Tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil	187.586
Başka yerde sınıflandırılmamış madencilik ve taş ocakçılığı	154.105
Metal yapı malzemeleri	56.266
Taş	9.680
2018	
Mezbahacılık	6.901.916
Atık ve hurdalar	1.561.828
Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	642.626
Başka yerde sınıflandırılmamış madencilik ve taş ocakçılığı	607.077
Meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri	501.398
Halı ve kilim	378.499
Demir-çelik dışındaki ana metal sanayi	325.125
Ormancılık ve tomrukçuluk	265.167
Hava ve uzay taşıtları	104.869
Motorlu kara taşıtları ve motorları	96.655
2019	
Meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri	7.017.832
Mezbahacılık	1.953.652
Atık ve hurdalar	1.537.848
Başka yerde sınıflandırılmamış madencilik ve taş ocakçılığı	915.832
Halı ve kilim	432.764
Ormancılık ve tomrukçuluk	425.243
Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler	332.991
Tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil	302.714
Kimyasal gübre ve azotlu bileşikler	77.182
Sebze, bahçe ve kültür bitkileri ürünleri	32.349

Kaynak: TÜİK (2020). <https://biruni.tuik.gov.tr/>.

Tablo 9'da 2016-2020 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde Afganistan'ın Türkiye'ye en fazla ihraç ettiği 10 ürün gösterilmiştir. 2016-2018 yılları arasındaki 3 yıllık dönemde en fazla ihraç edilen ilk üç ürün grubu sırasıyla mezbaha ürünleri, atık ve hurdalar ve tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler olurken, 2019 yılında il sıraya meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri yerleşmiş, bunu mezbaha ürünleri ve atık ve hurdalar izlemiştir. 2020 Ekim ayına kadarki 9 aylık süre içinde ise

yine ilk sıraya meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri girerken, bunu demir-çelik dışındaki ana metal sanayi ürünleri ve mezbaha ürünleri izlemiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde Afganistan'ın Türkiye'ye yönelik ürünleri ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılık kaynaklı ürünler olurken, aynı zamanda sanayi sektörü kaynaklı ürünlerin de ihracat içindeki payının yüksekliği dikkat çekmektedir.

Tablo 10. Afganistan'ın Türkiye'den İthalatının Yıllara Göre Değişimi (2011-2020)

Yıl	İthalat değeri (ABD Doları)
2011	275.969.018
2012	289.915.446
2013	228.231.291
2014	186.184.915
2015	161.492.280
2016	145.590.972
2017	172.300.022
2018	145.410.283
2019	148.710.687
2020-Eylül	112.192.007

Kaynak: TÜİK (2020). <https://biruni.tuik.gov.tr/>.

Tablo 10'da Afganistan'ın son 10 yıllık dönemde Türkiye'den ithalatının yıllara göre değişimi verilmiştir. Buna göre Afganistan'ın Türkiye'den ithalatı yıllara göre genel olarak düşüş gösteren bir eğilim göstermektedir. Afganistan'ın Türkiye'den ithalatı 2011 yılında 275,9 milyon dolara olarak gerçekleşirken, bu oran 2012 yılında 289,9 milyon dolara yükselerek 10 yıldaki en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 2013 yılında 228,2 milyon dolara gerileyen ithalat oranı, 2014 yılında 186,1 milyon dolara, 2015 yılında 161,49 milyon dolara, 2016 yılında ise 145,5 milyon dolara gerilemiştir. 2017 yılında 172 milyon dolara yükselen ithalat oranı 2018 yılında 145,4 milyon dolara gerilemiş, 2019 yılında tekrar artarak 148,7 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2020 Ekim ayı itibariyle 9 aylık dönemde ise Afganistan'ın Türkiye'den ithalatı 112,1 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Afganistan'ın Türkiye'den ithal ettiği ürünlere bakıldığında ise, diğer az gelişmiş ülkelerde gerçekleştiği üzere çoğunlukla sermaye ve sanayi mallarını ithal ettiği görülmektedir.

Tablo 11. Afganistan'ın Türkiye'den En Fazla İthal Ettiği 10 Ürün (2016-2020)

Ürün grubu	İthalat değeri (ABD Doları)
2016	
Diğer tekstil ürünleri	25.327.270
Diğer kimyasal ürünler	16.838.453
Diğer gıda maddeleri	12.901.649
Özel amaçlı makineler	8.033.181
Metal yapı malzemeleri, tanklar, sarnıçlar ve buhar kazanları	7.402.536
İzole edilmiş tel ve kablolar	5.098.811
Kağıt ve kağıt ürünleri	5.014.137
Et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar	4.942.007
Giyim eşyası (kürk hariç)	4.836.992
Diğer metal eşyalar	4.804.808
2017	
Diğer kimyasal ürünler	23.251.976
Diğer tekstil ürünleri	18.850.454
Diğer gıda maddeleri	17.921.750
Metal yapı malzemeleri, tanklar, sarnıçlar ve buhar kazanları	11.451.189
Başka yerde sınıflandırılmamış diğer ürünler	9.076.031
Özel amaçlı makineler	8.891.224
Plastik ürünleri	8.159.172
Giyim eşyası (kürk hariç)	6.795.288
Kağıt ve kağıt ürünleri	6.000.541
Hayvancılık	5.824.065
2018	
Diğer kimyasal ürünler	21.703.548
Diğer gıda maddeleri	13.286.251
Diğer tekstil ürünleri	9.645.507
Özel amaçlı makineler	9.172.108
Metal yapı malzemeleri, tanklar, sarnıçlar ve buhar kazanları	7.131.250
Et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar	6.791.984
Plastik ürünleri	6.500.546
Elektrik motoru, jeneratör, trasformatörler	5.999.219
Giyim eşyası (kürk hariç)	5.926.124
Başka yerde sınıflandırılmamış diğer ürünler	5.693.190
2019	
Diğer kimyasal ürünler	20.033.482
Diğer tekstil ürünleri	11.452.353
Diğer gıda maddeleri	9.842.496
Genel amaçlı makinalar	9.070.867
Özel amaçlı makineler	8.877.667
Et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar	7.365.956
Metal yapı malzemeleri, tanklar, sarnıçlar ve buhar kazanları	5.783.459
Elektrik motoru, jeneratör, trasformatörler	5.767.280
İzole edilmiş tel ve kablolar	5.718.650
Elektrik dağıtım ve kontrol cihazları	5.529.820
2020	
Diğer kimyasal ürünler	16.088.880
Özel amaçlı makineler	8.251.113
Diğer tekstil ürünleri	8.171.814
Genel amaçlı makinalar	7.643.837
Kauçuk ürünleri	6.933.805
Diğer gıda maddeleri	6.192.958
Elektrik dağıtım ve kontrol cihazları	4.919.318
Elektrik motoru, jeneratör, trasformatörler	4.490.127
Plastik ürünleri	4.225.515
Metal yapı malzemeleri, tanklar, sarnıçlar ve buhar kazanları	3.510.087

Kaynak: TÜİK (2020). <https://biruni.tuik.gov.tr/>.

Tablo 11’de 2016-2020 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde Afganistan’ın Türkiye’den en fazla ithal ettiği 10 ürün gösterilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere Afganistan’ın en fazla ithal ettiği ürün grupları arasında kimyevi ürünler, tekstil ürünleri, makineler, metal ürünler gibi sanayiye dayalı ürün gruplarından oluştuğu görülmektedir. 2016-2019 yılları arasındaki 4 yıllık dönemde diğer tekstil ürünleri, diğer kimyasal ürünler ve diğer gıda maddeleri en fazla ithal edilen ürün grupları olarak karşımıza çıkarken, 2020 yılının Ekim ayına kadarki ilk 9 ay içinde ise en fazla ithal edilen ilk üç ürün grubunda ise diğer kimyasal ürünler, özel amaçlı makineler ve diğer tekstil ürünleri yer almaktadır.

2. TÜRKİYE’DE EĞİTİM GÖREN AFGAN UYRUKLU ÖĞRENCİLER

Türkiye’de yabancı uyruklu öğrenci sayılarının her geçen yıl artış gösterdiği görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin yabancı uyruklu öğrencilere uyguladığı eğitim politikaları aracılığıyla her yıl yüzbinlerce yabancı uyruklu öğrenci, Türk yüksek öğrenim kurumlarında eğitim görme imkânını elde etmektedir. Türkiye’de eğitim gören tüm yabancı uyruklu öğrenci sayısı ile Afgan uyruklu öğrenci sayısı Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12. Türkiye’de Eğitim Gören Afgan Uyruklu Öğrencilerin Yıllara Göre Dağılımı (2013-2020)

Yıl	Yabancı Uyruklu Öğrenci Sayısı	Afgan Uyruklu Öğrenci Sayısı	Afgan Uyruklu Öğrencilerin Toplam Yabancı Uyruklu Öğrencilere Oranı
2019-2020	185.047	7.732	%4,17
2018-2019	154.505	6.804	%4,40
2017-2018	125.138	5.826	%4,65
2016-2017	108.076	5.251	%4,85
2015-2016	87.903	4.338	%4,93
2014-2015	72.178	3.672	%5,08
2013-2014	48.183	2.332	%4,83

Kaynak: Yükseköğretim Kurulu [YÖK] (2021), <https://istatistik.yok.gov.tr/>.

Tablo 12’ye göre 2013-2020 yılları arasındaki 7 yıllık döneme bakıldığında her geçen dönemde yükseköğrenim düzeyinde eğitim alan hem toplam yabancı uyruklu öğrenci sayısının, hem de Afgan uyruklu öğrenci sayısının artış gösterdiği görülmektedir. 2013-2014 döneminde Türkiye’de yükseköğrenim düzeyinde öğrenim gören toplam yabancı uyruklu öğrenci sayısı 48.183 olurken, Afgan uyruklu öğrenci sayısı 2.332 olarak gerçekleşmiştir. Bu sayı 2014-2015 döneminde toplam yabancı uyruklu öğrenci için 72.178 iken, Afgan uyruklu öğrenciler için 3.672 olarak gerçekleşmiştir. 2015-2016 döneminde yabancı uyruklu öğrenci sayısına paralel olarak artış gösteren Afgan uyruklu

öğrenci sayısı bu dönemde 87.903 yabancı öğrenci sayısına karşılık 4.338'e yükselmiştir. 2016-2017 döneminde yabancı uyruklu öğrenci sayısında hızlı bir artış yaşanırken, Afgan uyruklu öğrenci sayısı da artış göstermekle birlikte toplam yabancı uyruklu öğrenci sayısının artış oranında bir artış sergileyememiştir. Bu durum ilerleyen dönemlerde de benzer şekilde gerçekleşmiştir. 2016-2017 döneminde toplam yabancı uyruklu öğrenci sayısı 108.076 olarak gerçekleşirken, Afgan uyruklu öğrenci sayısı ise 5.251 olarak gerçekleşmiştir. 2017-2018 döneminde toplam yabancı uyruklu öğrenci sayısı 125.138 kişiye yükselirken, Afgan uyruklu öğrenci sayısı da ufak bir artışla 5.826 kişiye yükselmiştir. 2018-2019 döneminde toplam yabancı uyruklu öğrenci sayısı 154.505'e yükselirken, Afgan uyruklu öğrenci sayısının 6.804'e yükseldiği görülmektedir. 2019-2020 döneminde ise toplam yabancı uyruklu öğrenci sayısı 185.047 olarak gerçekleşirken, Afgan uyruklu öğrenci sayısı ise 7.732 olarak gerçekleşmiştir.

3. TÜRKİYE'YE GELEN AFGAN UYUKLU TURİSTLER

Türkiye Afgan uyruklu vatandaşlar için düzenli bir göç rotası olmakla beraber, aynı zamanda önemli bir turizm rotası olma özelliğindedir. Türkiye'ye giriş yapan Afgan uyruklu turist sayılarının yıllara göre dağılımı Tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13. Türkiye'ye Giriş Yapan Afgan Vatandaşlarının Yıllara Göre Dağılımı (2011-2020)

Yıl	Tüm Yabancı Uyruklu Turistler	Afgan Uyruklu Turistler
2011	31.456.076	16.395
2012	31.782.832	15.373
2013	34.910.098	19.704
2014	36.837.900	22.599
2015	36.244.632	31.983
2016	25.352.213	50.197
2017	32.410.034	48.668
2018	39.488.401	56.543
2019	45.058.286	68.681
2020	12.734.213	30.020

Kaynak: TÜİK (2021). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=74&locale=tr>.

Tablo 13'te Türkiye'ye giriş yapan hem Afgan uyruklu turistlerin, hem de tüm yabancı uyruklu turistlerin sayısı verilmiştir. Buna göre hem Afgan, hem de genel olarak tüm yabancı uyruklu turistlerin giriş sayıları dalgalı bir eğilim göstermekle birlikte, genel eğilim olarak artış trendinde olduğu; 2020 yılında ise Covid-19 pandemisi sebebiyle yüksek bir düşüş sergilendiği görülmektedir. 2011 yılında 31,4 milyon yabancı turiste karşılık, 16.395 Afgan uyruklu turist giriş yaparken; 2012 yılında 31,7 milyon yabancı turiste karşılık 15.373 Afgan uyruklu turist Türkiye'ye giriş yapmıştır. Bir önceki yıla göre değerlendirildiğinde, Türkiye'ye giriş yapan toplam yabancı turist sayısında yaklaşık 300 binlik bir artışa karşın, Afgan uyruklu turist sayısında yaklaşık bin oranında bir

azalma gerekleŖtiđi görülmektedir. 2013 yılında 34,9 milyon yabancı uyruklu turiste karŖılık 19.704 Afgan uyruklu turist giriŖ yaparken; 2014 yılında artıŖ trendi devam etmiŖ ve 36,8 milyon yabancı uyruklu turiste karŖılık olarak 22.599 Afgan uyruklu turist Türkiye'ye giriŖ yapmıŖtır. 2015 yılında toplam yabancı uyruklu turist sayısında ufak bir azalma yaŖanmıŖ olmasına karŖın Afgan uyruklu turist sayısında artıŖ trendi devam ederek Türkiye'ye giriŖ yapan Afgan uyruklu turist sayısı 31.593 kiŖiye ykselmiŖtir. 2016 yılında Türkiye'ye giriŖ yapan toplam yabancı uyruklu turist sayısında sert bir dŖŖ yaŖanmıŖ ve 25,3 milyon kiŖiye gerilemiŖ olmasına karŖın, Afgan uyruklu turist sayısı bir önceki yıla göre artarak 50.197 kiŖiye ykselmiŖtir. 2017 yılında Türkiye'ye giriŖ yapan toplam yabancı turist sayısı tekrar artıŖ trendine girmiŖ ve bu yıl 32,4 milyon turist Türkiye'ye giriŖ yapmıŖtır. Toplam yabancı turist sayısında yaŖanan bu artıŖa rağmen Afgan uyruklu turist sayısında ufak bir dŖŖ yaŖanmıŖ ve bu yıl 48.668 kiŖi Türkiye'ye giriŖ yapmıŖtır. 2018 yılında hem toplam yabancı uyruklu turist sayısında, hem de Afgan uyruklu turist sayısında artıŖ yaŖanmıŖ; 39,4 milyon yabancı turiste karŖılık 56.543 Afgan uyruklu turist Türkiye'ye giriŖ yapmıŖtır. 2019 yılında ise son 10 yılın zirvesine ulaŖılmıŖ ve Türkiye'ye toplam 45 milyon yabancı turist giriŖ yapmıŖtır. 2019 yılında Türkiye'ye giriŖ yapan Afgan uyruklu turist sayısı ise 68.681 olarak gerekleŖmiŖtir. 2020 yılında ise Covid-19 pandemisinin yaŖanması ve bu doğrultuda ülkeler arası seyahat kısıtlamalarının uygulanması sebebiyle Türkiye'ye giriŖ yapan yabancı uyruklu turist sayısında bir dŖŖ yaŖanmıŖtır. Bu kapsamda 2020 yılında toplam 12,7 milyon yabancı turist giriŖ yaparken, Türkiye'ye giriŖ yapan Afgan uyruklu turist sayısı ise 30.020'ye gerilemiŖtir.

4. AFGANİSTAN'DAKİ TÜRK KURUM VE KURULUŖLARI

Afganistan'ın yeniden yapılandırılma sürecinde aktif ve nc bir rol oynamaya önem veren Türkiye, baŖta tarihi bağları ve Türk halkının Afgan halkına olan desteği olmak üzere birçok alanda öncü bir devlet niteliği kazanmıŖtır. TSK'nın, Türk Ŗirketlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının (STK) baŖarılı faaliyetleri, Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde Türkiye'nin elini güçlendiren ve ona avantaj kazandıran önemli faktörler olmuŖtur.

Uzun bir gemiŖe sahip olan Türkiye ile Afganistan iliŖkileri, Afgan devletinin ilk kuruluş tarihi olan 1747 yılından 1979 yılındaki Sovyetler iŖgaline dek geçen sürede iyi iliŖkiler temelinde devam ettirilmiŖtir. Türkiye, zellikle Cumhuriyetin ilanıyla birlikte, Atatürk döneminden itibaren ikili iliŖkileri canlı tutmaya alıŖmıŖ, olanakları dahilinde siyasi desteğine ek olarak eğitim, ekonomik, askerlik ve sağlık alanlarında da eŖitli

katkılar sağlamıştır. 1979 yılında Sovyetler 'in Afganistan'ı işgali sonrası işgali sonrası Afganistan'da yaşanan çatışmalarda fiilen herhangi bir yer almayan Türkiye, bununla birlikte mücahit gruplarının direnişine yeterli seviyede olmasa da desteğini sergilemiştir. İşgal sonrası ülkede yaşanan iç çatışmalar sırasında Kuzey İttifakına destek veren Türkiye, 1990'larda ise Taliban karşıtı bir siyaset izlemiştir. Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde ise Türkiye, sürecin en başından itibaren yeniden yapılanma sürecinin salt ABD ve NATO desteğiyle başarıya ulaşamayacağı, bölge ülkelerinin de bu sürece katılmaları gerektiğini ifade etmiştir (Bal, 2002: 276; Gökırmak, 2011: 9; Khumchany, 2019: 47). Taliban rejiminin yıkılmasıyla beraber Türkiye, 2001 yılı itibariyle Türk-Afgan geçmişine uygun bir şekilde Afganistan'a yönelik yardım sürecini hızla devam ettirmiştir (Akkurt, 2005: 142).

Türkiye, başta siyasi, askeri ve ekonomik alanda olmak üzere Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde her alanda desteğini sürdürmüş, bu kapsamda Afgan ordusunun ve polisinin eğitilmesi, Afgan halkının refah ve istikrarının gelişimine katkıda bulunmak ve Afgan yönetiminin desteklenmesi başta olmak üzere birçok alanda yapısal destek vermiştir. Bu süreç içinde Türkiye, Afganistan'da güvenliğin sağlanması konusunda askeri önlemlerin yanı sıra, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamın da yeniden yapılanması uygulayarak, TİKA ve TSK başta olmak üzere, sivil ve askeri uzmanlar ile Bölgesel İmar Ekipleri aracılığıyla Afganistan'a yeniden yapılanma sürecinde destek sağlamaktadır. Türkiye, kurum ve kuruluşları aracılığıyla yeniden imar, Afgan ordusu ile polislerinin eğitimi ve kapasite oluşumu, sağlık ve tarımsal kalkınma hususları öncelikli olmak üzere yeniden yapılanma sürecinde birçok alanda katkıda bulunmaktadır (Akkurt, 2005: 142).

4.1. TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON AJANSI (TİKA)

Taliban rejiminin sona ermesi sonrası Afganistan'a yardım eli uzatan öncü ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. Nitekim Türkiye, Afganistan'ın yeniden yapılandırılması sürecinde aktif rol oynayarak bu sürecin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerden biri de Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı'nın (TİKA) kurulmasıdır. Bu kapsamda Türkiye, Tokyo Konferansı'nda Afganistan'ın yeniden yapılandırılma süreci için 5 milyon dolar tutarında bir yardım paketi taahhüdünde bulunmuş ve Türk Dışişleri Bakanlığı öncülüğünde aktarılan yardımların TİKA aracılığıyla tek elden koordine edilmesine karar verilmiştir (Dibaj, 2014: 9).

Afganistan ve Türkiye arasında yapılan anlaşma uyarınca Afganistan'daki ilk TİKA Koordinasyon Ofisi 2004 yılında Kabil'de, ikinci TİKA ofisi ise 2007 yılında projelerin yoğun olarak uygulanma merkezi olan Mezar-ı Şerif'te açılmıştır. Türkiye, TİKA aracılığıyla Afganistan'da eğitim, sağlık, kültürel işbirliği, iletişim, tarım, alt yapı, su ve sanitasyon, acil insani yardım alanlarında teknik yardım projelerine ek olarak, aynı zamanda kurumsal ve yönetsel altyapıların desteklenmesi kapsamında kapasite geliştirme projelerini hayata geçirmektedir (Ortaq, 2017: 87-88).

TİKA, Afganistan'daki yardımlarına sistematik olarak devam etmiştir. Bu kapsamda eğitim, ulaştırma, sağlık, tarım ve hayvancılık başta olmak üzere birçok alanda maddi destek sağlamıştır. Bu kapsamda TİKA tarafından gerçekleştirilen bazı faaliyetler şu şekilde sıralanabilir:

Eğitim alanında gerçekleştirilen faaliyetler: Vardak Hamid Karzai Lisesi, Kunduz Bibi Haticetül Kübra Kız Lisesi ve Cevizcan Şibirgan Dostum ve Mirveys Liseleri ile Afganistan Sakafat ve Kültür Merkezi gibi eğitim kurum ve kuruluşlarına çeşitli teçhizat desteği (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı [TİKA], 2015a: 226-227, 24 Kasım 2020), Mezar-ı Şerif'te Bahter Lisesi için 42 derslikten oluşan okul binası inşası (TİKA, 2016: 27), Kabil Kız Meslek Enstitüsü binasının tefrişatının gerçekleştirilmesi (TİKA, 2018a: 62), Afgan kadınlarının gelişimine dair projelerin hayata geçirilmesi (TİKA, 2016: 27), Şehit Prof. Rabbani Eğitim Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi'nde Türkoloji Bölümü Kütüphanesinin açılması (TİKA, 2020a), Muhabir Eğitimi Programı kapsamında 6 saatlik Çevrim İçi İnsani Yardım Haberciliği Temel Eğitimi Programı (TİKA, 2020b) ve Çevrim içi Savunma Muhabirliği Temel Eğitimi (TİKA, 2020c), Kabil Üniversitesi Ziraat Fakültesi'ne araştırma ve uygulama bahçesinin inşası (TİKA, 2020d), Fatıma Belh-i Kız Lisesi'nin tadilatı ve çevre düzenlemesi (TİKA, 2020e), Kabil Üniversitesinde Araştırma ve Uygulama Bahçesi kurulması (TİKA, 2020f), Türkiye Maarif Vakfı işbirliği ile Afganistan'da kadınlara yönelik meslek edindirme kurslarının düzenlenmesi (TİKA, 2020g), Afganistan Arşiv Heyetine mesleki eğitim verilmesi (TİKA, 2020h), Afganistan'ın diğer vilayetlerindeki evlerini terk ederek Kabil'e yerleşmek zorunda kalan kadınlara meslek sahibi olmaları amacıyla açılış kursu düzenlenmesi (TİKA, 2019a), Cevizcan Vilayeti'nde Akça Habibe Kadiri Kız Lisesi'nde kadınlara yönelik meslek edindirme kursları (TİKA, 2019b), Polis ve Güvenlik Eğitimi (TİKA, 2019c), Belh ve Tahar vilayetlerinde 8 okula 1,000 Adet öğrenci masa- sırası desteği (TİKA, 2019d), Afgan Öğretmenlere Kapasite Geliştirme Eğitimi (TİKA, 2019e),

Mezar-ı Şerif Ofisi'ne bağlı 9 vilayetin devlet hastanelerinin yeni doğan servislerinde görev yapan personelin bilgilerini artırmak ve bölgede yeni doğan bebeklere sunulan sağlık hizmetinin kalitesini yükseltmek amacıyla eğitimler düzenlenmesi (TİKA, 2018b), Anadolu Ajansı işbirliğinde yabancı gazeteciler için Enerji Muhabirliği Eğitimi düzenlenmesi (TİKA, 2018c), Cüzcan Meslek ve Teknik Eğitim Enstitüsü'nde eğitim gören öğrencilerin ve eğitimcilerin teknik ve mesleki faaliyetlerinde kullanılması ve el becerilerinin geliştirilmesi amacıyla atölyelerin kurulması (TİKA, 2019f), Mezar-ı Şerif Bahter Erkek Lisesi'nin yenilenmesi (TİKA, 2018d), Afgan öğretmenlere Bilim, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik Eğitim Programı (STEM) alanında eğitim verilmesi (TİKA, 2019g), İslam Kalkınma Bankası, Afganistan İslam Tıp Derneği (AIMA) ve Sağlık Medeniyet Derneği işbirliğinde Afganistanlı doktor heyete uygulamalı tıp eğitimi verilmesi (TİKA, 2018e), Öğretmen Kapasite Geliştirme Eğitim Programı düzenlenmesi (TİKA, 2018f),

Sağlık alanında gerçekleştirilen faaliyetler: Tahar ve Hoca Bahauddin Klinikleri ile Kabil'de yer alan çeşitli sahalara yönelik sağlık desteği ile tıbbi malzeme yardımı (TİKA, 2015a: 228), Şibirgan Afgan-Türk Dostluk Çocuk Hastanesi, Meymene Afgan-Türk Dostluk Hastanesi, Talokan ve Hoca Bahauddin Afgan-Türk Dostluk Ana Çocuk Sağlık Klinikleri için ihtiyaç duyulan ilaçların temini, Afganistan'ın yeni tip koronavirüsle (Kovid-19) mücadelesine destek sağlamak amacıyla Sağlık Bakanlığına test kiti, koruyucu malzemeler ve ilaç gibi tıbbi malzeme desteği (TİKA, 2020i) Mezar-ı Şerif şehrinde bulunan Çocuk İslahı ve Eğitim Merkezine revir kurulması ve gerekli tıbbi malzemelerle donatılması (TİKA, 2020j), Atatürk Milli Çocuk Hastanesine, Kovid-19 salgınıyla mücadele kapsamında tıbbi teçhizat ve sarf malzemesi desteğinde bulunulması (TİKA, 2020k), Kabil Valiliği'ne salgınla mücadele kapsamında tıbbi sarf malzemeleri temini (TİKA, 2020l), Afganistan'ın Covid-19 virüsüyle mücadelesine destek sağlamak amacıyla Afganistan Halk Sağlık Bakanlığı'na tıbbi cihaz ve ekipman teslimi (TİKA, 2020m), TİKA desteğiyle Yeryüzü Doktorları Derneği tarafından hastalara kulak-burun-boğaz, üroloji ve ortopedi ameliyatı (TİKA, 2020n; TİKA, 2018g), Herat Gozere Devlet Hastanesi'ne kapasite artırılması ve sağlık hizmetlerinde kalitenin yükseltilmesi için yapılan ek bina inşaatı (TİKA, 2018h), Peşaver Kyhber Eğitim Hastanesi Çocuk Bölümü'nün ihtiyaç duyduğu modern tıbbi ekipmanların temini (TİKA, 2019h: 86),

Ulaştırma ve iletişim alanında gerçekleştirilen faaliyetler: Kabil şehir içi yollarının iyileştirilmesi kapsamında Puli Sokhta-Darulaman Sarayı arası altı şeritli yol yapımı (TİKA, 2015c: 230), Belh Vilayeti milli radyo ve televizyon kanalına canlı yayın bölümünün güçlendirilmesi ve kalitesinin artırılması amacıyla teknik ekipman desteği sağlanması (TİKA, 2020o), Herat'ta bulunan Asya Televizyonu'na teknik ekipman desteği sağlanması (TİKA, 2020p), Afganistan'ın ilk ve tek köprülü kavşağı olan Kabil Mirvais köprülü kavşağı inşası (Ortaq, 2017: 89).

Sosyal alanlarda gerçekleştirilen faaliyetler: Allauddin Kız Yetimhanesi binasının tefrişatının ve modernizasyonunun gerçekleştirilmesi (TİKA, 2018a: 62; TİKA, 2019h: 97), Kabil Şehit Bülent Aydın Camii ve Şibirgan Ali Şir Nevai Camii'nin inşası (TİKA, 2018a: 95), Herat Ali Şir Nevai Camii'nin restorasyonu (TİKA, 2020r), çocuk parkı ve spor sahası inşası (TİKA, 2015b), Taliban'ın terör faaliyetlerinden olumsuz olarak etkilenen 1000 aileye gıda yardımında bulunulması (TİKA, 2019h: 112), Afşar Türklerine yardımda bulunulması (TİKA, 2015c), Faryablı Öğrenciler Yüksek Öğrenim Yurdu'na tadilat ve donanım desteği, Mezar-ı Şerif'te bulunan ve Hazreti Ali'nin türbesi olduğuna inanılan Ravza-i Şerif'in 4 bahçesinden birinin yenilenmesi, Herat Kentinde bulunan Hâce Abdullah-ı Ensârî Çilehânesi'nin restorasyonu (TİKA, 2020u), Herat vilayetinde atıl haldeki tarihi bir binanın tadilat ve tefrişatı ile turizme kazandırılması (TİKA, 2020v), Sar-i Pul Vilayeti Yetimhanesine donanım desteğinin sağlanması (TİKA, 2020y), Herat Paralimpik Federasyonu'na spor ve büro malzemesi desteği ve federasyona ait spor malzemesi deposunun yenilenmesi (TİKA, 2020z), Afganistan'ın kuzey bölgesindeki vilayetlerinde ihtiyaç sahibi 1350 aileye ramazan gıda paketi ve temizlik malzemesi yardımı (TİKA, 2020aa), Ramazan yardım faaliyetleri kapsamında Afganistan'da 1500 ihtiyaç sahibi aileye gıda maddeleri ve hijyen paketi dağıtımı (TİKA, 2020ab), Kabil'in Şühedayi Salihin bölgesinde bulunan Türk mezarlığının çevre düzenlemesi ve Türk Anıtı'nın yapılması (TİKA, 2019h), Afganistan'ın 34 vilayetindeki başarılı lise öğrencilerine yönelik Türkiye'de Gençlik Kampı düzenlenmesi (TİKA, 2019i), Faryab vilayetinde sel nedeniyle evlerinden olan 1.000 aileye gıda ve çadır desteğinde bulunulması (TİKA, 2018i), Herat vilayetindeki tarihi Ulu Cami'nin sergi salonunun restorasyonu (TİKA, 2018j), Afganistan'ın siyaset ve düşünce adamı Mahmud Tarzi'nin "Se Kıt'a-i Ru-yi Zemin (Yeryüzünün Üç Kıtası)" adlı kitabının basılmasına destek verilmesi (TİKA, 2018k), Şekiban kasabası Mansur Ali Lisesi'nin spor sahası yenilenmesi ve kütüphane kurulması (TİKA, 2020ac), Kadınlar Bahçesi'ne çocuk oyun

parkı ve dinlenme alanı inşası (TİKA, 2018l), Kabil Üniversitesinde Yunus Emre Gençlik Parkı yapımı (TİKA, 2018m).

Tarım ve hayvancılık alanlarında gerçekleştirilen faaliyetler: Belh Sulama ve Hayvancılık Tarım Müdürlüğüne bölgedeki tarım ve hayvancılık konusunda verimliliğin artırılması ve çiftçilerin tarımsal çalışma koşullarının kolaylaştırılması amacıyla bir tarımsal araç ve gereç temini (TİKA, 2015c: 231), Afganistan’da tarımsal teknoloji ve eğitimin geliştirilmesi amacıyla özellikle kış aylarında gıda alanında yaşanan bazı sıkıntıların azaltılmasına yönelik iki adet sera inşası (TİKA, 2020ad).

4.2. BÖLGESEL İMAR EKİPLERİ

Bölgesel İmar Ekipleri, sivil ve askeri personelden oluşan NATO’nun şemsiyesi altında Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (ISAF) kuvvetlerinin görev alanının Afganistan’ın bütününe genişletilmesi, Afganistan hükümetinin merkezi yönetimini daha istikrarlı ve güvenli bir şekilde desteklemek, hükümetin otoritesini tüm ülkeye genişletmesine destek olmak ve Afganistan’ın yeniden inşası hususunda çalışmalarını kolaylaştırmak maksadıyla 2003 yılında bu yana Afganistan’da faaliyette bulunmaktadır (Buzurkmehti, 1389’ dan akt. Jurat, 2018: 66).

Afganistan’da halihazırda 27 Bölgesel İmar Ekibi yer almakta olup, bunlardan ikisi Türkiye tarafından kurulmuştur. Söz konusu ekiplerde TİKA, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), İçişleri Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarım temsilcileri, Polis Özel Harekat ekibi ve Polis Eğitim ve Danışman ekibi gibi kurumlar yer almaktadır. Her iki Bölgesel İmar Ekibi’nde de personel ve yerleşke bölgesinin güvenliğinin sağlanması amacıyla Türk Silahlı Kuvvetlerine (TSK) bağlı askeri personel görevlendirilmiştir. Bölgesel İmar Ekipleri ile Sivil Koordinatörlük ve Askeri Birlik Komutanlığı, yardımların yapılmasında eş güdümlü bir şekilde çalışmaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2006).

Bölgesel İmar Ekiplerinin amacı, Türkiye tarafından hazırlanacak projelerle, BM Güvenlik Konseyi kararları, NATO’nun Afganistan’daki genel hedefleri ve Afganistan’ın yeniden yapılandırılması çalışmaları kapsamında yerel halkın ihtiyaçlarına paralel olarak eyalet sınırları dahilinde Afganistan ekonomisinin kalkınmasına destek vermek, altyapı faaliyetlerine yardımcı olmak, idari güvenlik kapasitesini geliştirmek ve etkinliğini artırmaktır (Rasuli, 2008: 148).

Türkiye, NATO'nun bir üyesi olarak Afganistan hükümetinin isteği üzerine 2005 yılında Afganistan'ın batısında bulunan Vardak vilayetinde Bölgesel İmar Ekibi kurma kararı almıştır. Türkiye Bölgesel İmar Ekibi 2006 Kasım tarihinde Afganistan'ın Vardak Vilayetinde faaliyete başlamıştır. Türkiye'nin Afganistan'da böyle bir destekte bulunması Afganistan'la olan tarihi ve kültürel münasebetlerinin yanı sıra, uluslararası barış ve istikrara katkıda bulunma kararlılığının da bir göstergesidir (Jurat, 2018: 68). “Vardak Bölgesel İmar Ekibi, Afganistan'da önceden kurulmuş Bölgesel İmar Ekipleri modellerinden tamamen farklı bir biçimde kurulmuş olup (Dışişleri Bakanlığı, 2006), bu kuruluş ile Vardak vilayetinde bölge polisinin eğitimi ve diğer teçhizat gereksinimlerinin giderilmesi, imkân ve kabiliyetlerin artırılması, altyapı, bayındırlık ve sosyal alanlarda halkın yaşam standartlarını artırıcı etkinliklerde bulunulması amaçlanmıştır. Söz konusu etkinliklerin gerçekleştirilmesi amacıyla belirli zaman aralıklarında Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan Başkâtip konumunda sivil bir koordinatör, 1 vali yardımcısı, 20 polis, 63 asker ve 3 TİKA personeli görevlendirilmektedir (Çiftçi, 2007: 68).”

Vardak Bölgesel İmar Ekibi, TİKA'nın desteğiyle birçok projeyi gerçekleştirmiş olup, söz konusu projeler Afgan halkının günlük yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik olarak sağlık, eğitim, altyapı, sosyal ve kültürel alanlarda insanların bizzat yararlanabildiği projelerdir. Bu kapsamda Vardak Bölgesel İmar Ekibi tarafından yapılan projeler 65 bin öğrencinin eğitim gördüğü 68 okulun yapımı veya restorasyonu, kadınlara yönelik ebelik ve hemşirelik eğitim merkezleri, Kabil Üniversitesi'nde spor kompleksi inşası, Afgan gençlere yurtiçi ve yurtdışı yükseköğrenimleri için burs verilmesi, insani yardım dağıtımı, aile ve çocuklara gıda giyecek ve okul malzemesi yardımı, 1 milyon insanın yararlandığı 17 hastane ve sağlık polikliniği inşası veya restorasyonu, merkeze uzak bölgelerde yaşayan binlerce insanın sağlık kontrolünden geçirilmesi, polis, asker, yargıç, savcı ve kaymakamlara yönelik eğitim programlarının uygulanması, çeşitli bölgelerde yol, köprü ve kuyu çalışmaları, meslek edindirme kursları düzenlenmesi olarak sıralanabilmektedir (Doğan, 2011). Ayrıca Vardak Bölgesel İmar Ekibi kapsamında Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) tarafından görevlendirilen sekiz polis eğitimcisi bölge polisine yönelik eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin yürütülmesine katkıda bulunmakta ve Afgan polisine okuma-yazma eğitimi vermektedir. Bu kapsamda Vardak Bölgesel İmar Ekibi, Afganistan'da bulunan bütün Bölgesel İmar Ekipleri arasında okuma-yazma eğitimi veren ilk ekip olma özelliğine sahiptir (Çiftçi, 2008).

Türk Bölgesel İmar Ekibi'nin Vardak vilayetinde aslında 5 yıl faaliyet vermesi öngörülmüşken, Vardak halkı ve dönemin devlet başkanı Karzai'nin Türk yetkililerden talebi üzerine süresi iki yıl daha uzatılarak yedi yıl devam etmiştir. Türkiye bu yedi yıllık görev süresi boyunca Vardak halkının refahını ve bu vilayetin istikrarını artırmaya yönelik çalışmalara yardım etmiştir. Türk Bölgesel İmar Ekibi 7 yıl faaliyeti boyunca aralarında 21 okul, 11 klinik, 10 tarım tesisi, 18 muhtelif imar ve yenileme, 16 kapasite geliştirme, 3 sosyal hizmetler, 15 kapsamlı destek, 11 insani destek, 6 işletme, bakım ve diğer projeler olmak üzere toplam 119 projeye ilaveten devamlı olarak Vardak halkına gıda, giyecek, sağlık gibi temel insani konularda da yardım etmiştir. Türk Vardak Bölgesel İmar Ekibine ait tesis de Afganistan Maarif Bakanlığına teslim edilmiş, bu tesis Türk-Afgan Dostluk Lisesi olarak bir okula dönüştürülmüştür (Jurat, 2018: 69-70).

Afganistan'da bulunan bir diğer Türk Bölgesel İmar Ekibi ise Cevizcan vilayetinin merkezi Şibirgan'da 2010 yılında kurulmuştur. Cevizcan Bölgesel İmar Ekibi, kurulduğu günden bu yana Afganistan'a yönelik sosyal ve ekonomik yardımlar uygulanmasında etkili bir konuma sahip olmuştur. Cevizcan Bölgesel İmar Ekibinin temelini 2009 başkanlık seçimlerinin desteklenmesi amacıyla Mezar-ı Şerif kentinde görevli yaklaşık 100 kişiden oluşan askeri birlik oluşturmaktadır. Ayrıca Kuzey Afganistan'da uygulamaya konulan projelerin denetimi ve daha yakından takip edilmesinin sağlanması amacıyla 2007 yılında Mezar-ı Şerif kentinde kurulan TİKA Program Koordinatörlüğü de kuruluş aşamasına katkıda bulunmuştur (Kiren, 2012: 209).

4.3. DİĞER DEVLET KURUMLARININ ROLÜ

Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde Türkiye, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) yanı sıra Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM), Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Tarım ve Orman Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı gibi devlet kurumları da bilhassa Bölgesel İmar Ekipleri aracılığıyla yürütülen faaliyetler üzerinden farklı boyutlarda katkı sağlanmaktadır (Khumchany, 2019: 63).

EGM'nin Afganistan'daki faaliyetlerine bakıldığında Vardak'ta yer alan Türk Bölgesel İmar Ekibi aracılığıyla bölge polisinin eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin yürütülmesinde aktif rol oynamaktadır. Yine Vardak Bölgesel İmar Ekibinde güvenliğin temini için on özel hareket polisi, idari işlerin yürütülmesi amacıyla bir polis memuru ve

tüm polis hizmetlerinin koordinasyon ve yönetimi için bir emniyet müdürü görevlidir (Çiftçi, 2008).

Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecine katkı sağlayan bir diğer devlet kurumu da MEB'dir. Bu kapsamda Türkiye'den burs alan Afgan öğrencilerinin yükseköğrenimlerinin sağlanması için sağlık, barınma, ulaşım, beslenme, giyecek, ikamet teskeresi ve üniversite katkı payı bedelleri MEB tarafından ödenmekte ve kitap ve eğitim materyali desteği sunulmaktadır. MEB'in katkılarıyla 2008 yılında Afganistan'dan Türkiye'ye gelen 31 üst düzey eğitim yöneticisi ve öğretmene yönelik olarak Ankara'da program hazırlama, kitap yazma ve eğitim yönetimi alanlarına yönelik 3 haftalık hizmet içi eğitim çalışması gerçekleştirilmiştir (Kiren, 2012: 220; Khumchany, 2019: 64).

Yeniden yapılandırılma süreci kapsamında Afganistan'da faaliyette bulunan bir diğer bakanlık ise Sağlık Bakanlığıdır. Bu kapsamda TİKA sorumluluğunda gerçekleştirilen sağlık projeleri dahilinde Sağlık Bakanlığı personeli görev almakta ve proje bütçelerinin bir bölümü Sağlık Bakanlığı tarafından karşılanmaktadır (Çiftçi, 2008).

4.4. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ ROLLERİ

Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecine katkıda bulunan kurum ve kuruluşlardan biri de Sivil Toplum Kuruluşlarıdır (STK). Bu kapsamda yeniden yapılanma sürecine destek vermek ve bu süreci en hızlı ve verimli şekilde geçirmek için Türkiye'den bazı STK'lar gönüllü olarak destek vererek, başta insani yardımlar olmak üzere birçok sosyal alanda Afganistan'ın kalkınmasına hizmet vermektedir.

Afganistan, Türk STK'ları açısından da önemli bir çalışma zemini olmuştur. Türk STK'ları bazen doğrudan, bazen de resmi kuruluşlarla işbirliği tesis etmek suretiyle Afganistan'a yardım götürmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İnsani Yardım Vakfı (İHH), Avrasya Bir Vakfı, Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Türk Ocakları Derneği, Kimse Yok mu Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği gibi STK'ların ön planda olduğu görülmektedir (Akçay, 2011: 166).

İHH'nın Afganistan'a yönelik yardımlaşma ve dayanışma faaliyetleri 1996 yılına dek uzanmaktadır. İlk olarak 1996 yılında Afgan Kızılay'ına yapılan nakdi yardım aracılığıyla Afganistan'daki yardım ve dayanışma çalışmalarını başlatan İHH, yeniden yapılanma sürecinde eğitim, sağlık, su ve sanitasyon imkânlarına ulaşım alanlarında çeşitli destek sunmaktadır. Bu kapsamda Takhar'da 8000 öğrencinin eğitim gördüğü 9 okulun restorasyon çalışmalarına destekler vererek, iç ve dış cephelerinin badana ve

onarımları ile sınıfların döşenmesini sağlamıştır. Yine Takhar'da 2000 öğrencinin kapalı bir alanda eğitim görebilmesi için 28 çadır başlığında bulunmuştur. Bununla beraber İHH, İran ve Pakistan'da bulunan Afgan mülteciler ve diğer muhtaçlar için sağlık taraması ve gıda dağıtım programları düzenlemiştir. Pakistan sınırında yer alan Peşaver'deki Akora kampı ve İran sınırında yer alan Makaki kampında da çalışmalar yürüten İHH, bu kamplarda sürdürdüğü yardım programı kapsamında birçok ihtiyaç sahibine ulaşmış ve ihtiyaçlarına yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir. Yine İHH, Afganistan'ın temiz su ihtiyacının yüksek olduğu kuzey vilayetlerinde üç adet su kuyusu açtırmıştır. Başta kolera salgınının olduğu Takhar vilayeti olmak üzere, kuzey vilayetlerinde birçok hastaya serum tedavisi uygulanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda ülke genelinde birçok farklı bölgede fen bilimleri kursları açarak matematik, kimya, fizik, biyoloji, bilgisayar ve yabancı dil gibi alanlarda eğitimler verilmesini sağlayarak Afgan gençlerin üniversiteye hazırlanmasına yönelik eğitim desteği sunmaktadır. Bununla beraber Yetim Dayanışma Günleri düzenleyen İHH, bu kapsamda ülke genelinde birçok kentte yaşayan yetimlere yardım düzenlemekte, kurban kestirerek farklı bölgelerdeki yoksul ailelere ve yetimlere dağıtılmasını, fakir ailelere bayramlık giysi teminini sağlamak ve bu ailelere maddi yardımda bulunmaktadır (Bulut, 2010: 101; Kiren, 2012: 230; Khumchany, 2019: 65-66).

Afganistan'da yeniden yapılanma sürecine katkıda bulunan bir diğer STK ise Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneğidir. Bu kapsamda birçok çocuğa acil yardımda bulunan dernek, yetim çocuklara para, giysi, kumaş ve ayakkabı dağıtmakta, bazı yoksul ailelere de gıda ve giysi yardımında bulunmaktadır (Khumchany, 2019: 66).

Afganistan'da etkinlikte bulunan diğer STK'lar olarak Kimse Yok mu Derneği, Ümit Hekimler Derneği ve Sağlık Mensupları Derneği olarak sayılabilir. Bu kapsamda Kimse Yok mu Derneği ile Ümit Hekimler Derneği 2009 yılının Nisan ayında Afganistan'da sağlık taraması gerçekleştirmiş, aralarında birçok branşın doktorları ile eczacı, ebe, radyolog ve laborant gibi uzmanlardan oluşan gönüllü sağlık personelinin oluşan 37 kişilik ekip beraberinde 1,5 ton sağlık malzemesi ve ilaçla birlikte Afganistan'da sağlık hizmeti vermiştir. Yine Kimse Yok mu Derneği'nin Konya Şubesi ile Sağlık Mensupları Derneği'nin yürüttüğü kampanya ile giyecek ve ayakkabı, nevresim, battaniye, ilaç gibi ihtiyaçlardan oluşan bir tır dolusu yardım malzemesi de 2010 yılında Afganistan'a gönderilmiştir. Aynı yıl Kimse Yok mu Derneği tarafından Afganistan'ın 20 vilayetinde 1000 kurban kestirilmiş ve binlerce aileye dağıtılmıştır (Kiren, 2012: 232).

5. TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİNİN AFGANİSTAN EKONOMİSİNE KATKILARI

Afganistan'da görevli Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) birlikleri, sorumluluk bölgeleri dahilindeki Afgan yönetim ve halkına destek verilmesi, Afgan askerlerinin eğitimi, istikrar, gelişim ve güvenliğin sağlanması başta olmak üzere çeşitli alanlarda ve konularda faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu kapsamda bu bölümde TSK'nın Afganistan'daki faaliyetleri ve Afganistan ekonomisine katkıları incelenecektir.

5.1. TÜRK-AFGAN İLİŞKİLERİNDE TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİ

Türkiye, Afganistan'da barışın desteklenmesi ve korunması amacı kapsamında Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (ISAF) hareketine katkıda bulunmaya başlamıştır. Yeniden yapılanma sürecine en başından beri destek sağlayan Türkiye, Haziran 2002-Şubat 2003 döneminde ISAF'ın ikinci dönemine liderlik etmiştir. ISAF liderliğinin yanında Kabil Havalimanı'nın denetim görevini de İngiltere'den devralan Türkiye, Afganistan'daki birliğini de tabur seviyesine çıkartmıştır (Kiren, 2012: 212-213). Türkiye ISAF liderliği görevini Şubat 2003 tarihinde Almanya ve Hollanda'nın ortak liderliğine devretmiştir (Kiren, 2012: 213).

Türkiye NATO liderliğinde devam eden ISAF Harekatına askeri destek ve katkısını devam ettirmiştir. ISAF Karargâhı'nın 2004 Ağustos ayından itibaren, NATO'ya tahsisli, yüksek hazırlıklı görev kuvveti statüsüne haiz kolordularca üstlenilmesi kararlaştırılmıştır. Bu tür kolordular arasında yer alan İstanbul'daki 3'üncü Kolordu, 13 Şubat 2005 tarihinde ISAF Karargâhı'nın yedinci dönem liderliğini üstlenmiş ve bu görevi 6 ay süreyle yürütmüştür (Oğan, 2007: 17). Türkiye, ISAF yedinci döneminde, 1450'si Türk, 30 ülkeden 8000 personele komuta etmiş ve NATO komuta kontrol yapısı içerisinde bulunan Kabil Uluslararası Havaalanı'nın işletilmesini üstlenmiştir. ISAF Harekâtı'nın altı bölge komutanlığından biri olan Kabil Bölge Komutanlığı'nın lider ülke sorumluluğu ise; ilk kez 6 Nisan - 6 Aralık 2007 tarihleri arasında, ardından da 1 Kasım 2009'dan itibaren üç dönem Türkiye tarafından üstlenilmiştir (Kiren, 2012: 213).

TSK'nın ISAF Harekâtı'na katkısı, ISAF ve Kabil Bölge Komutanlığı Karargâhları'nın yanı sıra Vardak ve Cevizcan illerinde görevli iki Bölgesel İmar Ekibi (PRT)'nde görevlendirilen personel, Kabil Bölge Komutanlığı'na tahsisli iki Tabur Görev Kuvveti, beş Harekât Yönlendirme ve İrtibat Timi, bir helikopter birliği, destek unsurları

ve Afganistan eğitim kurumlarında görevlendirilen öğretmen/danışman personelden oluşan yaklaşık 1650 kişidir. Bu mevcut ile Türkiye, katkı sağlayan 50 ülke içinde sayısal olarak 8'inci sırada bulunmaktadır (Ertan ve Khalilullah, 2010: 65).

5.2. TSK'NİN EĞİTİM ALANINDA KATKILARI

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Afganistan'da üstlendiği görevlerden biri de eğitim alanında olmaktadır. Bu kapsamda eğitim alanında sağladığı katkılardan biri de Afgan Ulusal Güvenlik Güçlerinin, Afganistan'ın güvenliğini tek başına sağlayabilecek yeterliliğe ulaştırılmasına katkıda bulunmaktadır. Bu amaçla Türk Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı çeşitli alanlardaki danışman ve öğretmenler, Afganistan Kara Harp Okulu, Komuta Kurmay Koleji, Askeri Lise ve diğer askeri eğitim merkezlerinde görev yapmaktadır (Kiren, 2012: 215).

TSK tarafından Afganistan ve Türkiye'de Afgan askerlerinin eğitimine yönelik olarak 235 personel görevlendirilmiş olup, bugüne dek 12.500'den fazla Afgan personele Afganistan'da görevli TSK personeli tarafından eğitim verilmiştir (Oğan, 2007: 18). Bu kapsamda 2005 yılından itibaren Afganistan Kara Harp Okuluna danışman/eğitmen, lojistik ve tıbbi yardım malzemesi desteği sağlanmaktadır. Kara Harp Okulu tarafından eğitim-öğretim ortamı ve yaşam alanlarının iyileştirilmesi amacıyla çalışmalar yürütülmekte, sınıfların düzeni, eğitim malzemelerinin temini, akademik yayınların Dariceye tercümesi konularında destek sunulmaktadır. Türkiye, Afganistan Askeri Lisesi'nin sponsorluğunu üstlenmiş ve bu kapsamda lisenin inşası için 8,6 milyon, donatımı için 1,4 milyon dolar yardımda bulunmuştur. Aynı zamanda birçok branşta öğretmen görevlendirilmiştir. Okula halihazırda düzenli bir şekilde altyapı, lojistik ve insani yardım desteğinde bulunmaktadır (Khumchany, 2019: 61).

2010 yılında Kabil'de açılan Gazi Askeri Eğitim Merkezi'nde Afganistan ordusuna bağlı astsubayların temel eğitimleri TSK personeli tarafından verilmekte olup, aynı zamanda Afgan gençlere iki aylık periyodlarla temel askerlik eğitimi uygulanmaktadır. Her bir dönem için 600 genç olmak üzere bu eğitim merkezinde yılda 3600 Afgan öğrenci eğitim almaktadır. Bununla beraber Kabil Askeri Eğitim Merkezi'nde 6, Komuta Kurmay Koleji'nde 2 ve Afgan Savunma Üniversitesi'nde 3 TSK personeli görev yapmaktadır. Bunlara ek olarak 2009-2010 döneminde 450 Afgan ordusuna bağlı personel Türkiye'ye getirilerek eğitim verilmiştir (Bulut, 2010: 95).

TSK'nın bu faaliyetlerine ek olarak aynı zamanda görevli Türk öğretmenlerin gözetiminde Afganistan Savunma Bakanlığına bağlı Türkçe Dershanesinde Türkçe öğrenmek isteyen Afgan personele Türkçe eğitimi verilmektedir. Bu bağlamda TÖMER'den tedarik edilen eğitim materyalleri düzenli bir şekilde Afganistan'a gönderilmektedir. Ayrıca her yıl seçilen öğrenciler Türkiye'ye gezi kapsamında gönderilmektedir (Kiren, 2012: 216; Khumchany, 2019: 61-62).

5.3. TSK'NIN DİĞER ALANLARDAKİ KATKILARI

TSK, Afgan ordusunun eğitilmesi ve Afgan ordusuna danışmanlık hizmeti verilmesinde halihazırda 201. Kolordu, Merkez Tümeni 1. Tugay Karargahı, Kabil Karargah Güvenlik ve Destek Tugayı Karargahı, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Taburu ve Savunma Bakanlığı Muhafız Taburu'nda beş Harekat Yönlendirme ve İrtibat Timi görevlendirmiştir (Kiren, 2012: 217).

Aynı zamanda TSK Afganistan'da gerçekleştirilen seçimlerde de seçim güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda 2009 başkanlık seçimlerinin desteklenmesi kapsamında Kabil Bölge Komutanlığı'nın harekat kontrolünde görevlendirilmek amacıyla Mezar-ı Şerif kentinde bir seçim destek birliği görevlendirilmiştir. Söz konusu birlikte görevini tamamlaması sonrasında, Cevizcan Bölge İmar Ekibi'nin askeri birliğini oluşturmuştur. Birlik, Bölge İmar Ekibi kuruluncaya dek hazırlıkların gerçekleştirilmesi amacıyla bölgede kalmış ve bu süre içinde bölge halkına gıda yardımında bulunmuştur. Bu katkıların yanında TSK, görev yapılan bölgelerde Sivil-Asker İşbirliği (CIMIC) etkinlikleri dahilinde belirlenen yardıma muhtaç insanlara, yiyecek, yakacak, giyecek gibi temel insani yardımlarda bulunurken, hac dönemlerinde de ihtiyaç paketleri hazırlayarak hacı adaylarına dağıtımını gerçekleştirmekte ve hacca uğurlamaktadır (Khumchany, 2019: 62-63).

Bölge halkının eğitimine de aktif destek sağlayan TSK, bu kapsamda meslek edindirme kurslarının açılmasına katkıda bulunmakta, bu kursların gereksinim duyduğu malzemeleri tedarik etmede yardımda bulunmaktadır. Bununla beraber Afgan halkına Türkçe, halıcılık, dikiş-nakış, bilgisayar gibi kursları düzenlemektedir. Bu kursları başarı ile tamamlayan kursiyerlerin, açılan ihalelerde ihaleyi kazanan firma tarafından istihdam edilmesi sağlanmaktadır (Kiren, 2012: 218).

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Kabil'de yer alan Doğan Kışlası'nda, "Kabil Atatürk Askeri Hastanesi" bulunmakta olup; söz konusu hastanede Afgan halkına Türk doktorları

tarafından sağlık hizmetleri sunulmaktadır. Afganistan'da tedavisi mümkün olmayan kimi hastalar ise Türkiye'ye getirilerek tedavi edilmektedir. Haftada yaklaşık 1.300 hastaya ücretsiz sağlık hizmeti sunulan hastaneden ağırlıkla Afgan kadın ve çocuklar faydalanmaktadır. Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri, Vardak ve Cevizcan Bölgesel İmar Ekipleri'nin yerleşim yerlerinde yer alan tıbbi birimleri ile de Afgan halkına sağlık hizmeti vermektedir (Kiren, 2012: 217).

5.4. TSK'NIN KABİL HAVALİMANININ GÜVENLİĞİ VE YENİDEN İŞLETİLMESİNDEKİ ROLÜ

Kabil Havalimanının yeniden iŐletilmesinde, su tesisatından, elektrik ve kanalizasyon sistemlerine kadar her Şey Türk personel tarafından yapılmıştır. Her gün 60 kadar uçağa hizmet vermenin yanı sıra meteoroloji, güvenlik ve işletme hizmetleri de Türk personeli tarafından gerçekleştirilmiştir (Rasuli, 2008: 123).

Türkiye, Kabil Havalimanı'nın iŐletilme sürecinde başlıca Şu faaliyetlerde bulunmuştur (Jurat, 2018: 65).

- Sivil ve askeri terminalde hizmet vererek hava köprüsü temin edilmiştir,
- Meteoroloji Genel Müdürlüğü bünyesinde oluŐturulan bir tim yurtdıŐında hizmete başlamıştır,
- Çok uluslu tatbikatlar periyodik olarak yapılmıştır,
- Afgan polislerine X-Ray eğitimi verilmiştir,
- Uluslararası bir spor merkezi kurulmuştur.

TSK'nın Afganistan'daki bir diğer katkısı ise ABD'nin bölgeden çekilmesi ve Taliban'ın hızlı bir Şekilde Afganistan'da ilerleyiŐi karşısında Kabil Hamid Karzai Havalimanının korunmasına yöneliktir. Afganistan Dışişleri Bakanı Atmar'a göre ABD'nin bölgeden çekilmesi sonrası Kabil Havalimanının güvenliğinin sağlanması Türkiye'nin rolünün, bilhassa havalimanının iŐletilmesi ve teçhizat desteğinin devam ettirilmesi olmak üzere iki noktada gerçekleŐecektir (Anadolu Ajansı [AA], 2021). Nitekim TSK'nın bu görevi üstlenmesi için Türkiye'nin Şartları, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Savunma Bakanı Akar tarafından "siyasi, mali ve lojistik destek" Şeklinde açıklanmıŐtır (Şimşek, 2021).

6. AFGANİSTAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ

Afganistan'ın yeniden yapılandırılma sürecinde aktif bir siyasi role sahip olan Türkiye, bunun yanı sıra Afganistan'ın sosyo-ekonomik yönden kalkınmasında da dikkate değer katkılarda bulunmaktadır. Nitekim Türkiye, gerçekleştirdiği dış yardımlar konusunda Afganistan'a önemli bir yer vermiş; Cumhuriyet tarihinin en büyük dış yardım programını Afganistan'a gerçekleştirmiştir. Türkiye, Afganistan'da yardıma muhtaç milyonlarca insanın minimum yaşam standartlarına erişmesi ve cehaleti yenmesi konularında destek olurken; aynı zamanda Batı dünyasının Afganistan üzerindeki aşırılıklarını denetlemek ve Afgan halkının modernleşmesine örnek olması bakımından da önemli bir faktör konumundadır (Alizada, 2020: 102-103).

6.1. YATIRIMLARIN GELECEĞİ

Türkiye'nin, Afganistan'a sosyo-ekonomik desteği ve yatırımları her geçen yıl artış göstermektedir. Yeniden yapılanma sürecinde Türkiye'nin Afganistan'daki yatırımları genellikle altyapı ve imar üzerine odaklı olduğu görülmektedir. Gelecek dönemde de Türkiye'nin Afganistan'daki yatırımların altyapı ve imar üzerine olacağı açıkça görülmektedir. Nitekim “özellikle son 10 yılda Türkiye’de gelişim gösteren ve Türk ekonomisi için oldukça önem arz eden bir sektör olan inşaat sektörü (Kaya, Yalçınkaya ve Hüseyini, 2013), Türkiye’nin dış ülkelerde yaptığı yatırımlar açısından da önemli bir sektör konumundadır.”

Afganistan hali hazırda gelişmemiş bir ülke statüsündedir ve halen dış yatırımlara ihtiyacı oldukça fazladır. Önceki bölümlerde de değerlendirildiği üzere Afganistan'da uzun yıllar süren iç savaş, ülke genelinde altyapı ve imar faaliyetlerinin sekteye uğramasına neden olmuş, bu kapsamda ülkede altyapı ve imara yönelik dış yatırımlara da ihtiyaç önemli oranda artmıştır. Bu doğrultuda bu boşluğu Türkiye doldurmuştur.

Türkiye'nin Afganistan'ın yeniden imarı sürecine desteği kapsamında Afganistan yönetimine idari harcamalarına dair ilgili fona 100 bin dolar destekte bulunulmuş, Afganistan'da gerçekleştirilecek projeler için gerçekleştirilecek fizibilite çalışmaları kapsamında ise uluslararası fona 500 bin dolar tutarında nakdi katkıda bulunulması vaat edilmiştir. Yine 5 yıllık süre içinde 5 milyon dolar tutarında aynı ve nakdi yardımda bulunulması öngörülmüştür. Geçmiş dönemde Türkiye, Afganistan'da sağlık yatırımlarına ağırlık vermiş olup, gelecek dönemde de bu yatırımlara devam edilmesi planlanmaktadır. Bu kapsamda Kabil'deki Atatürk Çocuk Hastanesi'nin geliştirilmesi ve

bir eğitim hastanesi seviyesine çıkarılması plânlanmaktadır. Ayrıca, Afganistan'ın başka yerlerinde yeni klinikler açılması gibi projeler bulunmaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Afganistan'daki yeniden yapılanma çalışmalarına yönelik çalışmalar devam etmekte olup, bu kapsamda hazırlanacak projeler bilhassa sağlık, tarım, eğitim, karayolu, su temini, enerji, telekomünikasyon, yerel yönetim ve toplumsal kalkınma alanlarına yönelik olacağı ifade edilmektedir. Bu kapsamda söz konusu alanlara yönelik araştırma ve geliştirme çalışmalarının devamı ve bu çalışmalar sonucunda elde edilecek uzman görüşleri, Türkiye'nin yatırımlarını şekillendirmede önemli rol oynayacaktır.

Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde projeler arası eşgüdüm sağlanması ve danışmanlık hizmetleri sunulması amacıyla Kabil'deki Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği bünyesinde uzmanların hizmet vereceği bir Teknik İşbirliği Merkezi'nin de kurulması öngörülmektedir. Tüm bunlara ek olarak Afganistan'ın yeniden imarı sürecinde özel ve kamu sektörünün, ilgili devlet ve uluslararası kuruluşlarla işbirliğinde bulunması için gerekli girişimler halihazırda devam ettirilmektedir (Dışişleri Bakanlığı, 2021).

6.2. DIŞ TİCARETİN GELECEĞİ

Afganistan'ın dış ticaretinde Türkiye önemli bir ticari partner durumundadır. Afganistan'ın hem ihracatı, hem de ithalatında Türkiye'nin konumu özellikle yeniden yapılanma süreci itibarıyla önem kazanmıştır. Söz konusu önemin gelecek yıllarda da devam edeceği öngörülmektedir.

Afganistan'ın Türkiye'den ithalatına bakıldığında, Afganistan'ın en fazla ithal ettiği ürün grupları arasında kimyevi ürünler, tekstil ürünleri, makineler, metal ürünler gibi sanayiye dayalı ürün gruplarından oluştuğu görülmektedir. Türkiye'nin sanayi sektöründe güçlü bir konumda olması ve sektör dahilinde ihracata daha da yönelmesi ile Afganistan'ın sanayi sektörü henüz gelişmemiş bir ülke olması bir arada değerlendirildiğinde, söz konusu durumun Türkiye için bir avantaj olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim henüz gelişim aşamasında olan Afganistan'ın sanayiye dayalı ürünlerde ithalata bağımlı olması, bu bağımlılığın karşılanmasında Türkiye'nin elini daha da güçlendirecek niteliktedir. Günümüz konjonktürüne bakıldığında Türkiye'nin savunma sanayii her geçen gün giderek gelişmektedir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde, Afganistan'ın özellikle yeniden yapılanma sürecinde savunma sanayii alanında ihtiyaç duyduğu ekipmanların temininde Türkiye, öncelikli bir konumdadır.

Afganistan ile Türkiye'nin siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri alanlarda tezahür eden ikili ilişkilerinin ticaret alanında da gelişmesi, gelecek dönem açısından da beklenen bir gelişmedir. Afgan halkının Türkiye ve Türk halkına yönelik olumlu ve dostane tutumunda, Afganistan ile Türkiye arasındaki ikili ticari ilişkilerin gelişimine olumlu katkılarda bulunması beklenmektedir. Afganistan pazarında Türk ürünlerine yönelik olumlu tutum ve artan talep, Türkiye açısından önemli bir avantaj teşkil etmektedir.

Afganistan ile Türkiye arasında gerçekleştirilen dış ticaretin gelişiminde kesintisiz, güvenilir ve ucuz ulaşımın önemi yadsınamaz. Afganistan'ın coğrafi konumu sebebiyle ihracat ve ithalatında denizyolu taşımacılığına imkân vermemesi, başta karayolu olmak üzere diğer ulaşım yollarının önemi daha da artmıştır. Başta İpek Yolu Projesi olmak üzere, Afganistan ile Türkiye arasında kesintisiz, ucuz ve güvenilir bir ulaşım ağının tesisi, her iki ülke arasındaki ticari faaliyetlerin gelişimi için uygun bir zemin hazırlamaktadır. Özellikle Nahcivan-Azerbaycan üzerinde inşa edilmesi planlanan kara ve demiryolu bağlantılarında, Türkiye ile Afganistan arasındaki ticari ilişkilerin gelişimi açısından önemli bir avantaj sağlayacaktır. Bu kapsamda bölge ülkeleri arasında ticaretin yeniden canlanması için ortaya konulan proje ve uygulamalar, hem Türkiye ile Afganistan arasındaki ticari faaliyetleri hem de komşu bölge ülkeleri arasındaki ticari faaliyetleri canlandırması bakımından önem taşımaktadır. Özellikle Nahcivan-Azerbaycan üzerinde inşa edilecek yeni karayolu ve demiryolu ulaşım ağı ile birlikte Türkiye ile Afganistan arasında ucuz ve güvenilir bir ulaşımın önünün açılması ve böylelikle iki ülke arasındaki her çeşitte ürün grubunun taşınması, iki ülke arasında arzulanan bir durumdur.

Yeni Kuşak Yol Projesi ile Afganistan'ı Türkiye üzerinden Avrupa'ya bağlayacak yeni demiryolu ile ticaret hattı doğudan batıya dış ticaret canlanacak ve Afganistan ile Türkiye arasındaki ticaretteki ulaşım engelleri de kalkacaktır. Bu durum aynı zamanda ticarete önemli bir faktör olan maliyet girdilerinin de azalmasına neden olmaktadır. Bu şekilde Türkiye ile Afganistan arasındaki ulaşımın kolaylaşması ve ucuzlamasıyla iki ülke arasındaki ticaret hacminin artışı beklenmektedir.

Bu duruma ek olarak Lapis Lazuli rotasının Türkiye olan dış ticaretin daha da gelişmesine olanak sağlaması beklenmektedir. Finansmanı Asya Kalkınma Bankası tarafından sağlanan Lapis Lazuli rotasının bütçesinin yaklaşık 2 milyar dolar olduğu ifade edilmektedir. Proje ile öncelikli olarak Afgan Hükümetinin "Altyapı ve Bağlantı ile Enerji ve Özel Sektör Geliştirme Ulusal Öncelikli Programlarının" güçlendirilmesi

amaçlanmaktadır. Aynı zamanda bu proje Orta Asya ile Avrupa arasında bir “Transit Ulaştırma Koridoru” niteliği de taşımakta olup; güzergahta bulunan ülkelerin ticaret hacminin gelişimine de katkıda bulunacaktır. Güzergah ülkeleri arasında demiryolu ve karayolu ağlarını oluşturan Lapis Lazuli rotasının kullanılmaya başlamasıyla, güzergah ülkeleri arasında ekonomik işbirliği gelişecek, karşılıklı siyasi güven artacak, mevcut dostluklar tekrardan güçlenerek “Yeni İpek Yolu” dostluğu gelişecektir. Lapis Lazuli koridoru aracılığıyla Afganistan ve Türkiye ile bu iki ülke arasındaki ülkeler arasında ulaşım imkân ve bağlantılarının gelişmesiyle birlikte ticari ilişkilerin daha da gelişmesi beklenmektedir. Türkiye’nin “Orta Koridor Girişimi” ile buluşan Lapis Lazuli rotası, Avrupa ile Asya’yı birbirine bağlayan iki önemli “Kara İpek Yolu” ticaret koridorlarından da biri olacaktır. Bu bağlamda Lapis Lazuli rotası ile Hazar Denizi’nin halihazırda sahip olduğu rol daha da stratejik bir nitelik kazanacaktır. Hazar Denizi üzerinden “Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu” ile entegre olan Lapis Lazuli rotası aracılığıyla Afganistan, Türkiye üzerinden Avrupa’ya ve Mersin Limanı üzerinden de Afrika’ya bağlanma imkânı elde edecektir (Avim, 2018).

SONUÇ

Afganistan İslam Cumhuriyeti uzun yıllar boyunca istikrarı yakalayamamış bir ülke olarak, 2001 yılında Taliban rejiminin sona ermesiyle beraber yeniden yapılanma sürecine girmiş ve bu süreç dahilinde Türkiye de dahil olmak üzere birçok ülkenin katkısı ve desteğini elde etmiştir. Sosyo-ekonomik açıdan halen karmaşık ve zorlu bir yapıya sahip olan Afganistan, sahip olduğu çeşitli dinamikleri ile yeniden yapılanma sürecini tek başına yürütemeyecek durumdadır.

Afganistan, ekonomik açıdan değerlendirildiğinde ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayalı bir ülkedir. Her ne kadar ekonomisinin temelinde tarım ve hayvancılık yer alsa da, tarıma elverişli alanlar oldukça azdır ve elverişli alanlarda yapılan tarımsal faaliyetler ise geleneksel koşullarda yapılmakta ve iklim koşullarından oldukça etkilenmektedir. Bununla birlikte ekilebilen tarım arazilerinin büyük bir bölümünde ise uyuşturucu ana maddeleri üretimi yapılmaktadır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde Afganistan'ın ciddi bir gelir kaynağının bulunmadığı görülmektedir.

Yeniden yapılanması ve sosyo-ekonomik açıdan kalkınması önemli oranda dış yardımlara dayalı olan Afganistan, bu kapsamda ekonomik politikasını ülkede dış yardımların ve yatırımların sağlanması, söz konusu yardım ve yatırımların en etkin ve yararlı biçimde kullanımı ve özel sektör yatırımlarının geliştirilmesi üzerine kurmuştur.

Sosyo-ekonomik açıdan halen karmaşık ve zorlu bir yapıya sahip olan Afganistan, sahip olduğu çeşitli dinamikleri ile yeniden yapılanma sürecini tek başına yürütemeyecek durumdadır. Bu kapsamda Afganistan, uzun yıllar boyunca istikrarı yakalayamamış bir ülke olarak, Taliban rejiminin sona ermesiyle beraber yeniden yapılanma sürecine girmiş ve bu süreç dahilinde birçok ülkenin katkısı ve desteğini elde etmiştir. Bu ülkelerden biri de Türkiye olmuştur.

Halkının çoğunluğu müslüman olan ve aynı zamanda laik-demokratik bir devlet olan Türkiye'nin hareket ve yeniden yapılanma sürecine dahil olması, Afganistan ve Afgan halkı tarafından sürecin en başından beri istenilen bir durum olmuştur. Türkiye, hareketin başlangıcında oldukça derin bir ekonomik kriz içinde olması ve ISAF Harekatı kapsamında hareketin tüm masraflarının ve hareket görevinin ifa edilmesi için gerekli önlemlerin katılımcı ülkeler tarafından üstlenilmesi ve yerine getirilmesi kararına rağmen, Taliban rejimine yönelik askeri hareketin içinde yerini almıştır.

Her ne kadar Türkiye, Afganistan ile ortak bir sınıra sahip olmasa ve Afganistan’da yaşanan olumsuz gelişmelerden doğrudan etkilenmese de, bölge ülkesi olması ve Afganistan’da yaşanan olumsuz gelişmelerin domino etkisi gösterebileceğinin bilinciyle, Afganistan’da istikrarın sağlanması ve yeniden yapılanma sürecinin başarılı bir şekilde gerçekleşmesine önem vermiştir. Bu kapsamda Türkiye, imkânları dahilinde, ülkede oluşan güç boşluğundan yaralanabilecek radikal unsurların ve güçlü devletlerin ülkeye yerleşmesini engellemeye yönelik çabalarda bulunmuş ve hususi reel politiği bakımından gelecekteki olası ekonomik ve siyasi çıkarlarını da dikkate alarak yeniden yapılandırma sürecinde ön sıralarda yer almıştır. Bu kapsamda gerek askeri, gerekse de “yumuşak gücünü” kullanarak bölgede istikrar ve yeniden yapılanmayı etkin bir şekilde tesis etmeyi amaçlamıştır.

Türkiye, ISAF’a bağlı durumda olmak üzere Vardak ve Cevizcan illerinde iki Bölgesel İmar Ekibine sahiptir. Bu ekipler aracılığıyla sivil-asker işbirliğini en üst seviyede gerçekleştirmektedir. Afgan halkıyla tarihi, kültürel ve dini ortaklık içinde olması sebebiyle Türk askerinin ülkede olması, Afgan halkı tarafından son derece olumlu karşılanmasına neden olmuştur. Bu kapsamda Afganistan’da NATO birliklerinin güvenilirliğine katkı sağlaması bakımından Türk gücü özel bir öneme sahiptir. Türk askeri barışın temini ve yeniden yapılanma sürecinde aktif rol alsa da, Afganistan’da herhangi bir çatışmaya girmemiş, kendi sorumluluk sahası dışında hiçbir görev üstlenmemiş, mayın temizleme, terör ve uyuşturucuyla mücadele gibi görevlere dahil olmamıştır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde belki de bu nedenlerden dolayı Türkiye, Afganistan’da konuşlu 50 farklı ülkeden Afgan halkı tarafından en çok sevilen ülke olmuştur.

Türkiye, Afganistan’da askeri faaliyetlerinin yanında, Afgan toplumunun her açıdan desteklenmesi ve ülke genelinde askeri ve sivil örgütlerin kurulması ve yönetilmesine de aktif destek vermiştir. 2001 yılından bu yana Afganistan, Türkiye’nin kalkınma yardımları hususunda öncelik vermiş olduğu ülkelerden biri olmuştur. Bu amaçla Türkiye, yeniden yapılanma süreci dahilinde Afganistan’ın ilk olarak bölgesel daha sonra da global sisteme müdahil olabilmesi amacıyla birçok girişimde bulunmuştur. Bu girişimlerde bulunurken Türkiye, sadece TSK aracılığıyla değil, aynı zamanda TİKA, Bölgesel İmar Ekipleri, Bakanlıklar, EGM, STK’lar ve ticari işletmelerin katkılarıyla da yeniden yapılanma sürecine destek olmuştur. Bütün bu kurum ve kuruluşlar, Afganistan’da sağlık ve eğitim tesislerinin inşası ve bu tesislerin yönetiminin sağlanması,

yol yapımı ve su kuyusu açma gibi altyapı ve imar çalışmalarında bulunma ve halkın birincil gereksinimlerinin giderilmesi gibi sosyal ve ekonomik alanlarda geniş ölçekli konularda faaliyetlerde bulunmuştur.

Türkiye, Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecine dair uyguladığı politikalarında kendi çizgisini izlemekle beraber, aynı zamanda uluslararası uygulamalarla tutarlı bir politika uygulamaya da itina göstermiştir. Bilhassa Bonn Süreci itibariyle başlayan yeniden yapılanma süreci dahilinde Türkiye ISAF Harekatı kapsamında üstlenmiş olduğu askeri görevinin yanı sıra, Bölgesel İmar Ekiplerinin uygulamaları dahilinde Türkiye'nin gösterdiği çabalar Afganistan genelinde oldukça başarılı sonuçlar göstermiştir. TİKA'nın başkent Kabil ve ülkenin diğer bir şehri olan Mezar-ı Şerif kentinde bulunan koordinatörlüklerinin başarılı çalışmalarına ek olarak, Vardak ve Cevizcan şehirlerinde yer alan Bölgesel İmar Ekiplerinde sivil-asker işbirliğinde yürütülen çalışmalar, Türkiye'nin Afganistan'daki başarılı çalışmalarına birer örnektir.

2004 yılında Afganistan'da ilk TİKA ofisinin açılmasıyla beraber ivme kazanan Türk-Afgan ilişkileri, ülkede iki Türk Bölgesel İmar Ekibi'nin de kurulması ve işlerlik kazanması ile günümüzde oldukça olumlu bir seyir izlemektedir. Türkiye'nin en çok yardımda bulunduğu ülkeler arasında Afganistan genel itibariyle ilk 10 ülke arasında yer alırken, bu sıralamada 2006 yılı için Afganistan ikinci, 2007-2010 döneminde ise birinci sırada yer almıştır. Söz konusu durumun Türkiye'nin Afganistan'a yönelik izlediği dış politikası hakkında bizlere bilgi verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte Afganistan'a en çok yardımda bulunan ilk ülkeler arasında Türkiye'nin yer alması, Türkiye'nin uyguladığı Afganistan politikasının temelinde dış yardımların ne denli önemli olduğunu da aktarır niteliktedir. Afganistan'da faaliyette bulunan diğer ülkelerin Bölge İmar Ekipleri genellikle askeri yöneticiler tarafından idare edilirken Türkiye'nin Bölge İmar Ekiplerinin koordinasyonunun sivil diplomatlarca yürütülmesi, Türk dış politikası ile Türk dış yardımlarının koordineli bir şekilde ilerlemesine katkıda bulunmaktadır. Türk Bölge İmar Ekiplerinin sivil koordinasyonunda olması, Türkiye'nin Afganistan'a yönelik yardımlarının sivil odaklı olduğunun da bir göstergesidir. Yine bu durum Türk Bölge İmar Ekiplerinin daha fonksiyonel bir şekilde çalışmasına ve Afgan toplumuyla yakın ilişkiler kurmasına da olanak tanımaktadır.

Türkiye'nin Afganistan'a yönelik yardımları Afgan toplumunun gereksinimlerinin yanında aynı zamanda uluslararası konferanslarda alınan kararlarla da

önemli oranda paralellik göstermektedir. Bununla beraber diğer birçok uluslararası aktörün aksine Türkiye, Afganistan'a yönelik koşulsuz yardımlarda bulunmuş ve uygulanan projelerin hiçbir aşamasında ne Afgan yöneticilere, ne de Afgan toplumuna herhangi bir sorumluluk, yükümlülük yüklememiş veya koşul öne sürmemiştir.

Halihazırda başta NATO üyesi ülkeler olmak üzere, çeşitli devletler askeri kuvvetleriyle Afganistan'ı koruma ve güvenliğini sağlama hususunda Afganistan'da görevli olarak yer almaktadır. NATO'nun en büyük ülkesi ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi karşısında Afganistan'daki en büyük güç olarak NATO'nun en büyük ikinci büyük ülkesi olarak Türkiye yerini alacaktır. Yeni dönemde Türkiye'nin özellikle Kabil Havalimanının korunması hususunda önemli bir konumda bulunması beklenmektedir.

Kabil Hamid Karzai Havalimanı Afganistan'ın dış dünya ile iletişim kurmasında önem arz eden bir nokta konumundadır. Nitekim havalimanının güvenliğinin sağlanamaması halinde Kabil'de yer alan başta Batılı devletler olmak üzere, diğer devletlerin diplomatik misyonlarının geleceği de tehlike altına girme riskine sahiptir. Havalimanının çalışmaması halinde ülkedeki dış temsilcilikler çekilecek; bu durum ise Afganistan'ın dış dünyaya kapalı bir ülke haline gelmesine neden olacaktır. Halihazırda havalimanının güvenliği TSK tarafından sağlanmaktadır.

Ancak şu da bir gerçektir ki; Afganistan'daki Taliban varlığı her geçen gün güçlenerek ilerlemektedir. ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi hem bölgede güvenlik eksenli bir boşluk oluşturma ihtimali ortaya çıkmakla birlikte, aynı zamanda Afganistan'daki güvenlik talebinin artışı sebebiyle Türkiye'nin omuzlarındaki yükün daha da artması olasıdır. Bununla birlikte Taliban sözcüsü Shaheen ise Eylül ayı sonrasında ülkede kalacak bütün yabancı askerlerin işgalci olarak değerlendirileceğini ifade etmektedir. ABD'nin bölgeden çekilmesi sonrası Afganistan'da etkinliğini daha da artıracak olan Türkiye'nin, bu duruma paralel olarak ülkede hızlı bir şekilde güçlenen Taliban karşısında da yalnız kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalması muhtemeldir.

Bu kapsamda değerlendirildiğinde bölgede dost ülke Türkiye'nin yalnız bırakılmaması için İslam İşbirliği Teşkilatı başta olmak üzere, İslam ülkelerinin de Afganistan'ın yeniden imarı ve güvenliği konusunda Türkiye liderliğinde görev almaları, Afganistan'ın Talibanla mücadelesi ve yeniden imarı konularında önemli faydalara sahip olacaktır. Malezya, Endonezya ve diğer Müslüman Afrika ülkeleri gibi Afganistan konusuna daha önce müdahil olmayan ülkelerin de Afganistan konusuna verecekleri

doğrudan veya dolaylı bir destek, hem Afganistan'ın yapılanma sürecine aktif katkı sağlayacak, hem de Türkiye'nin Afganistan'daki varlığını koruma altına alacaktır. Böyle bir durumda Türkiye hem İslam devletlerine liderlik yapacak, hem de kendi varlığını Taliban'a karşı aktif bir şekilde koruyarak Kabil Havalimanının güvenliğindeki konumunu güçlendirecektir.

Türkiye salt meşru Afgan hükümetinin desteğini değil, aynı zamanda diğer muhalif grupların da desteğini almalıdır. Böylelikle Türkiye, Afganistan'daki konumunu güçlendirmekle kalmayacak, aynı zamanda meşru hükümet ile silahlı muhalifler arasında bir arabulucu görevi üstlenerek bölgede barışın tesisi konusunda önemli bir görev üstlenecektir. Aynı zamanda kendi askerini de Taliban saldırılarına karşı koruma fırsatı imkânı elde edecek olan Türkiye, bölgedeki gruplar arasında anlaşma sağlayarak, Afganistan'da silahlı birliklere sahip diğer ülkelerin de çekilmesine fırsat tanıyarak demokrasiye yumuşak bir geçişin gerçekleşmesine katkıda bulunacaktır.

Sonuç itibariyle Türkiye, Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecinde aktif bir aktör olarak, ülkenin sosyal ve ekonomik açıdan kalkınmasında önemli oranda katkıda bulunmaktadır. Nitekim Türkiye'nin yapmış olduğu dış yardımlarda Afganistan'ın önemli bir yer alması ve Afganistan'da sosyo-ekonomik yapılanma sürecinde Türkiye'nin aktif bir rol oynaması bu durumun önemli bir göstergesidir. Türkiye gerek askeri, gerek sosyal, gerek ekonomik açıdan Afganistan'da demokrasinin yeniden tesis edilmesi, Afgan halkının sosyal, ekonomik ve kültürel alanda kalkınması ve asgari yaşam standartlarına ulaşmasına destek vermektedir. TSK'nın başarılı yönetimi, Türk STK'ları, Bakanlıkları ve firmalarının ülkedeki başarılı faaliyetleri, Türkiye'nin Afganistan'da etkinlik edinebilmesinde oldukça büyük avantajlar sunmaktadır. Bu kapsamda Türkiye askeri önlemlerin yanında, toplumun her açıdan desteklenmesine katkı sağlamış, bu amaçla ülkede askeri ve sivil kurum ve kuruluşların kurulmasına ve yönetimine önem atfetmiştir.

KAYNAKÇA

- Afganistan İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı. (2011). “Private Sector Development Cluster: e-Afganistan”, <http://mcit.gov.af/Content/files/PSD%20NPP%202%20E%20Afg%20NPP%20Proposal%2023%20May%202011.pdf>, (Erişim Tarihi: 28.09.2020).
- Afganistan Maliye Bakanlığı. (2010). *Development Cooperation Report 2010*. Kabul: Ministry of Finance of Afghanistan Annual Report.
- Afganistan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı. (2009). “Afghanistan SME Development Strategy”, <http://afghanenterprise.com/wp-content/uploads/2014/04/MOCI-SME-Development-Strategy09-12-15.pdf>, (Erişim Tarihi: 25.09.2020).
- Afganistan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı. (b.t.). “Integrated Trade and SME Support Facility”, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/afg149445.pdf>, (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Afganistan Uluslararası Bankası. (2015). *Communication With Authors*. Kabul: Afghanistan International Bank.
- Afghan-Web. (2011). “A Chronology of Afghan History”, <http://www.afghan-web.com/history/achron.html>, (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Ahmedi, F. (2009). *Afganistan Ekonomisi*. Kabil: Bayhaqi Yayınları.
- Ahmedi, M. H. (2016). *Coğrafya-i İktisadi Afganistan [Afganistan İktisadi Coğrafyası]* (4. Baskı). Kabil: Navisa Yayınları.
- Akçay, E. (2011). *Bir Dış Politika Enstrümanı Olarak Türk Dış Yardımları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Akkurt, M. (2004). *Afganistan'ın Yeniden Yapılmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Kocaeli.
- Akkurt, M. (2005). *Afganistan'ın Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Alizada, M. A. (2020). *Türkiye-Afganistan Ekonomik İlişkileri ve Sonuçları: Tarihsel Bir Bakış*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Amini, E. (2020). *The Role of Afghanistan in Regional Economic Integration between Central Asia and South Asia*. (Unpublished Master's Thesis). Istanbul Aydin University Institute of Social Sciences, İstanbul.
- Anadolu Ajansı. (2021). “Afganistan Dışişleri Bakanı Atmar: Türkiye'nin Kabil Havalimanının Güvenliği Açısından Rolü Son Derece Önemli”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afganistan-disisleri-bakani-atmar-turkiyenin-kabil-havalimaninin-guvenligi-acisindan-rolu-son-derece-onemli/2280005>, (Erişim Tarihi: 03.07.2021).
- Andrew, L. (2008-2009). *Agriculture and Stability In Afghanistan, A Monograph*. School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth, Kansas.
- Arı, T. (2010). *Orta Asya ve Kafkasya Rekabetten İşbirliğine*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Asya Kalkınma Bankası. (2011). *The New Silk Road: Ten Years of the Central Asia Regional Economic Cooperation Program*. Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank.
- Atay, M. (1998). Avrasya'nın Balkanları, Afganistan'da İç Çatışma Dinamikleri. *Avrasya Dosyası*, 4(3-4), 23.
- Avrasya İnceleme Merkezi. (2012). “Afganistan Raporu”, http://www.avim.org.tr/icerik/afganistan_raporu_nisan.pdf, (Erişim Tarihi: 01.10.2020).
- Avrasya İnceleme Merkezi. (2018). “Lapis Lazuli Güzergâhı ve Orta Koridor Girişimi'nin Bütünleşmesi”, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/LAPIS-LAZULI-GUZER>

- GAHI-VE-ORTA-KORIDOR-GIRISIMI-NIN-BUTUNLESMESI, (Erişim Tarihi: 15.03.2021).
- Azaad, A. B. (2019). *1990-2015 Arası Afganistan Siyasetinde Afganistan Türkleri ve General Dostum*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Azimi, M. A. (2011). *Daramad-i Coğrafya-i Tabii Afganistan [Afganistan'ın Doğal Coğrafi Kaynakları]* (1. Baskı). Kabil: Amiri Yayınları.
- Azizi, A. K. (2019). *Afganistan'ın Ekonomik Kalkınması'nın Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.
- Bal, İ., Yegin, M., Mutlu, G., Türk, K. ve Sakaoğlu, T. (2012, Temmuz). "Afganistan'ın Geleceği Var mı?", <http://www.usakanalist.com/detail.php?id=124>, (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Behroz, A. (2020). *Afganistan Siyasi Coğrafyası Ekseninde Tarih ve Toplum*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü [UNESCO]. (2020). "Afghanistan", <https://en.unesco.org/countries/Afghanistan>, (Erişim Tarihi: 17.09.2020).
- Bostanoğlu, Ö. (1999). *21 Yıl Önceki Afganistan Gözlemleri*. Avrasya Dosyası: Afganistan ve Pakistan Özel Sayısı. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınevi.
- Bulut, M. (2010). Türk Askeri Afganistan'da Barışın Teminatı. *Savunma ve Havacılık Dergisi*, 136, 97-98.
- Central Intelligent Agency [CIA]. (2020a). "Afghanistan", <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>, (Erişim Tarihi: 24.09.2020).
- Central Intelligent Agency [CIA]. (2020b). "The World Factbook, Afghanistan", <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>, (Erişim Tarihi: 17.09.2020).
- Collier, P. & Rohner, D. (2008). Democracy, Development and Conflict. *Journal of the European Economic Association*, 6, 531-540.
- Cordesmen, A. H. (2013). The Afghan War in 2013: Meeting the Challenges of Transition. *Afghan Economics and Outside the World*, 2, 81-150.
- Country Economy. (2020). "Afghanistan Government Budget Deficit", <https://countryeconomy.com/deficit/afghanistan>, (Erişim Tarihi: 03.01.2021).
- Çeçen, A. (1998). Afganistan'ın Öne Çıkışı. *Avrasya Dosyası*, 4(3-4), 111.
- Çiftçi, İ. (2007). Asya'nın Kalbi Afganistan. *Polis Dergisi*, 52, 64-69.
- Çiftçi, İ. (2008). Bölgesel İmar Ekibi Faaliyetleri Kapsamında Afganistan Polisinin İncelenmesi: Vardak Vilayeti Örneği. *Polis Bilimleri Dergisi*, 10(4), 44-49.
- Davutoğlu, A. (2010). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.
- del Castillo, G. (2011). *The Economics of Peace: Five Rules for Effective Reconstruction*. Special Report 286. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Demirel, E. (2002). *Taliban, El Kaide, Ladin ve Paylaşılamayan Ülke Afganistan*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK). (2012). "Afganistan Ülke Bülteni", <https://www.deik.org.tr/uploads/afghanistan-ulke-bulteni.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.10.2020).
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK). (2020). "Türkiye-Afganistan İş Konseyi", <https://www.deik.org.tr/turkiye-avrasya-is-konseyleri-turkiye-afghanistan-is-konseyi>, (Erişim Tarihi: 17.09.2020).

- Dışişleri Bakanlığı. (2006). “BN:9-8 Kasım 2006, Vardak İl İmar Ekibimiz hk.”, http://www.mfa.gov.tr/bn_9---8-kasim-2006_-vardak-il-imar-ekibi_miz-hk__.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Dışişleri Bakanlığı. (2014). “Afganistan'ın Ekonomisi”, <http://www.mfa.gov.tr/afganistan-ekonomisi.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Dışişleri Bakanlığı. (2020). “Türkiye ile Afganistan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması İkinci Tur Müzakereleri 10-12 Nisan 2019”, <http://www.mfa.gov.tr/cifte-vergilendirmeyi-onleme-anlasmalari-ve-turkiye.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Dışişleri Bakanlığı. (2021). “Afganistan’ın Yeniden İmarına Yönelik Uluslararası Girişimler ve Türkiye”, http://www.mfa.gov.tr/afganistan_in-yeniden-imarina-yonelik-uluslararasi-girisimler-ve-turkiye.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 03.01.2021).
- Dibaj, S. Y. (2014). *Tarihte Türk-Afgan İlişkileri*. Babür Kültürel Toplumu, 65-110.
- Doğan, S. (2011). Turkey’s Presence and Importance in Afghanistan. *USAK Yearbook of Politics and International Relations*, 4, 367-370.
- Duman, M. (2013). *Orta Doğu ve Batı Asya Ülkelerinin Bilgileri Araştırma Kitabı*. İstanbul: Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler Orta Doğu ve Batı Asya Bölge Teşkilatı.
- Dünya Bankası. (2010). *Afghanistan Economic Update 2010, Poverty Reduction, and Economic Management, South Asia Region*. Washington, DC: World Bank.
- Dünya Bankası. (2012). *Afghanistan Diagnostics Trade Integration Study*. Report No. 70645-AF. The World Bank: Poverty Reduction and Economic Management Unit South Asia Region.
- Dünya Bankası. (2013). *Afghanistan Partnership Country Program Snapshot*. Washington DC: World Bank Group.
- Dünya Bankası. (2014). *Islamic Republic of Afghanistan Agricultural Sector Review: Revitalizing Agriculture for Economic Growth, Job Creation and Food Security*. World Bank: Washington, DC.
- Dünya Bankası. (2016). *Afghanistan Development Update*. Washington, DC: World Bank Annual Rapor.
- Dünya Bankası. (2016, Ekim). “Afganistan Development Update”, <http://www.worldbank.org/en/country/afghanistan/>, (Erişim Tarihi: 01.10.2020).
- Dünya Bankası. (2019, 21 Temmuz). “Afganistan Facing Strong Headwinds to Growth World Bank Says”, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2019/07/21/afghanistan-facing-strong-headwinds-to-growth-world-bank-says>, (Erişim Tarihi: 15.10.2020).
- Dünya Bankası. (2020a). “Afganistan”, <https://data.worldbank.org/country/afghanistan>, (Erişim Tarihi: 17.09.2020).
- Dünya Bankası. (2020b). “Industry, Value Added (% of GDP)”, <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS>, (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Dünya Bankası. (2021). “Net Official Development Assistance and Official Aid Received (Current US\$) Afghanistan”, <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ALLD.CD?end=2018&locations=AF&start=2009>, (Erişim Tarihi: 03.01.2021).
- Ertan, A. ve Khalilullah, R. (2010). Yeni Afganistan Politikası ve Türkiye’den Beklentiler. *Stratejik Düşünce Dergisi*, 3, 80
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi [ATASE]. (2001). *Afganistan ve Taliban Hareketi ile ABD, Rusya Federasyonu, Pakistan, İran, Hindistan, Çin Halk Cumhuriyeti ve Orta Asya Cumhuriyetleri’nin Afganistan’a Yönelik Politikalarının Değerlendirilmesi*. Ankara: Genelkurmay ATASE Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi Yayınları.

- Geyik Yıldırım, S. (2018). Göç ve Afganlar: “İstikrarlı Mülteciler”. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 128-159.
- Ghiassy, R., Zhou, J. & Hallgren, H. (2015). *Afghanistan's Private Sector Status and Ways Forward*. Stockholm: International Peace Research Institute.
- Goodhand, J. (2000). From Holy War to Opium War? A Case Study of the Opium Economy in North-eastern Afghanistan. *Central Asian Survey*, 19(2), 265-280.
- Gökırmak, M. (2011). Afganistan: Bölgesel Rekabet ve Yeni Açılımlar. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(13), 7-42.
- Gubar, M. G. M. (2009). *Afganistan Dar Mesir-i Tarih [Afganistan Tarihi Yolunda]*. Peşaver: Haver Yayınları.
- Gunnar, J. (1997). *Türk Ha-i Afganistan*, (Çev: C. Azimi). Mezar-i Şerif: Yıldız ve Yağıt Yayınları.
- Gülecen, S. (2008). *Afganistan ve Türkiye Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Habibi, N. A. (2015). Afganistan'ın Sosyoekonomik Gelişmeleri ve Türkiye ile İlişkileri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Haşimi, M. S. (2016). *Siayaset-i Hariji-i Amerika Dar Afagnistan Pesa Taliban Barras-i İstiratij-i Mubariza Aley-i Terörizm Dar Siyaset-i Harij-i Buş ve Obama Dar Afganistan Pesa-Taliban*. Kabil: İntişarat Said.
- Index Mundi. (2021). “Afghanistan Debt-External”, <https://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=af&v=94>, (Erişim Tarihi: 03.01.2021).
- Joya, O. (2011). *Macroeconomic Instability In Afghanistan: Causes And Solutions*. (Unpublished Master Thesis). University of Bordeaux, France.
- Jurat, B. (2018). *NATO'nun Afganistan'a Müdahalesi Çerçevesinde Türkiye-Afganistan İlişkilerinin İncelenmesi (2001-2016)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Kabil Büyükelçiliği. (2017). “Afganistan Ülke Raporu”, www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/06/Afganistan.pdf, (Erişim Tarihi: 01.10.2020).
- Kara Kuvvetleri Komutanlığı. (2006). *Afganistan Bilgi Broşürü*. Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı TSK Lojistik ve İnsani Yardım Tugay Komutanlığı Yayınları.
- Karaçor, Z. (1999). *Enflasyonist Bekleyiş ve Enflasyonla Mücadelede Toplumsal Uzlaşma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kaya, V., Yalçınkaya, Ö. ve Hüseyini, İ. (2013). Ekonomik Büyümede İnşaat Sektörünün Rolü: Türkiye Örneği (1987-2010). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(4), 148-167.
- Keskin, G. F. (2013). *Amerika'nın Afganistan Müdahalesinin Siyasi Ekonomik ve Stratejik Yansımaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Khumchany, S. J. (2019). *Türkiye Afganistan İlişkileri 1991-2014*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Kiren, A. (2012). *Afganistan'ın Yeniden Yapılandırılmasında Türkiye'nin Rolü (2001-2011)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Klijn, F. & Pain, A. (2007). *Finding The Money: Informal Credit Practices in Rural Afghanistan. Synthesis Paper Series*. Kabul: Afghanistan Research and Evaluation Unit.

- Knoema. (2020). "Afghanistan-Real Interest Rate", <https://knoema.com/atlas/Afghanistan/topics/Economy/Financial-Sector-Interest-rates/Real-interest-rate#:~:text=In%202017%2C%20real%20interest%20rate,ending%20at%2012.64%20%25%20in%202017>, (Erişim Tarihi: 03.01.2021).
- Larner, W. & Foster, E. (2011). *Afghan Ethnic Groups, A Brief Investingation*, NATO Civil- Military Fusion Centre.
- Mepa News. (2020). "Afghanistan Etnik Grup Haritasi", <https://www.mepanews.com/afghanistan-etnik-grup-haritasi-21807h.htm>, (Erişim Tarihi: 18.09.2020).
- Merçil, E. (1996). Afganistan'daki Özbekler. *Türk Kültürü*, Sayı. 39.
- Meshud, S. (2013). *Afganistan Der Neşib ve Ferazhayi Buhran İktisadi [Afganistan Ekonomik Krizlerinin İniş ve Çıkışları]*. Kabil: Yusuf Yayınları.
- Minorsky, V. (2008). *Hudud'ül Alem*, (Çev: A. Duman ve M. Ağarı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Mudabber, Z. (2016). Afghanistan's role in the Central Asia-South Asia energy projects. *The Diplomat*. July 12, 2016.
- Muhtat, Q. (2011). *SSCB'nin 1979 Yılında Afganistan'ı İşgalinden 2001 ABD Müdahalesine Giden Süreçte Uluslararası Ortamda Afganistan'ın Konumu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Nasirov, A. Y. (2018). *Importance of Silk Road in the International Trade*. Argos.
- Nations Encyclopedia. (2009). "Afghanistan-Industry", <https://www.nationsencyclopedia.com/Asia-and-Oceania/Afghanistan-INDUSTRY.html>, (Erişim Tarihi: 22.09.2020).
- Nijssen, S. (2010). *The Afghan Economy: A Brief History. Special Report on Economic Development in Afghanistan*. NATO Civil-Military Fusion Centre.
- Norughli, K. G. S. (2019). Tarihi ve Modern İpek Yolu Ticaretinde Afganistan'ın Rolü. *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 346-358.
- Oğan, G. (2007). NATO Afganistan'da Zemin Kaybediyor. *Stratejik Analiz*, 6(81), 14-15.
- Oğan, G. (2008). *Afganistan Operasyonu'nun Başarısı Pakistan'a Bağlı*. *2023 Dergisi*, 83, 53-54.
- Oğuz, E. (2001). *Hedef Ülke Afganistan*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Oğuz, E. (2009). *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, Kabil: Bayquray.
- Ortaq, B. (2017). *Afganistan Ekonomisinde Özel Sektörün Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Özel, C. (2019). *Yeni Küresel Dönüşümün Şifresi Afganistan*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Özsağır, A. ve Akın, A. (2012). Hizmetler Sektörü İçinde Hizmet Ticaretinin Yeri ve Karşılaştırılmal Bir Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(41), 311-331.
- Putz, C. (2016). *First direct train from China arrives in Iran*. *The Diplomat*. February 16, 2016.
- Pyatt, G. (2012). "Comments on the New Silk Road Strategy". *The Central Asia Policy Forum* 2. June 2012. The George Washington University Central Asia Programme.
- Rabani, S. M. (2014). "Study of Kabul Housing Market", <https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/afghanistan/economical-context>, (Erişim Tarihi: 25.09.2020).
- Rashid, A. (2001). *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*. İstanbul: Everest Mozaik Yayınları.
- Rasuli, K. (2008). *1991 Yılından Günümüze Kadar Afganistan ve Türkiye İlişkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Rocha, N. (2017). *Trade as a Vehicle for Growth in Afghanistan: Challenges and Opportunities*. Washington, DC: World Bank.
- Rodenbough, T. F. (2005). *Afghanistan and the Anglo-Russian Dispute*. The Project Gutenberg eBook.
- Rubin, B. R. (2007). *Saving Afghanistan*. New York: Center on International Cooperation, New York University.
- Saaie, M. A. (2009). *Afganistan'da Siyasi Partiler Tarihçesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Sadid, M. A. (2019). *Afganistan Ekonomisinin Kalkınmasında Enerjinin Rolü ve Önemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Safi, M. & Alizada, B. (2018). *Integrating Afghanistan into the Belt and Road Initiative Review, Analysis and Prospects*. Friedrich Ebert Stiftung Derneği.
- Salihy, M. Z. (2019). *İç ve Dış Dinamikler Çerçevesinde Afganistan'ın Güvenlik Analizi (1989-2001)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Sangin, A. (2014, 21 October). PP-14 Policy Statements. *International Telecommunication Union (ITU) Plenipotentiary Conference 2014*. <http://www.itu.int/en/plenipotentiary/2014/statements/file/Pages/afghanistan.aspx>, (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Saray, M. (1997). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Saray, M. (2002). *Afganistan ve Türkler* (3. Baskı). Ankara: ASAM Yayınevi.
- Selim, Y. (2004). *Afganistan ve Dostum*. Ankara: Hiller Yayınevi.
- Shaiq, G. (2014). *Afganistan'ın İktisadi Gelişimi ve Türkiye ile Olan Ekonomik İlişkilerinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sheets, D. (2010). *How do the Three Major Ethnic Groups in Afghanistan Perceive the Conflict led by the U.S. and NATO, Their Future in Afghanistan, and Their Courses of Action?* 15.
- Sivrioğlu, T. ve Türkoğlu, A. J. (2017). *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*. İstanbul: Kalkedon.
- Statista. (2020a). "Afghanistan: Budget Balance Between 2009 to 2025 in Relation to GDP", <https://www.statista.com/statistics/536843/afghanistan-budget-balance-in-relation-to-gdp/>, (Erişim Tarihi: 03.01.2021).
- Statista. (2020b). "Inflation Rate in Afghanistan", <https://www.statista.com/statistics/262062/inflation-rate-in-afghanistan/>, (Erişim Tarihi: 10.10.2020).
- Şahin, A. (12 Şubat 2016). "Afganistan Raporu ve Çözüm Stratejisi", <https://gasam.org.tr/afganistan-raporu-ve-cozum-stratejisi/>, (Erişim Tarihi: 25.10.2020).
- Şehrani, İ. (2010). *Tarihçe-i Akvam Der Afganistan*. Kabil: Aydın Afganistan Yayınları.
- Şeyhanlıoğlu, H. (2008). 18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan'ın Jeostratejik Önemi. *Avrasya Etütleri*, 34(2), 22-43.
- Şimşek, B. (2021). "Afganistan'da Türkiye'yi Bekleyen Riskler Neler, Taliban Türkiye İçin Bir Tehdit mi?", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57743686>, (Erişim Tarihi: 03.07.2021).
- Şimşir, B. N. (2002). *Atatürk ve Afganistan*. Ankara: Avrasya Bir Vakfı Asam Yayınları.
- Togan, Z. V. (2019). *Hatıralar*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Trade Map. (2020a). "List of Products at 2 Digits Level Exported by Afghanistan in 2019", https://www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c004%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c1%7c%7c1%7c1%7c1%7c1, (Erişim Tarihi: 30.09.2020).

- Trade Map. (2020b). “List of Importing Markets for the Product Exported by Afghanistan in 2019”, [https://www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c004%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c1%7c%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1](https://www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c004%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c1%7c%7c1%7c1%7c1%7c1), (Erişim Tarihi: 30.09.2020).
- Trade Map. (2020c). “List of Products at 2 Digits Level Imported by Afghanistan in 2019”, https://www.trademap.org/Product_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c004%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c1%7c%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1, (Erişim Tarihi: 30.09.2020).
- Trade Map. (2020d). “List of Supplying Markets for the Product Imported by Afghanistan in 2019”. https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c004%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c1%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1, (Erişim Tarihi: 30.09.2020).
- Trading Economics (2020a). “Afganistan’ın Bütçe Gelir ve Giderleri”, <https://tradingeconomics.com/afghanistan/government-spending>, (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- Trading Economics. (2020b). “Afganistan-Kişi başına düşen GSYİH”, <https://tr.tradingeconomics.com/afghanistan/gdp-per-capita>, (Erişim Tarihi: 10.2020).
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021). “TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi”, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=74 &locale=tr>, (Erişim Tarihi: 03.07.2021).
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020). “Türkiye’nin Dış Ticaret İstatistikleri”, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2&param2=4&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804>, (Erişim Tarihi: 11.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2015a). “TİKA Afganistan’da Çocuk Parkı ve Spor Sahası İnşa Etti”, https://www.tika.gov.tr/tr/video/tika_afganistanda_cocuk_parki_ve_spor_sahasi_insa_etti-17524, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2015b). “TİKA’dan Afganistan’daki Afşar Türklerine Yardım”, https://www.tika.gov.tr/tr/video/tika_afganistandaki_afsar_turklerine_yardim-20695, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2015c). *2014 Faaliyet Raporu*. Ankara: TİKA Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı.
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2016). *2015 Faaliyet Raporu*. Ankara: TİKA Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı.
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018a). *2017 Faaliyet Raporu*. Ankara: TİKA Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı.
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018b). “Afganistan’da Yenidoğan Canlandırma Eğitimleri Tamamlandı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan%27da_yenidogan_canlandirma_egitimleri_tamamlandi-51152, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018c). “TİKA ve AA İşbirliğinde “Enerji Muhabirliği Eğitimi””, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_ve_aa_is_birliginde_enerji_muhabirliği_egitimi-50680, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018d). “Mezar-ı Şerif Bahter Erkek Lisesi Yenilendi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/mezar_i_serif_bahter_erkek_lisesi_yenilendi-50793, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018e). “TİKA’dan Afganistanlı Doktorlara Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistanli_doktorlara_destek-49998, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018f). “Kapasite Geliştirme Eğitim Programında 200 Öğretmen Sertifikalarını Aldı”, <https://www.tika.gov.tr/tr/haber/>

- kapasite_gelistirme_egitim_programinda_300_ogretmen_sertifikalarini_alDI-49282, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018g). “TİKA’nın Desteğiyle Yeryüzü Doktorları Şifa Dağıtıyor”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27nin_destegiyle_yeryuzu_doktorlari_sifa_dagitiyor-49949, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018h). “Afganistan Herat’ta Devlet Hastanesi İçin Ek Bina İna Edildi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan_herat_ta_devlet_hastanesi_icin_ek_bina_insa_edildi-50934, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018i). “TİKA’dan Afganistan’daki Selzedelere Yardım”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistan_daki_selzedelere_yardim-50944, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018j). “TİKA Afganistan’daki Caminin Sergi Salonunu Restore Etti”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan_daki_caminin_sergi_salonunu_restore_etti-50906, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018k). “TİKA Afganistan’da Mahmud Tarzi’nin Eserini Bastı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan_da_mahmud_tarzi_nin_eserini_bastirdi-50849, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018l). “Afganistan’da Kadınlar Bahçesi İçin ocuk Oyun Parkı ve Dinlenme Alanı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan%27da_kadınlar_bahcesi_icin_cocuk_oyun_parki_ve_dinlenme_alani-49831, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2018m). “TİKA’dan Kabil Üniversitesine Gençlik Parkı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_kabil_universitesine_genclik_parki-49392, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019a). “TİKA’dan Afganistanlı Kadınlara Aşcılık Kursu”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistanli_kadınlar_ascilik_kursu-54000, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019b). “TİKA’dan Afganistanlı Kadınlara Meslek Edindirme Kursu”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistanli_kadınlar_meslek_edindirme_kursu-53369, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019c). “TİKA’dan 9 Ülkede Polis ve Güvenlik Eğitimi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_9_ulkede_polis_ve_guvenlik_egitimi-53014, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019d). “TİKA Afganistan’da Eğitime Desteğe Devam Ediyor”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan_da_egitime_destege_devam_ediyor-52711, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019e). “TİKA’dan Afgan Öğretmenlere Kapasite Geliştirme Eğitimi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afgan_ogretmenlere_kapasite_gelistirme_egitimi-52226, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019f). “TİKA Afganistan’da Teknik Enstitüye Atölyeler Kurdu”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan_da_teknik_enstituye_atolyeler_kurdu-54902, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019g). “TİKA’dan Afganistanlı Öğretmenlere STEM Eğitimi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistanli_ogretmenlere_stem_egitimi-54755, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019h). “TİKA Afganistan’daki Türk Mezarlığını Yeniledi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan_daki_turk_mezarligini_yeniledi-54548, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).

- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2019i). “TİKA’dan Afganistanlı Öğrencilere Gençlik Kampı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistanli_ogrencilere_genclik_kampi-53666, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020a). “TİKA Afganistan’da Kütüphane Kurdu”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan%27da_kutuphane_kurdu-59394, (Erişim Tarihi: 23.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020aa). “TİKA’dan Afganistan’da 1350 Aileye Ramazan Yardımı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistan_da_1350_aileye_ramazan_yardimi-57449, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020ab). “TİKA’dan Afganistan’da 1500 Aileye Gıda Yardımı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistan_da_1500_aileye_gida_yardimi-57172, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020ac). “Afganistan’da Eğitime Destek Devam Ediyor”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan%27da_egitime_destek_devam_ediyor-54840, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020ad). “Afganistan’daki Tarımsal Kalkınmaya Sera Desteği”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan_daki_tarimsal_kalkinmaya_sera_destegi-59624, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020b). “TİKA ve AA İşbirliğinde “Online İnsani Yardım Haberciliği Eğitim Programı””, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_ve_aa_is_birliginde_online_insani_yardim_haberciligi_egitim_programi-59182, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020c). “TİKA ve Anadolu Ajansı İşbirliğinde Düzenlenen Online Savunma Muhabirliği Eğitim Programı Sona Erdi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_ve_anadolu_ajansi_isbirliginde_duzenlenen_online_savunma_muhabirligi_egitim_programi_sona_erdii-59040, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020d). “TİKA’dan Kabil Üniversitesine Zirai Araştırma ve Uygulama Bahçesi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_kabil_universitesine_zirai_arastirma_ve_uygulama_bahcesi-58915, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020e). “TİKA’dan Afganistan’da Eğitime Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistan%27da_egitime_destek-58473, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020f). “TİKA Kabil Üniversitesinde Araştırma ve Uygulama Bahçesi Kurdu”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_kabil_universitesinde_arastirma_ve_uygulama_bahcesi_kurdu-56279, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020g). “TİKA’dan Afganistan’da Kadın Meslek Eğitimine Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistan%27da_kadin_meslek_egitimine_destek-5623, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020h). “Afganistan Arşiv Heyetine Mesleki Eğitim”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan_arsiv_heyetine_mesleki_egitim-56080, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020i). “TİKA’dan Afganistan Sağlık Bakanlığına Tıbbi Malzeme Desteği”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistan_saglik_bakanligina_tibbi_malzeme_destegi-58891, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).

- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020j). “TİKA’dan Afganistan’da Çocuk İslahevine Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistan%27da_cocuk_islahevine_destek-5852, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020k). “Afganistan’da Atatürk Milli Çocuk Hastanesine Tıbbi Yardım”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan_da_ataturk_milli_cocuk_hastanesine_tibbi_yardim-58322, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020l). “TİKA’dan Afganistan’a KOVİD-19 Yardımı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistan_a_kovid19_yardimi-58120, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020m). “TİKA’dan Afganistan Halk Sağlığı Bakanlığına Tıbbi Teçhizat Yardımı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistan_halk_saglik_bakanligina_tibbi_techizat_yardimi-57351, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020n). “Türk Doktorlardan Afganistan’da 100 Hastaya Kulak Burun Boğaz Ameliyatı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/turk_doktorlardan_afganistan_da_100_hastaya_kulak_burun_bogaz_ameliyati-55376, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020o). “TİKA’dan Afganistan’daki Yerel Televizyon Kanalına Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_afganistan_daki_yerel_televizyon_kanalina_destek-58027, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020p). “TİKA’dan Afganistan’daki Asya Televizyonuna Teknik Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistan%27daki_asya_televizyonuna_teknik_destek-55431, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020r). “Afganistan’da Ali Şir Nevai Cami Restorasyonu Tamamlandı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan%27da_ali_sir_nevai_cami_restorasyonu_tamamlandi-59351, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020s). “TİKA’dan Afganistanlı Öğrencilere Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistan%27li_ogrencilere_destek-59729, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020t). “TİKA Afganistan’ın Mezar-ı Şerif Kentindeki Ravza-i Şerif Bahçesini Yeniledi”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan_in_mezari_serif_kentindeki_ravzai_serif_bahcesini_yeniledi-59412, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020u). “TİKA İslam Kültürüne Desteğini Sürdürüyor”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_islam_kulturune_destegini_surduruyor-59459, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020v). “TİKA Afganistan’da Tarihi Binayı Yeniden Turizme Kazandırdı”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_afganistan_da_tarihi_binayi_yeniden_turizme_kazandirdi-59384, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020y). “Afganistan’da Yetim Çocuklara TİKA Desteği”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/afganistan%27da_yetim_cocuklara_tika_destegi-59130, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Türk İşbirliği ve Kordinasyon Ajansı (TİKA). (2020z). “TİKA’dan Afganistan’da Engelli Sporuna Destek”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_afganistan%27da_engelli_sporuna_destek-58499, (Erişim Tarihi: 24.11.2020).
- Uluslararası Ticaret Merkezi. (2018). *Afghanistan’s National Export Strategy 2018-2022. Peace Through Prosperity, Prosperity through Trade*. Switzerland: International Trade Centre

- US Department of State. (2003). The Transitional Islamic State of Afghanistan. In *Background Notes on Countries of the World* (ss. 1-16). Washington, DC: US Department of State.
- Ülger, İ. K. (1998). Taliban: Afganistan’da Pax American’ın İslamcı Militanı. *Avrasya Dosyası*, 4(3-4), 96-98.
- Vucetic, V. & Krishnaswamy, V. (2007). *Development of Energy Trade in Central Asia-South Asia Region*. Washington, DC: World Bank.
- Wasil, M. R. (2015). *Afganistan Ekonomisi ve Ekonomik Entegrasyonlar (ECO) Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Wikipedia. (2017). “Lapis-Lazuli Transit Rotası”, https://en.wikipedia.org/wiki/Lapis_Lazuli_corridor#/media/File:Lapis_Lazuli_Route.png, (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- Yükseköğretim Kurulu. (2021). “Yüksek Öğretim Bilgi Yönetim Sistemi”, <https://istatistik.yok.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 03.07.2021).
- Zeybek, Ö. (2006). *Enflasyon Hedeflemesi: Ekonometrik Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.